

ACTA NUMISMÀTICA 36

2006

ACTA NUMISMÀTICA 36

DIRECTOR: *M. CRUSAFONT i SABATER*

REDACTORS: *Leandre VILLARONGA*
Anna M. BALAGUER
Pere Pau RIPOLLÈS

SECRETÀRIA DE REDACCIÓ: *Anna M. BALAGUER*

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA, 2006

*ACTA NUMISMÀTICA fou fundada l'any 1971 sota els auspicis
de la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic
de Barcelona*

COPYRIGHT: És propietat dels autors que han col·laborat a l'edició de l'obra. Tots els drets reservats. Aquesta publicació no pot ésser reproduïda ni en tot ni en part, ni registrada o tramesa per un sistema de recuperació d'informació en cap forma ni per cap mitjà, sigui mecànic, fotoquímic, electrònic, magnètic, electroòptic, per fotocòpia o qualsevol altra sense el permís previ per escrit de l'editor i dels autors.

DIPÒSIT LEGAL: B.24127-1996

ISSN: 0211-8386

Compost per Fotocomposició gama, s.l.

IMPRIMEIX: Limpergraf, SL

EDITA: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Apartat de Correus 5596, 08080 Barcelona.

REDACCIÓ: Acta Numismàtica. Escola Pia, 85, 08201 Sabadell (Barcelona).

Tel. 937 252 036

Sumari

Introducció: PHILIP GRIERSON, per M. Crusafont i Sabater	7
Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis	
Numismàtics durant l'any 2005 , per M. C. S.	13
 Vària	
BENAGES, Jaume. <i>Les monedes de Tarragona (Addenda sisena)</i>	19
 Món antic	
BÉNÉZET, L. <i>Un nouveau type de revers pour les monnaies à «l'hippocampe»</i> .	31
GIRAL ROYO, F. <i>Sobre una posible moneda de plata inèdita procedent de les Garrigues (Lleida)</i>	35
CRUSAFONT i SABATER, M. <i>Dracmes i divisors inèdits en una troballa a la Ribera d'Ebre</i>	39
RODRÍGUEZ RAMOS, J. <i>Sobre la identificación de la ceca ibérica de Lamini (um)</i>	55
VILLARONGA, L. <i>Comentaris a la circulació monetària a Vieille-Toulouse</i> ..	63
 Medieval	
SANAHUJA ANGUERA, X. <i>Una moneda de la taifa d'Alpont amb data (42) 3AH</i>	77
SANAHUJA ANGUERA, X. <i>La moneda de Barcelona al s.x, segons les troballes Espanya-1 i Espanya-2 (925)</i>	79
VALL-LLOSERÀ i TARRÉS, J. <i>Dos òbols occitans inèdits</i>	115
NOGUERA i MARTORELL, J. <i>Noves aportacions al Catàleg dels croats de Barcelona 1285-1706 (XIII)</i>	119

Modern i contemporani

CRUSAFONT i SABATER, M. <i>Els diners aragonesos de Carles I i de Felip I (II)</i>	123
SENDRA, Joan-Antoni. <i>Sistematització dels diners valencians amb data de l'època dels Àustries 1610-1706. Presentació del diner de l'Arxiduc Carles</i>	155
JORBA I SERRA, X. <i>Les pellofes de Sant Jaume de Calaf i Santa Maria del Pi. Noves aportacions documentals i monetàries</i>	175
TURRÓ i MARTÍNEZ, A. <i>Els bitllets locals catalans paisatgístics (2a part)</i> ..	191

Medallística

CRUSAFONT i SABATER, M. <i>Una interessant medalla aragonesa del segle XVII</i>	217
---	-----

Troballes monetàries XXII

AN-22. <i>Troballes del Segrià</i> per M. Crusafont i Sabater	221
---	-----

Recensions bibliogràfiques	225
---	-----

Publicacions de la SCEN	239
--------------------------------------	-----

Introducció: PHILIP GRIERSON

M. CRUSAFONT I SABATER

Jean Lafaurie, Philip Grierson, Françoise Dumas... es pot dir que la primera vegada que vaig sentir aquests noms fou per boca de Leandre Villaronga, quan m'ajudava a obrir-me camí en un encara primerenc i incert intent de convertir-me en estudiós de la moneda catalana. De fet, llavors jo no era altra cosa que un col·leccionista encuriolit, però Villaronga va saber entendre que aquella curiositat es podia convertir en quelcom més. Ell tenia ja llavors una àmplia relació internacional i m'assenyalava els medievalistes més importants, amb els quals em convenia mantenir contacte.

La primera lletra que vaig rebre de Grierson fou d'allò més encoratjadora. Li havia enviat un dels meus primers articles, en el qual aclaria la inexistència del pretès diner de Barcelona amb llegenda ANF.REX. Ell em digué que amb això li havia tret del davant un enutjós obstacle en un estudi que estava fent i que la solució que jo proposava, i que ell subscrivia plenament, no se li havia ocorregut. Aquestes paraules, vingudes d'un dels *pontífexs* de la moneda medieval, em van sorprendre per la seva senzilla franquesa, alhora, és clar, que m'aportaven un considerable estímul.

Aviat vaig poder fer-ne la coneixença personal. L'any 1978, l'empenta de L. Villaronga i la recentment creada Societat Catalana d'Estudis Numismàtics van trobar en Xavier Calicó un suport decidit. Des de l'ANE, Calicó va voler donar el màxim relleu al I Simposi Numismàtic de Barcelona, que comptà amb importants col·laboracions. Grierson, viatger impenitent, es va complaure a acompanyar-nos, justament per presentar l'abans esmentada recerca sobre els diners de Barcelona. Ben aviat li tornàrem la visita a Cambridge per estudiar la seva important col·lecció medieval i tindríem ocasió d'anar-lo coneixent millor.

Només tres anys després, li vàrem demanar un pròleg per al nostre primer llibre, *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa Medieval*. Llavors jo era

només un principiant, que tot just havia publicat una vintena d'articles, però ell va ésser prou amable per perdre el seu escassíssim temps i em va trametre tot seguit el seu escrit. En el text que vaig rebre demostrà un magnífic coneixement de la nostra realitat històrica, escrivint, per exemple: *Els historiadors... estan habituats a parlar de l'existència d'un Imperi aragonès a l'oest de la Mediterrània a la baixa edat mitjana. Els historiadors d'avui, en canvi, poden explicar que els responsables de la creació d'aquest imperi foren els catalans, més que no pas els aragonesos.* Però també mostrava tenir dades prou sòlides de la nostra moneda quan parlava amb delectació de les *menudes i tan bellament gravades monedes de Vic i també d'altres seques comtals.*

Com a estudiós, Grierson era un investigador extremament autoexigent, amb un coneixement exhaustiu de la bibliografia i una intel·ligència i bon criteri ben poc comuns. Els seus llibres i articles eren precisos, ben estructurats i sòlidament cimentats, de manera que sempre es convertien en un referent obligat. Això no privava que, en algun moment, prenguéssim algun risc i plantegés hipòtesis agosarades. Ell era conscient de la possibilitat d'errors, però també que això podia ésser una manera d'obrir portes. D'altra banda, si advertia un error o l'hi demostraven, no tenia cap dificultat a modificar la seva posició. En qualsevol cas, els seus treballs han quedat com a pilars bàsics en diferents sectors de la numismàtica i molt especialment en la dels anomenats Dark Ages, els anys obscurs, per manca d'informació, que s'inicien amb les invasions bàrbares. D'altra banda, era ben diferent de la majoria de medievalistes, sovint encasellats en l'estudi d'un país concret o fins d'unes sèries determinades. Tenia una admirable visió de conjunt de la numismàtica medieval europea, amb la qual fonamentava uns diagnòstics molt més precisos i segurs sobre qualsevol qüestió monetària.

Però potser no cal que ens estenguem més en el seu aspecte d'estudiós que glossaran, ben segur, d'altres de forma exhaustiva i potser pot ésser també aclaridor d'entrar en altres aspectes del seu perfil humà.

Grierson tenia algunes particularitats ben singulars. Volem dir unes facetes que no són gaire habituals en els investigadors. D'una banda, era alt, fornit i esportista. Prou alt com perquè, un cop que s'hostatjà a casa, va haver de dormir girat d'un cantó i arronsat perquè els llits normals del nostre país li varen resultar massa petits. Esportista, sí, però, a més, de primera fila, de manera que ja de vell era campió d'esquai. Als setanta anys empenia amb decisió els costeruts i pedregosos camins dels cingles de Vacarisses i, als vuitanta-set, seguia pujant les escales de dues en dues perquè, segons deia, sempre ho havia fet així. D'altra banda els seus càrrecs de professor universitari a Cambridge i a Brussel·les i el seu alt treball d'investigador no li impedié pas d'ésser, alhora, un apassionat col·leccionista de monedes. De fet, col·leccionà tota la seva vida i llegà els seus importants fons medievals al Fitzwilliam Museum de Cambridge, exceptuant la copiosa sèrie bizantina que anà a enriquir el centre de recerca Dumbarton Oaks de Washington.

La seva actitud, en aquest sentit, era, doncs, ben lluny de l'exacerbat purisme d'altres estudiosos, que no saben o no volen veure la part positiva del col·leccionisme com a font de coneixement pràctic de les monedes, com a condició per a la conservació d'unes peces que abans es fonien com a metall o com a element generador d'estudis. Grierson reconeixia clarament i lleialment que, en la numismàtica, la part més notable de la recerca l'havien realitzat els col·leccionistes, trencant així barreres absurdes i hipocresies eixorques.

Era, també, una persona generosa, que deixava publicar les seves peces inèdites, que et cedia sense reserves tota la bibliografia de què disposava i que es preocupava fins i tot dels més petits detalls del teu benestar si anaves a Cambridge per als teus estudis. Al principi dels nostres passos per la numismàtica, treballàrem la sèrie carolíngia per situar els amonedaments catalans d'aquell sector. Sovint havíem de treballar amb llibres de préstec de biblioteques públiques, sempre a precari per les limitacions de temps. Ell advertí que ens mancava el llibre de Morrison-Grunthal, se'n procurà un exemplar i ens l'obsequià dient: «teniu, aquest llibre us és imprescindible per al treball que esteu fent».

La seva conversa era sempre viva, aguda i enriquidora. S'ajudava a voltes de paràboles per transmetre alguna lliçó de numismàtica. Recordo, per exemple, que nosaltres, a l'inici, fèiem consideracions sobre l'estil de les monedes i la seva evolució per situar cronologies. Ell ens volgué advertir dels perills d'aquesta via explicant-nos una història rigorosament certa: un estudiós féu, en una ocasió, un acurat estudi estil·lístic d'una sèrie monetària, partint de la qual organitzà la seva cronologia. No s'adonà, però, que aquelles monedes eren en realitat datades per indiccions i que, un cop ordenades per la seva veritable cronologia, es va veure que la seriació veritable era exactament a l'inrevés de la que l'estudiós havia plantejat. O encara aquesta altra: en algunes escultures d'època bizantina apareixien unes figures de sants que sostenien un llibre a la mà, tot estenent tres dits per darrere del llom. Hom féu diferents i variades hipòtesis sobre la significació i simbolisme d'aquells dits estesos, fins que finalment s'adonaren que la seva funció era molt més senzilla: evitar que el llibre caigués.

La seva docència simultània a Cambridge i Brussel·les ja constitueix una singularitat, però encara ho complementava amb estades als Estats Units per estudiar i publicar els fons de moneda bizantina i era present sovint en congressos d'historiadors, com ara les famoses trobades d'Spoleto. Coneixia a fons la numismàtica dels Països Baixos i d'Itàlia, països que visitava sovint i parlava fluidament el francès i l'italià. Itàlia li plaïa especialment i ho demostrà amb el seu acurat estudi sobre els numismàtics de les comarques del sud, molts d'ells vinculats a l'històric *Circulo Numismatico Napoletano* i amb figures com Fiorelli, Cagiati o Sambon. Grierson féu un treball sobre els tarins, els *follari* i els diners de la Itàlia meridional, però hi afegí un profund estudi historiogràfic que es convertia, alhora, en una viva evocació d'una època especialment brillant per a la numismàtica italiana.

L'autor i el prof. Grierson a S. Pere de Roda l'any 1989.

Philip Grierson, és clar, es convertí en un dels nostres mestres en aquesta especialitat històrica que hom ha d'anar construint-se tot sol. Tinguérem contacte freqüent, més estret encara quan ens encomanà el volum de la península Ibèrica del *Medieval European Coinage* que signem conjuntament i amb A. M. Balaguer. Vingué altres vegades a Catalunya. En una de les estades, anàrem a Sant Pere de Roda i el paisatge li evocà la seva Irlanda natal. Ell era de família anglesa, però s'escaigué que vivien a Irlanda quan ell va néixer. En tornant de l'excursió a Sant Pere de Roda, ens aturàrem a descansar a la platja de l'Escala. Recordo com es complaïa veient una colla de marrecs jugant, saltant i rient a l'aigua, amb aquella satisfacció per la felicitat dels altres que només són capaces de sentir les persones veritablement generoses.

Una altra dada curiosa: es mantingué sempre solter, com els antics professors de les rígides universitats angleses.

Fregava la norantena quan, tot dinant improvisadament en el bar del seu col·legi de Cambridge i en una tauleta baixa, se li esmunyí a terra un trosset del que menjava. Tant per l'edat com per la situació lleugerament incòmoda, era un fet ben natural que li pogués caure alguna cosa. Però ell mantenia fermament la seva dignitat i no volia excusar-se qualsevol inhabilitat amb l'edat o amb alguna altra raó. El fet és que, davant del nostre astorament no parà d'autoinculpar-se i dir literalment que era un estúpid.

I encara m'agradaria evocar com, amb motiu d'una llarga estada a Cambridge, quan estudiàvem la seva col·lecció medieval de cara al *Medieval European Coi-*

nage, ens convidà un vespre a casa seva amb els nostres fills, llavors adolescents. Es preocupà llavors de cercar una pel·lícula de temàtica medieval, però amb prou contingut d'aventures perquè en poguessin gaudir els nostres nois.

Feia pocs anys que el coneixíem i ell ja ens reptava quan li dèiem «professor Grierson» i ens demanava insistentment que li diguéssim, senzillament, «Philip». I així, es convertí aviat per a nosaltres en un amic, amb qui compartíem tota mena de temes i amb qui podíem parlar amb tota la confiança. Recordo un sopar a París, on coincidírem amb motiu d'un congrés, en el qual el numismàtic suís Colin Martin, tot un cavaller i una persona d'una gran simpatia, compartia taula amb nosaltres. En un moment del sopar, Colin Martin es dirigí a Philip Grierson i li digué: «Philip, vull dir-te que t'estimo.» Ho va dir amb la seva elegància natural i amb tota senzillesa i nosaltres vàrem convenir que sí, que era una persona que es feia estimar.

El passat dia quinze de gener moria a Cambridge Philip Grierson als noranta-cinc anys. La seva Universitat i el seu College li varen dedicar un homenatge, evocant la seva vida, llarga i fructífera. La Societat Catalana d'Estudis Numismàtics es va adherir a l'acte. Philip se n'ha anat després d'una llarga i productiva carrera d'estudis, deixant una estela de simpatia i d'afecte. Podia ben bé pensar, en partir, que deixava la feina feta i, més en concret, que llegava a la numismàtica europea molta feina i molt ben feta.

Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2005

La tasca desenvolupada per la nostra Societat al llarg de l'any 2005 l'anirem explicant en diferents apartats.

JUNTA DIRECTIVA

A mitjan 2005 deixà el càrrec de secretària de la SCEN la doctora Anna M. Balaguer. L'havia ocupat des del 1980 i manifestà el seu desig de continuar a la junta com a vocal, cosa que fou acceptada. La substituí de forma interina el senyor Xavier Sanahuja Anguera, membre de la junta fins llavors com a vocal, i el seu càrrec fou ratificat a l'Assemblea General del dia 4 d'abril de 2006. És per aquesta circumstància excepcional de relleu a mig curs que aquesta memòria ha estat redactada pel president.

Durant el curs 2004/2005, entrà a formar part també de la junta directiva amb el càrrec de vocal el senyor Xavier Jorba i Serra, llicenciat en història i col·laborador habitual d'*Acta Numismàtica*.

ACTA NUSMISMÀTICA

Al volum 34 d'*Acta Numismàtica*, que es presentà a primers d'any, ja hi consta la incorporació al Consell de Redacció del doctor Pere Pau Ripollès Alegre. El doctor Ripollès, professor a la Universitat de València, és ben conegut com a especialista en la numismàtica de l'edat antiga de la península Ibèrica i per les seves nombroses i importants publicacions, de les quals hem anat donant compte a l'a-

partat de recensions d'*Acta Numismàtica*. Ha col·laborat, també, freqüentment amb articles a la nostra publicació. Per tot plegat, la SCEN es complau en aquesta incorporació que l'honora.

FINANÇAMENT DE PUBLICACIONS

El finançament de les publicacions ha estat un feixuc problema des de l'inici per a la nostra societat. En els primers temps, hi hagueren dificultats fins i tot per sostenir l'anuari *Acta Numismàtica* i ens veièrem obligats a cercar ajuts externs, a voltes amb aportacions de membres de la Junta i finalment editant algun número doble. Ja fa anys que aquest problema fou finalment resolt, quan l'IEC pogué atorgar a les societats un ajut fix per a publicacions periòdiques. Restà, però, vigent el problema del finançament de les altres publicacions en forma de monografies, que la SCEN, la societat de més alta productivitat editora de totes les de l'IEC, ha anat traient amb una cadència d'una o dues anyals. Tot plegat feia que el cost del conjunt de les publicacions arribés a triplicar, ben sovint, l'import de la subvenció de l'IEC per a aquest concepte. Com que les quotes dels socis i les vendes dels llibres a través de l'IEC, una partida malgrat tot notable, no arribaven a compensar aquesta despesa, en els darrers anys s'han hagut d'anar recaptant ajuts externs, com ara els de la Diputació o l'Ajuntament de Girona o la Caixa d'Estalvis de Sabadell. També ens hem ajudat d'ofertes de llançament que han acollit sovint els comerciants de numismàtica i hem pogut comptar amb la col·laboració dels socis, que s'han fet càrrec d'una part del cost dels llibres de gran format. Fa uns deu anys, vàrem assolir que una nova partida de l'IEC destinada a activitats de les societats pogués ésser també emprada per a publicacions, cosa que hem fet al llarg de tots aquests darrers anys. Cal dir, però, que es tractava de xifres petites que no cobrien pas el dèficit creat.

Haviem reiteradament demanat a l'IEC, al llarg dels darrers deu anys, que la dotació fixa que es donava a cada societat i que alguna societat no arribava a emprar es pogués reencaminar de cara a les societats que editaven molt per damunt d'aquest mínim. Aquest enfocament no era, però, compartit per gerència, que argumentava que els escreixos de pressupost s'han de destinar a cobrir les minves imprevistes. Davant la nostra insistència que, si l'IEC vol promoure la recerca, el primer que ha de fer és canalitzar la publicació d'allò que ja ha estat estudiat i que només cal publicar-ho i, gràcies a la bona disposició de l'equip de govern actual, s'ha arribat a una nova solució. Es tracta de la creació d'un fons complementari al qual podran acudir, presentant programes concrets, totes les societats que tinguin un cost d'edició per damunt o molt per damunt de les assignacions que reben i dels ingressos que puguin arribar a generar. Esperem que amb això puguem prescindir dels ajuts externs, sempre minsos i molt difícils d'aconseguir.

Publicacions: presentació, impulsó

El dia 13 d'abril es presentà a la seu de l'IEC l'obra de L. Villaronga *Numismàtica antiga de la península Ibèrica*. La presentació fou a càrrec del doctor Tharrats, que durant molts anys fou director del Museu Arqueològic de Tarragona i actualment és director general de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya. L'acte fou seguit per una nombrosa assistència.

L'obra de L. Villaronga s'incorpora com a volum primer a la sèrie *Història Monetària Catalana* i és una versió ampliada i posada al dia de la seva *Numismàtica antiga de Hispania*, que comptà amb dues edicions els anys 1979 i 1987 i ara és exhaurida.

El mateix dia es distribuí el nostre anuari *Acta Numismàtica*, que correspon al número 34.

L'IEC concedí enguany l'ajut d'activitats per al llibre d'Isabel Marín i Silvestre, *L'obra medallística de l'escultor Eusebi Arnau*. El llibre fou enllestit a final d'any i presentat pel professor Santiago Alcolea a primers del 2006.

El mes de novembre s'arribà a un acord amb la veterana i prestigiosa entitat reusenca Centre de Lectura de Reus per a la coedició del llibre de Xavier Sanahuja Anguera *La moneda municipal de Reus i el seu entorn(s.XV-XVIII)*, que també fou presentada ja l'any següent, segons s'explicarà a la memòria del 2006.

Segueixen el seu curs d'edició dues altres obres importants, ambdues també dins la sèrie *Història Monetària Catalana*. Es tracta de l'obra d'Antoni Turró i Martínez *El paper moneda municipal català de la Guerra Civil 1936-1939* i el de M. Crusafont i Sabater *Les medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona Catalano-Aragonesa (s.XV-XX)*, que esperem que puguin eixir dins l'any 2006.

Banc de dades de monedes catalanes

Una altra consecució importantíssima de la nostra societat ha estat assolir el rang de Programa de Recerca per al nostre Banc de Dades. Aquest projecte es va iniciar l'any 1998 i, gràcies a l'interès que ha merescut per part de la Secretaria Científica i el Consell Permanent de l'IEC, ha anat renovant anyalment la seva tasca dins l'apartat d'activitats de les societats. Enguany, però, ja ha entrat com a Programa de Recerca, amb un projecte de tres anys de durada que preveu incorporar un miler de monedes de les etapes grega i ibèrica de l'àrea catalana procedent de l'arxiu Villaronga, que n'ha cedit generosament la reproducció. Es tracta de poder posar aquest material a disposició dels estudiosos.

Cal recordar que la SCEN és ara, amb Amics de l'Art Romànic, una de les dues societats que compta amb un programa dins aquest apartat.

Celebració dels 25 anys de la SCEN

Aquesta celebració s'havia escaigut uns mesos enrere i havíem planejat l'edició d'una medalla commemorativa. Els costos abassegadors de les publicacions ho varen, però, impedir. Finalment, es decidí de commemorar aquesta fita amb la tramesa gratuïta a tots els socis de l'obra de L. Villaronga *Les monedes ibèriques de Tàrraco*. Cal agrair a l'autor la cessió gratuïta dels exemplars necessaris.

Conferències, congressos i col·laboracions

Del dia 25 al 27 d'octubre es celebrà a Madrid i Segòvia el XII Congreso Nacional de Numismática, en el qual tingué ponència Xavier Sanahuja Anguera.

A final d'any, s'establí una col·laboració amb l'Ajuntament de Castelló d'Empúries, ran de l'adquisició d'un diner comtal emporità per part d'aquest consistori. M. Crusafont va trametre-hi un text explicatiu que fou publicat a la revista local *La Muga*.

El senyor Carlos de Mariano Escuer de Sevilla va trametre nova informació sobre coures visigots que enriquirà el recull sistemàtic d'aquest material.

Hi ha hagut també contactes amb l'Ajuntament d'Almenar, de cara a la reproducció de la seva moneda local. La SCEN ha manifestat la necessitat que la reproducció sigui perfectament distingible de les peces genuïnes.

El mes de febrer, la SCEN va manifestar el seu parer contrari a la traducció dels noms de les societats a l'anglès, com proposava el senyor Mestres de l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístic. Hem defensat el parer que aquests noms han d'ésser intraduïbles. La SCEN afermà el seu criteri amb consultes a membres de la Secció Filològica. Finalment, no anà endavant aquesta iniciativa.

El mes de novembre, la SCEN presentà les seves propostes per a la celebració del Centenari de l'IEC i s'oferí per assessorar la comissió organitzadora per al cas que es volgués encunyar una medalla commemorativa, iniciativa que, certament, trobaríem molt adient.

Consultes

Com cada any, s'han atès innumbrables consultes, resultat lògic d'ésser la nostra societat l'únic col·lectiu estudiós de l'especialitat. Relacionarem només aquelles que es materialitzaren en informes o algun tipus d'informació escrita.

El 19 de gener s'inicià una fructífera relació amb el senyor Emili Trilla, de Palma de Mallorca, per a l'estudi d'una important moneda inèdita mallorquina que originà diferents articles informatius i un complet estudi a *Acta Numismàtica*.

El 24 de gener es proporcionaren diapositives de moneda mallorquina al senyor Andreu Vidal, de Porreres (Mallorca), per a un estudi en curs.

El 15 de febrer, i d'acord amb la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona, es trameté al senyor Jaume Boada, de Palma de Mallorca, un conjunt de fotografies de motllos per a ploms mallorquins procedent del recull del senyor Colomines i que era dipositat a l'arxiu d'aquesta entitat.

El 20 de febrer es donaren al senyor Andreu Vidal de Porreres (Mallorca), dades que demanà sobre els fons del monetari del monestir de la Real de Mallorca, que havia estat fotografiat fa anys per M. Crusafont i Anna M. Balaguer.

A partir del 10 de març, es tingué una àmplia correspondència amb el senyor Enrico Piras, president de l'Associació Numismàtica Sarda de Sàsser, que culminà amb la publicació a *Acta Numismàtica* de la troballa d'Olbia.

El 19 de maig el professor Flocel Sabaté ens demanà informació sobre la seca de Barcelona i se l'adreçà a la senyora M. Eugènia Ripoll, especialista en la matèria, amb la qual hi ha en projecte la publicació del seu estudi.

El 20 de maig es trameté informació sobre una moneda falsa mallorquina al senyor Antoni Calero, de Palma de Mallorca, que havia demanat el nostre assessorament.

El 9 d'agost es trametérem al senyor Godhino Miranda, de Lisboa, dades per a la classificació de dues monedes medievals i es comentaren diferents qüestions relatives a la moneda de Pere de Portugal batuda a Mallorca.

El 6 de setembre s'atengué una consulta d'AUREO SA referent a unes reproduccions de segells de cera catalans medievals.

El 13 de setembre s'informà al senyor Jordi Vila, de Palamós, sobre unes bolles catalanes medievals.

El 3 d'octubre es trameté al Museu Parroquial de Vaquerisses un informe sobre una pellofa de Manresa que pertany als seus fons.

El 10 d'octubre fou tramès a un soci un article de M. Crusafont publicat a la revista *La Pallofe* de Perpinyà referent a unes possibles malles de Vilafranca de Conflent del segle xv.

El 15 de novembre poguérem complementar amb fons del Banc de dades algunes fotografies que mancaven per al llibre d'Isabel Marín sobre les medalles d'Eusebi Arnau.

El 20 de novembre es donà informació al professor Manuel Abad, de Madrid, sobre una petita moneda d'aram d'època bàrbara.

El 15 de desembre es classificaren unes monedes locals de Bonifacio i se'n tragueren fotografies per trametre a l'estudiós cors Jean Malbrunot i per a la secció de Troballes Monetàries d'aquesta mateixa edició.

El 25 de desembre es donaren informacions sobre les monedes comtals d'Aurembiaix d'Urgell a la historiadora Dolors Domingo, que actualment prepara la seva tesi doctoral sobre aquest personatge català. També es classificaren amb el mateix objectiu tres monedes del Museu de la Noguera, de Balaguer, que resultaren ésser comtals de Barcelona i d'Urgell, però no pas de la mateixa Aurembiaix.

El 27 de desembre es va trametre a l'estudiós nord-americà J. Proctor, de Laguna Hills, un article del seu interès d'*Acta Numismàtica* referent a les monedes de Colòmbia. L'estudiós arribà a aquesta informació gràcies a la divulgació que s'ha fet darrerament dels sumaris d'*Acta Numismàtica* a través d'internet.

M. C. S.

Les monedes de Tarragona¹ (Addenda sisena)

JAUME BENAGES

Tot seguint les petjades de les addendes anteriors, ens endinsarem dintre dels tres períodes que abarquen les noves peces que incorporem al nostre monetari: el romà republicà o ibèric, el romà imperial i el contemporani.

Dels cinc exemplars del període romà republicà, els dos primers són un semis i un as, que presenten varietats d'encuny, i els altres tres es corresponen a la sèrie de monedes contramarcades.

Aquesta vegada, el nombre de peces noves més extensa es correspon a l'època romana imperial. A un as de Tiberi, variant d'encuny, el segueixen un denari de les guerres civils, quatre de Galba i dos asos d'aquest mateix emperador; dels dos auris de Vitel·li que citem, hem de destacar el que porta el revers del seu pare, Luci Vitel·li, que és extraordinàriament rar, i finalment un as amb variant de llegenda.

Per cloure aquesta addenda, tenim dintre del període contemporani dos variants dels duros de punxons, de la Guerra del Francès, un amb contramarques interessants, i una peça de sis quarts del 1811, falsa d'època.

PERÍODE ROMÀ REPUBLICÀ AMB LLEGENDA IBÈRICA

Núm. 24 var. 1. Semis,² del símbol caduceu, que presenta la curiositat d'una doble encunyació a la cara del cap de l'anvers.

1. Jaume BENAGES, *Les monedes de Tarragona*, Tarragona, 1994.

2. Arxiu de l'autor.

Núm. 91 var. 3

As,³ del signe I.L / S, amb el cap de l'anvers, més gran i d'estil completament diferent als dos publicats.

Contramarques

Punxó circular

Inventari núm. 18 var. 1. Trient,⁴ de la sèrie sense símbol de la primera emissió amb Ke antiga amb contramarca de punxó circular, al centre, que travessa la moneda.

Inventari núm. 65 var. 2. As,⁵ del símbol proa de nau, amb contramarca de punxó circular.

Dues esses

Inventari núm. 38. As,⁶ del símbol ferro de llança amb contramarca de dues esses a l'anvers.

Inventari núm. 69. As,⁷ del símbol timó, amb contramarca de dues esses a l'anvers.

PERÍODE ROMÀ

Tiberi (14-37 dC)

Núm. 12 var. 2. As,⁸ de la sèrie de Tiberi amb el revers d'August radiat, encunyat segurament després del 15 dC, amb la variant de final de llegenda del revers CVT (nexe) TAR.

3. Arxiu de l'autor.

4. Arxiu de l'autor.

5. Arxiu de l'autor.

6. Arxiu de l'autor.

7. Arxiu de l'autor.

8. Arxiu de l'autor.

Guerres civils (68-69 dC)

Núm. 18 var. 1. Denari,⁹ de la sèrie del geni amb el revers de Mart, que presenta un encuny completament diferent; a l'anvers, el bust sense garlanda de flors i, al revers, la figura de Mart més estilitzada.

Galba (68-69 dC)

Núm. 12 F 1. Denari,¹⁰ de la sèrie de DIVA AVGVSTA, fals d'època que, a més, presenta la direcció de la llegenda del revers en diferent posició de la publicada. Tal vegada en el futur es pugui trobar l'autèntica amb el mateix encuny sense folrar.

Núm. 25 A. Denari,¹¹ de la sèrie HISPANIA, que fins ara solament coneixíem amb auri.

Núm. 31 F. Denari,¹² de la sèrie LIBERTAS PVBLICA, folrat d'època, variant d'encuny del nostre inventari núm. 31.

Núm. 46 A. Denari,¹³ de la sèrie ROMA RENASC, amb la variant del final de llegenda a l'anvers, amb TR P, en comptes de PM TR P, del nostre corpus.

Núm. 77 var. 1. As,¹⁴ de la sèrie DIVA AVGVSTA, que presenta la variant d'encuny de la ja publicada, per la situació de la llegenda al voltant del bust de Galba, en comptes de partida per la meitat.

Núm. 106 A. As,¹⁵ de la sèrie QVADRAGENSUMA REMISSA, variant de la núm. 106 del nostre catàleg, per la situació del cap de Galba a l'esquerra.

9. Col·lecció Albert Miquel.

10. Col·lecció Albert Miquel.

11. Arxiu de l'autor.

12. Arxiu de l'autor.

13. Arxiu de l'autor.

14. Arxiu de l'autor.

15. Subhasta Cayón. Madrid. 29-12-2004, lot núm. 530.

Vitel·li (69 dC)

- Núm. 26 A. Auri,¹⁶ amb el revers del pare de Vitel·li, en el qual contemplem la llegenda de l'anvers A·VITELLIVS IMP·GERMAN, en comptes de GERMANICVS, i separada per punts i amb el revers L·VITELLI III·COS·CENS, en comptes de CENSOR, també separada per punts. Auri extraordinàriament rar.
- Núm. 44. Auri,¹⁷ que ja publicàrem en el nostre corpus amb el mateix número d'ordre i del qual ens mancava el testimoni gràfic que avui recollim i, a més, remarcant els punts entre les llegendes, tant de l'anvers com del revers.
- Núm. 53 var. 2 As,¹⁸ de la sèrie VICTORIA AVGVSTI, que presenta la variant de GRMAN, en comptes de GERMAN, en la llegenda de l'anvers.

PERÍODE CONTEMPORANI

- Núm. 3. 0. 5 pessetes 1809,¹⁹ exemplar que hem de situar entre el nostre inventari, núm. 3 i el 3 var. 1. Es tracta d'un encuny diferent, en el qual es pot apreciar que, si el final amb bola del núm. 5 de l'anvers és igual que el núm. 3 var. 1, no és el mateix respecte al núm. 9 de 1809, que és igual que el núm. 3. Tanmateix el revers es d'escut ample com el núm. 3 var. 1.
- Núm. 7 var. 5. 5 pessetes 1809,²⁰ exemplar molt curiós i amb contramarques; per un costat, a l'anvers trobem Y·II· coronada, símbol del regnat d'Isabel II i, al revers, entre l'escut de quatre barres coronat 8 R. Sembla ésser que el mateix va circular per les illes Filipines, segons es desprèn de la publicació editada pel Banco Central de Filipinas al 1979.²¹

16. Subhasta Numismàtica Ars Classica Nac AG. Zuric-Londres, del 5-4-2006, lot núm. 442.

17. Arxiu de l'autor.

18. Arxiu de l'autor.

19. Arxiu de l'autor.

20. Arxiu de l'autor.

21. Dintre de la publicació *Monetario de las Islas Filipinas* d'Angelita G. de Lagarda i José P. Bantug. Recollim en l'apartat de «resellos filipinos» el reconeixement dels autors d'una circulació monetària del tipus duro de plata molt estesa per les illes. Tanmateix, i veient la gran varietat existent de monedes, es crearen diferents contramarques, tot depenent del rei del moment. Pel que fa a la nostra moneda, creiem que encaixa dintre del text següent: « Con la sucesión al

- Núm. 16 F. 6 quarts 1811,²² moneda falsa, en coure, probablement d'època; hem observat, que presenta un cantell llis i retallat; a més a més, la L de CATHAL està al revés.

CATÀLEG

Període romà republicà amb llegenda ibèrica

24.1. Semis. AE.

a/ Cap d'home a d. amb mantell al coll; al darrere caduceu. Gràfila de punts. Double encunyació a la part davantera del bust.

r/ Cavall piafant a d. amb les regnes soltes. Entre les potes davanteres un glòbul; al dessota llegenda sobre línia. Gràfila lineal.

Pes: 5,07 g Ø 22,3 mm Posició d'encunys 3

91.3. As. AE.

a/ Cap d'home a d.; mantell al coll amb fíbula; al darrere, signes ibèrics IL i al davant signe S. Gràfila de punts.

r/ Genet a d. amb palma a la mà; al dessota, llegenda sobre línia.

Pes: 7,71 g Ø 24,0 mm Posició d'encunys 9

Contramarques

Punxó circular

18 var. 1. Trient. AE.

a/ Cap d'home a d. amb collar de punts al coll; al darrere, quatre glòbuls. Contramarca de punxó circular que travessa la moneda.

r/ Cavall a d. pasturant en un matoll i amb la pota esquerra davantera travessada cap enrere; al dessobre, quatre glòbuls; al dessota, llegenda .

Pes: 2,42 g Ø 17,9 mm Posició d'encunys 9

trono de su hija, Isabel II, en 1834, el resello se cambió nuevamente a una con las iniciales «Y.II.» bajo la corona en el mismo hueco circular. El tipo y la variedad de las coronas y grabación de letras en los resellos son muchos y variados.

»El Gobernador General, por un bando en Agosto de 1834, declaró que monedas con agujeros o mutilaciones no serían ya aceptadas en curso legal. Ya entonces era costumbre usar monedas como «arras» en las bodas. Las monedas agujereadas en la parte superior eran ensartadas de forma que el novio podía ponerlas en la palma de la mano de la novia sin peligro de que se cayera una sola (lo cual hubiera indicado mala suerte para la pareja).» Més endavant, però, el governador va esmenar l'ordre i declarà legal la circulació de totes les monedes foradades, a causa de la pressió popular.

22. Col·lecció Albert Miquel.

65 var. 2 As. AE.

a/ Cap d'home a d.; mantell al coll amb fíbula; al darrere, proa de nau. Contra-marca de punxó circular.

r/ Genet a d. amb palma a la mà; al dessota, llegenda sobre línia.

Pes: 12,60 g Ø 25,3 mm Posició d'encunys 8

Dues esses

38 As. AE.

a/ Cap d'home a d.; mantell al coll amb fíbula; al darrere ferro de llança. Contra-marca de dues esses.

r/ Genet a d. amb palma a la mà; al dessota, llegenda [].

Pes: 11,87 g Ø 11,87 mm Posició d'encunys 12

69 As. AE.

a/ Cap d'home a d.; mantell al coll amb fíbula; al darrere, timó. Contramarca de dues esses.

r/ Genet a d. amb palma a la mà; al dessota, llegenda sobre línia.

Pes: 9,51 g Ø 26,0 mm Posició d'encunys 11

PERÍODE ROMÀ

Tiberi (14-37 dC)

12 var. 2. As. AE.

a/ TI·CAESAR·DIVI·AVG·F·AVGVSTVS. Cap de Tiberi llorejat a d. Gràfila de punts.

r/ DIVVS·AVGVSTVS·PATER·CVT (nexe) TAR. Cap radiat d'August a d. Gràfila de punts.

Pes: 11,02 g Ø 25,8 mm Posició d'encunys 3

Guerres civils (68-69 dC)

18.1 Denari. AR.

a/ GENIO PR. Bust de geni a la d. amb cornucòpia per davant del bust. Gràfila de punts.

r/ (MARTI) VLTORI. Mart, despullat i amb casc, caminant a d. A la mà d. porta una javelina, a l'esquerra cuirassa, i al cinturó *parazonium*. Gràfila de punts.
 Pes: 3,66 g Ø 16,8 mm Posició d'encunys 6

Galba (68-69 dC)

12 F. Denari folrat. AE+AR.

a/) GALBA (IMPERATOR. Cap de Galba llorejat a d.; globus al final del bust.
 Gràfila de punts.

r/ (DIVA) AVGVSTA. Lívia amb túnica de peu a esqu.; a la mà d. porta una pàtera i a l'esq. un ceptre llarg. Gràfila de punts.
 Pes: 3,15 g Ø 18,5 mm Posició d'encunys 6

25 A. Denari. AR.

a/ (GALBA) IMP. Cap de Galba llorejat a esqu.; globus al final del bust

r/ (HISPANIA. Hispània dreta, amb túnica i mirant a esqu.; a la mà d. porta espigues i roselles i a l'esq. cuirassa i dues llances verticals. Gràfila de punts.
 Pes: 3,09 g Ø 17,8 mm Posició d'encunys 6

31 F. Denari folrat. AE+AR.

a/ (GALBA) IMP. Cap de Galba llorejat a esqu.; globus al final de bust. Gràfila de punts.

r/ (LIBERTAS) PUBLICA. La llibertat, vestida, de peu i mirant a esqu.; a la mà d. porta pili i a l'esqu. ceptre llarg. Gràfila de punts.
 Pes: 2,95 g Ø 18,3 mm Posició d'encunys 4

46 A. Denari. AR.

a/ ○ SER GALBA IMP CAESAR AVG TR P. Cap de Galba llorejat a la d.; globus al final del bust. Gràfila de punts.

r/) ROMA (RENASC. Roma amb casc i vestida de militar, caminant a d. i portant globus i Victòria a la mà d. i llança transversal a esqu. Gràfila de punts.
 Pes: 3,55 g Ø 18,0 mm Posició d'encunys 6

77.1. As. AE.

a/ ○ SER GALBA IMP AVGVSTVS. Cap de Galba llorejat a d.; globus al final del bust.

r/ (DIVA) AVGVSTA → S/C. Figura femenina (Lívia ?) amb túnica, de peu i mirant a esqu.; a la mà d. porta una pàtera i a l'esqu. un ceptre llarg. Gràfila de punts.
 Pes: 9,85 g Ø 27,9 mm Posició d'encunys 6

106 A. As. AE.

a/ (SER·GALBA) IMP·AVGVSTVS. Cap de Galba llorejat a l'esqu.; globus al final del bust.

r/ (QVADRAGENSVM·AE · REMISSAE. Arc triomfal encimbellat per dues estàtues eqüestres. Al'esqu., romà amb tres presoners es disposen a travessar l'arc.

Pes: — g Ø 27,5 mm Posició d'encunys —

Vitel·li (69 dC)

26 A. Auri. AV.

a/ (A·VITELLIVS) IMP·GERMAN. Cap de Vitel·li llorejat a esqu.; globus al final del bust. Gràfila de punts.

r/ (L·VITELLI) III·COS·CENS. Bust de Luci Vitel·li llorejat amb mantell al coll a l'esqu.; al seu davant ceptre d'àguila. Gràfila de punts.

Pes: 7,70 g Ø 19,5 mm Posició d'encunys —

44. Auri. AV.

a/ (A·VITELLIVS) IMP·GERMANICVS. Cap de Vitel·li llorejat a esqu.; globus al final del bust. Gràfila de punts.

r/ (VICTORIA·IMP) GERMANICI. Victòria amb túnica, de peu a esqu. i damunt d'un globus; a la mà d. porta una corona i a l'esqu. una palma. Gràfila de punts.

Pes: 7,24 g Ø 18,9 mm Posició d'encunys 6

53. 2. As. AE.

a/ (A·VITELLIVS) IMP·GERMAN. Cap de Vitel·li llorejat a esqu.; globus al final del bust. Gràfila de punts.

r/ (VIC[TORIA]) [A]VG·VSTI S/C. La Victòria vestida, avançant a esqu. i portant a la mà d. una cuirassa amb la inscripció SP/QR. Gràfila de punts.

Pes: 9,53 g Ø 27,0 mm Posició d'encunys 5

PERÍODE CONTEMPORANI

Ferran VII (1808-1833)

3.0. 5 pessetes. AR.

a/ 5. P / FER· VII· / 1809. Gràfila d'orla de fulles; llegendes dintre de cartel·la.

r/ Dintre de gràfila d'orla de fulles, escut de Catalunya de cinc barres coronat. Al dessota, dues branques de fulles creuades.

Pes: 26,74 g Ø 39,6 mm Posició d'encunys 12

7.5. 5 pessetes. AR.

a/ 5. P / FER VII. / 1809. Gràfila d'orla de fulles; llegendes dintre de cartel·la. Contramarca Y·II· sota corona real.

r/ Dintre de gràfila d'orla de fulles, escut de Catalunya de cinc barres, pla per la seva part superior i coronat (corona plana). Al dessota, punt central amb dues branques creuades de tres fulles soltes cadascuna. A l'esqu. de l'escut un 8 i a la d. R.

Pes: 26,41 g Ø 40,0 mm Posició d'encunys 12

16 F. 6 Quarts. AE. Falsa.

a/ (FERDIN·VII·) HISP·REX· ☪ 1811. Armes reials coronades. Canto llis i retallat.

r/ (PRINCP·) CATHAT· → VI·/QUAR·. Escut de Catalunya de quatre barres en camp d'or i coronat. Al dessota i dintre d'aurèola de flors, indicatiu de valor. La L de CATHAL, al revés.

Pes: 13,62 g Ø 31,9 mm Posició d'encunys 12

24.1

91.3

18.1

65.2

38

69

12.2

18.1

12.F

25.A

31.F

46.A

77.1

106.A

26.A

44

53.2

16.F

3.0

7.5

Un nouveau type de revers pour les monnaies à «l’hippocampe».

J. BÉNÉZET.

Il y a quelques années, étaient publiées plusieurs monnaies à « l’hippocampe » (ou serpent de mer) découvertes récemment dans les départements français de l’Aude et des Pyrénées-Orientales (Bénézet, Lentillon 2003). Or, récemment il m’a été permis d’étudier une collection numismatique dans laquelle se trouvait un nouvel exemplaire, mais avec un revers totalement différent. Il semblerait que sa provenance soit des environs de Perpignan.

1. Description

Cette petite monnaie est malheureusement très abîmée puisqu’il en manque une bonne partie, mais elle trouve un parallèle très précieux dans le dessin d’un autre exemplaire, complet, paru sur internet¹ il y a quelques années et qu’il était difficile jusqu’ici de prendre en considération. L’association de ces deux sources nous permet de faire une description assez complète et fiable de ce nouveau type.

L’avers est très classique pour ce type de monnaie puisqu’on retrouve l’animal fantastique (que nous avons appelé hippocampe mais qui semble plutôt être un serpent de mer comme l’avais décrit L. Villaronga dans son *Corpus*) tourné vers la droite. A sa gauche, se trouve – seulement visible sur le dessin – la lettre ibérique O, que l’on connaît par ailleurs régulièrement sur les types au revers habituel.

Le revers, par contre, est beaucoup plus original puisque l’on peut y voir, au

1. Signalé par J. et E. Wendling: <http://celticcoin.aremorica.com/>.

Fig. 1 : la monnaie à « l'hippocampe » inédite (échelle réelle et x4)
et l'exemplaire dessiné (échelle x4).

lieu des tiges pommetées et autres représentations souvent difficiles à identifier, un caducée accosté de part et d'autres de plusieurs symboles. Ce revers n'est pas sans rappeler d'autres divisions d'argent ibériques que L. Villaronga avait classées dans son *Corpus* (1994) parmi les « incertaines du IIIe siècle » : les hémio-boles du type « Caducée-Tanit », d'ailleurs de poids identique au groupe des exemplaires lourds des « hippocampes », vers 0,40g (exactement pour les trois exemplaires pesés dans le *Corpus* 0,37g).

En outre, les symboles accompagnant le caducée pourraient s'apparenter à des lettres ibériques, assez difficiles à identifier, peut-être ATaBa ou BaTaA. À la droite du caducée, par contre, il est assez difficile de comprendre de quoi il s'agit, quoique cette même représentation apparaisse avec très peu de variations d'un exemplaire à l'autre.

1. Implications

Cet exemplaire pèse 0,27g et ce malgré le fait que le flan soit largement tronqué, ce qui laisse penser qu'elle est à classer parmi les exemplaires lourds, certainement les plus anciens et donc qui doivent probablement être datés, comme l'a proposé L. Villaronga, vers la fin du IIIe siècle, hypothèse renforcée par la similitude de revers avec d'autres exemplaires datés de la même période. Malheureusement le poids du second exemplaire nous est totalement inconnu, alors que cela aurait été bien utile pour vérifier cela.

D'autre part, la rareté du type et sa faible variation typologique entre les deux exemplaires connus, contrairement aux exemplaires de revers courant, pourrait indiquer que l'on a ici à faire à une émission de courte durée, c'est-à-dire limitée à la fin du IIIe-début du IIe siècle avant notre ère.

En outre, cette nouvelle variété du groupe des monnaies à « l'hippocampe » permet de renforcer l'idée qui s'agit, pour une part importante, d'une frappe effectuée dans une région de la Gaule méridionale influencée par les monnayages péninsulaires dès une période assez ancienne. Les découvertes se concentrent d'ailleurs dans les actuels départements de l'Aude et des Pyrénées-Orientales qui sont justement les plus proches – géographiquement comme culturellement – du monde ibérique. Je dis seulement pour une part importante car parmi les types identifiés, tous ne semblent pas avoir leur concentration maximale en Gaule. En effet, les variations typologiques (métrologie, légendes et/ou représentations) permettent de regrouper les monnaies par grands ensembles tels que s'ensuit :

1– *exemplaires « lourds »* (c. 0,40g)

A : monnaies à représentation de revers au caducée (2 exs.)

B : monnaies à légende d'avvers A-U (5 exs.)

C : monnaies à légende d'avvers O (1 ex.)

2– *exemplaires « légers »* (c. 0,30/0,25g)

A : monnaies à légende d'avvers O (type le plus courant : 10 exs.)

B : monnaies à légende d'avvers O et revers dégénéré (4 exs.)

Je n'entends pas faire ici une typologie de ces monnaies, beaucoup trop complexe à établir pour l'instant, mais juste faciliter le discours qui suit.

En effet, parmi les exemplaires découverts dans la Péninsule Ibérique², est seul attesté le type 1B², tandis qu'en Gaule tous les types sont recensés, y compris le 1B, celui-ci toutefois par un seul exemplaire. Il serait donc possible que l'on ait à faire à un type monétaire apparu vers la fin du IIIe siècle en Catalogne, rapidement diffusé puis imité en Gaule méridionale. Cette période de la fin du IIIe siècle-début du IIe siècle avant notre ère est d'ailleurs une période où les contacts, d'un point de vue numismatique, sont bien perceptibles entre les deux versants des Pyrénées: en effet on peut constater que les premières monnaies à la croix (celles de plus de 3g) circulent assez librement – quoique ponctuellement – dans le nord-est de la Péninsule Ibérique (Villaronga 2000) parmi les monnaies d'argent régionales, romaines ou puniques. Et d'autre part les populations autochtones qui battent monnaie en cette période tendent à choisir des prototypes tirés des monnaies en circulation dans la Péninsule Ibérique (qu'elles soient ibériques ou puniques) : protomé de cheval, cheval à la tête tournée vers l'arrière (Solier, Richard 1979), puis plus tard – certainement plus au sud – cheval à l'*uraeus* (Bénézet *et alii* 2002 ; Chevillon, Laroza 2003), etc. L'emprunt de deux types moné-

2. Il s'agit des trois exemplaires publiés par Garcia, Montañes 1989 ainsi qu'un exemplaire supplémentaire qui m'a été gentiment signalé par.

taires supplémentaires (en ajoutant celui au caducée que l'on ne retrouve pour l'instant qu'en Gaule) ne serait donc pas étonnant.

Malheureusement, et malgré les nombreuses fouilles effectuées sur les sites des IIIe, IIe et Ier siècles avant notre ère, jamais aucun exemplaire n'a pu être retrouvé dans un contexte daté, ce qui nous aurait permis de nous passer – du moins partiellement – des comparaisons d'ordre typologique ou métrologique pour essayer de mieux appréhender ces petites monnaies d'argent qui se retrouvent avec une abondance encore insoupçonnée il y a peu.³

BIBLIOGRAPHIE

- BÉNÉZET, LENTILLON 2003 : BÉNÉZET (J.), LENTILLON (J.-P.), Les divisions d'argent à l'hippocampe et légende ibérique : quatre nouvelles découvertes dans l'Aude et les Pyrénées-Orientales, quelques propositions, *Cahiers Numismatiques*, 157, septembre 2003, 3-9.
- BÉNÉZET *et alii* 2002 : BÉNÉZET (J.), DONÈS (C.), LENTILLON (J.-P.), Un monnayage tardo-républicain inédit en Gaule méridionale, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 57e année, n° 6, juin 2002, 125-130.
- GARCÍA, MONTAÑÉS 1989 : GARCÍA GARRIDO (M.), MONTAÑÉS BON-COMTE (J.), Divisores de plata inéditos o poco conocidos de la Hispania antigua, *Acta Numismatica*, 19, 1989, 44-52.
- SOLIER, RICHARD 1979 : SOLIER (Y.), RICHARD (J.-C.), Les monnaies de l'opidum de Pech-Maho (Sigean, Aude), *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 34, 1979, 537-540.
- VILLARONGA 1994 : VILLARONGA (L.), *Corpus nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Barcelone, 1994.
- VILLARONGA 2000 : VILLARONGA (L.), Les monedes à la croix trobades a la Peninsula Ibèrica, *Acta Numismatica*, 30, 2000, 19-31.

3. Postérieurement à la remise du manuscrit, un exemplaire complet (poids 0,34 g) a été signalé dans l'ouvrage «Lat-tara 16», (2006), pages 604-605 (Type IBL-192). Il proviendrait là encore des Pyrénées-Orientales et a été attribué à Ruscino suite à une erreur d'identification de l'animal que l'auteur croyait être un dauphin, qu'il rapprochait donc des petits bronzes du Ier s. au. n. ère de cette cité (Corpus 442/2 et 442/3).

Sobre una possible moneda de plata inèdita procedent de les Garrigues (Lleida)

F. GIRAL ROYO¹

El seguiment i l'estudi de les troballes monetàries efectuades en territoris pertanyents a l'antic *populus* ilerget que estem portant a terme com a part de la nostra tesi doctoral² ens va permetre localitzar la peça que presentem en aquest breu article. L'objectiu d'aquestes línies no és el d'una anàlisi exhaustiva de la moneda, sinó que pretenem posar en coneixement de la comunitat numismàtica una peça que de moment, i sempre a l'espera de qualsevol aportació, ens sembla inèdita.

Procedència

La moneda es va identificar durant les tasques de classificació d'una col·lecció privada que s'havia anat conformant al llarg dels anys amb troballes casuals efectuades pel seu propietari. La seva localització es va produir, segons el mateix propietari, anys enrere al terme municipal de les Borges Blanques, a la comarca de les Garrigues. La moneda es localitzà aïllada, en un camp de conreu on tan sols apareixien en superfície alguns fragments de ceràmica que no recorda a descriure.

A més de les afirmacions del propietari de la peça, el fet que la col·lecció de què forma part no sigui producte d'adquisicions premeditades, és a dir, que no es tracti d'una col·lecció en què s'incloguin peces comprades, ens acaba de certificar la seva procedència com a local.

1. Universitat de Lleida.

2. Dedicada a la circulació monetària a l'antiga *Ilerda* i el seu *territorium* i dirigida pel doctor Arturo Pérez Almo-guera.

Aspectes iconogràfics i metrològics de la moneda

Davant el desconeixement de qualsevol altra peça de similars característiques i com a conseqüència de la similitud en els motius representats en aquesta i els presents en els divisors d'imitació emporitana, cap a l'anvers i pegàs al revers, hem optat per utilitzar el recurs de la comparació en aquesta breu presentació.³

L'anvers presenta un cap, creiem veure femení, dirigit a l'esquerra. El rostre presenta un cert grau d'esquematisme; tot i així, mostra uns trets ben definits, destacant la representació de l'ull, el nas i els llavis. Pel que fa al tractament del cabell, que sembla estar recollit en un pentinat subjectat per una espècie de diadema, es va realitzar mitjançant tres línies en forma d'ones gruixudes complementades per unes altres línies a la part del clatell que representen la part del cabell que queda sense recollir.

Acompanyant l'efígie hi figuren dos cercles, un just davant el front i un segon darrere del cap. Si ens fixem en la presència de cercles a l'anvers dels divisors ibèrics, aquesta es redueix a l'exemplar 798 de l'estudi de Villaronga, en el qual darrere del cap, en aquesta ocasió masculí i a dreta, apareix un cercle.

Pel que fa al revers, la imatge principal s'identifica clarament amb la figura d'un cavall alat o pegàs mirant cap a l'esquerra. La situació de l'animal, amb les potes davanteres aixecades i les ales desplegades, ens fa pensar en la intenció de representar-lo en acció d'aixecar el vol. Si comparem aquest posicionament amb el de l'animal dels divisors ibèrics coneguts, ens adonem que hi ha una més gran similitud amb el dels divisors del grup 3-3 de Villaronga, especialment amb els del 3-3-3.

3. Totes les referències a L. Villaronga corresponen a L. Villaronga, *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 1998.

Sota de la figura de l'animal, s'aprecien una sèrie de símbols complementaris. En primer lloc, destaca entre el ventre del pegàs i els altres símbols el que sembla una petita gràfila o corona de punts a mode de cercle, tot i que també podria tractar-se d'un creixent, símbol que és present en l'anvers d'alguns divisors de producció ibèrica.

Per davall d'aquest símbol se n'intueixen uns altres. S'observen dos semicercles, o millor, dues línies corbes i, entre elles, s'aprecia el que sembla una lletra T. Aquest tipus de símbol apareix en els divisors del grup 3-2-2 de Villaronga, estant, però, sempre dessota del pegàs i mai acompanyat de cap altre motiu.

Val a dir també que la combinació de cap a l'esquerra i pegàs també a l'esquerra Villaronga tan sols la identifica a la peça que ell numera 808, amb estrella desota del pegàs.

Finalment, tant a l'anvers com al revers, s'aprecien les restes d'una gràfila de punts, afectada, com els altres motius, per la desviació de l'encuny.

Els diversos símbols presents al revers i que hem comentat com independents també es podrien considerar com integrants d'un sol motiu, en aquest cas d'alguna representació esquemàtica vegetal en la qual les dues línies corbes i el traç vertical representarien les fulles i la tija d'una flor, identificada amb el cercle de punts. Tot i aquesta possibilitat, a nosaltres ens sembla més factible el funcionament autònom dels diferents símbols. Si s'observa el cercle de punts, s'aprecia clarament com aquest no està tancat del tot i, per tant, no és un cercle, ja que el traç de la part inferior, que no és un punt com els altres, tot i que de diferent gruix, es correspon amb el traç vertical i per tant, no forma part de la mitja lluna de punts.

No hem d'oblidar que aquests tipus de moneda són imitacions i que, com en molts altres casos, l'assimilació i la inclusió de símbols es produeix per pur mimetisme i prestigi, pel que en la nostra peça es pot haver donat una acumulació de símbols presents en d'altres.

Pel que fa a la metrologia, resulta del tot desconcertant, ja que el pes de la moneda, d'un diàmetre màxim d'11 mm, resulta de 0.96 g, restant per damunt del pes de qualsevol dels divisors de producció ibèrica coneguts fins al moment.

Sí que és ben documentat l'ús d'aquest pes en algunes de les fraccionàries emporitanes anteriors a les dracmes, les quals segueixen el patró ponderal focu, amb un òbol de 0.95 g. Al mateix temps, també podem establir una relació entre aquest pes i el teòric de la posterior dracma de 4.80 g, amb la qual cosa obtindríem que la nostra peça resultaria ser una cinquena part d'aquesta.

Conclusions i possible context històric

Els parel·lismes en els motius iconogràfics presents en la nostra peça, efígie i pegàs, ens porten a situar-la, sempre de moment, en uns contextos cronològics

contemporanis a les imitacions ibèriques conegudes. Tot i això, l'art d'aquesta moneda no sembla manifestar una clara influència ibèrica, per la qual cosa apuntem la possibilitat d'un origen de la peça a l'altre costat dels Pirineus, tot i que no n'hem localitzat cap exemplar similar.

La zona on s'ha localitzat la moneda se situa dins del que era el territori ilerget, que tenia el nucli central a les planes de Lleida. Serà a partir de final del segle III aC, però, quan els límits entre els diferents *populi* poden ser traçats amb una certa claredat. En aquests moments, els ilergets constitueixen una formació socioeconòmica amb estat i, segons l'opinió més difosa, els seus dominis s'estenien des de les planes dels rius Segre i Cinca fins al peu de les primeres elevacions circumdants. El Montsec definia els límits septentrionals i el riu Gállego, la serra d'Alcubierre i la foia d'Osca, els de ponent; pel sud, arribaven a la zona seca de les Garrigues i a les primeres elevacions de la serra de Prades i, per l'est, fins a trobar l'altiplà de la Segarra.

Els conflictes militars que es van produir durant la Segona Guerra Púnica i el paper actiu que hi jugà el poble ilerget degueren dotar la zona on s'ha localitzat la peça d'una gran importància, ja que s'havia de travessar en el trajecte entre Kese/Tarraco i *iltirta*. Aquesta condició de territori de pas sense dubte va afavorir el moviment de tropes i consegüentment el de la moneda. Així, tresors relativament propers com els de Camarasa, Tivissa o Ebre-Segre, confirmen com en aquesta zona la circulació monetària manifesta una varietat major que en altres indrets en quant al seu contingut, ja que juntament amb plata emporitana apareixen, a més de les imitacions ibèriques, òbols massaliotes i encunyacions ebusitanes i romanes.

La troballa d'aquesta peça sense pertànyer a cap tipus d'acumulació monetària no és única a territori ilerget, ja que s'han localitzat de forma aïllada dracmes d'imitació a Alfarràs i Lleida (Segrià) i divisors ibèrics a la zones del riu Cinca, la Noguera i Lleida. Però sí que es converteix en l'única possible peça d'aquest horitzó cronològic localitzada en aquesta part de la Catalunya de Ponent.

Dracmes i divisors ibèrics inèdits en una troballa a la Ribera d'Ebre

M. CRUSAFONT I SABATER

Ja fa més de trenta anys que disposem de la informació que donarem d'aquesta troballa. No ens decidíem a publicar-la, malgrat el seu elevat interès, perquè sabem que el total de peces aplegades fou de quaranta-una i només poguérem estudiar-ne trenta-dues. El posseïdor de la informació, un antic col·leccionista tarragoní, va adquirir les trenta-dues peces de primera mà a un pagès que les havia trobat casualment, més o menys agrupades, llaurant un camp prop del riu Ebre i, segons sembla, dins la comarca de la Ribera d'Ebre. Altres dos acompanyants seus, però, es quedaren, respectivament, tres i sis peces, i el nostre informador, a instància nostra, ens havia promès moltes vegades que intentaria aclarir de quines monedes es tractava. Mort ja de temps enrere el nostre comunicant i dispersada la seva col·lecció, tenim ara ben poques probabilitats de completar les dades que ens manquen i és per això que, finalment, ens decidim a donar a conèixer la part de la troballa que varem poder estudiar. Ens hem d'excusar que no érem llavors encara prou pràctics en la fotografia de monedes i, per aquest fet, algunes peces es veuen un xic desenfocades. Amb tot, les descripcions s'han pogut completar bé gràcies a les anotacions que varem fer al seu moment.

El conjunt que varem poder estudiar contenia divuit dracmes ibèriques i catorze divisors. De la part no estudiada només en sabem el següent: tres monedes més eren grans i de plata, probablement, doncs, dracmes ibèriques; dues altres eren denaris romans republicans. Hi havia també un quinari romà, un òbol amb llegenda ibèrica KUM, semblant a d'altres dos que descriurem, i un darrer divisor del tipus de la roda d'imitació massaliota amb M-A-creixent, semblant també a un altre que descriurem.

Sap molt de greu no poder donar més informació dels denaris i del quinari, que

ens podrien aportar interessants dades cronològiques, però això és tot el que en sabem. Pel que fa al lloc de la troballa, la breu descripció que en varem poder obtenir ens permet descartar els poblats ibèrics, generalment encimbellats, que coneixem en aquesta zona. Podem, però, anotar que els tipus presents a la troballa són força concordants amb els de les troballes d'aquesta regió.

La composició completa del tresor seria, doncs:

- 1 dracma d'imitació emporitana i llegenda EMPORITON.
 - 1 dracma de cap viril, símbol llop i llegenda ILTIRTAR.
 - 5 dracmes de símbol llop i llegenda ILTIRTAR.
 - 1 dracma de símbol llop i llegenda ...LKABI, inèdita.
 - 1 dracma de símbol llop i llegenda no visible.
 - 2 dracmes de llegenda KUM, una amb símbol dofí.
 - 1 dracma amb llegenda MKU.
 - 2 dracmes amb llegenda KERTEKUNTE.
 - 1 dracma amb llegenda SOTIARNAN, inèdita.
 - 4 dracmes anepígrafes o de llegenda no visible.
 - 3 dracmes de les quals no tenim informació.
 - 2 denaris romans republicans de famílies.
 - 1 quinari romà.
 - 1 divisor de Massàlia de la roda amb M-A.
 - 2 divisors del llop en un semicercle del revers.
 - 1 divisor amb lletra omega partida.
 - 3 divisors de model massaliota i llegenda KUM, inèdits.
 - 6 divisors del tipus de la roda, quatre inèdits.
 - 3 divisors amb creixent en un semicercle, dos inèdits.
-
- 41 monedes en total

Per poder fer coherents les quantitats indicades del nombre de peces inèdites cal tenir en compte que algunes monedes són presents a la troballa en dos (dos casos) o tres (un cas) exemplars.

La troballa ens aporta, pel que fa a les dracmes, un nou exemplar dels rars tipus amb cap viril d'Iltirta, diferents nous encunyats per a models ja coneguts i les dues llegendes inèdites ...LKABI i SOTIARNAN. Aquesta darrera hem as-sajat d'assimilar-la al tipus amb lectura SOTIAOI, núm. 291-293 de Villaron-ga,¹ però ho hem descartat perquè les dues N finals són molt clares i, d'altra banda, es veu bé que hi ha una lletra més. En canvi, les lletres A, R i A finals són de mal llegir.

1. Totes les referències a Villaronga o bé en la forma abreujada Vill- en el catàleg corresponen al llibre L. VILLARONGA, *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 1998.

Pel que fa als divisors, cal remarcar especialment els tres exemplars amb llegenda KUM, que ens aporten el divisor de la dracma amb aquesta mateixa llegenda, que també apareix representada a la troballa. Hi ha també altres formes inèdites en les ja nombroses varietats del tipus de la roda d'inspiració massaliota i amb diferents elements en els tres o quatre espais.

Vegem ara el catàleg detallat del material:

- 1 Dracma d'imitació emporitana amb llegenda EMPORITON.AR
(no s'ha pogut estudiar).
- 2 Dracma de cap viril. Iltirta. Símbol llop. AR.
a/ Cap viril a la dreta.
r/ Pegàs de cap modificat. A sota, llop i ...LTI...-R.
La R separada i situada sobre les potes del cavall.
Pes: 4,59 g Ø: 19 mm Villaronga-196
Els encunys d'anvers i revers són, molt probablement, els mateixos que els de Villaronga-196. Al revers, en concret, es veu una línia que va des de la R ibèrica final fins a la vora de la peça en tots dos exemplars.
- 3 Dracma d'Iltirta. Símbol llop. AR.
a/ Cap d'Aretusa a la dreta, voltat de tres dofins.
r/ Pegàs de cap modificat a la dreta. A sota, llop i
ILTIR...-R. La R separada com abans.
Pes: 4,85 g Ø: 17 mm Vill. grup 5.4
L'encuny de l'anvers és igual que el de les núm. 4 i 5 que segueixen i no el trobem a Villaronga. L'arrecada és alta com al grup 212-216, però el pentinat és diferent.
- 4 Dracma d'Iltirta. Símbol llop. AR.
a/ Mateix encuny que l'anterior
r/ Pegàs de cap modificat a la dreta. A sota, llop i: ILTIRTA(R)
Pes: 4,74 g Ø: 19,8 mm Vill. grup 5.4
- 5 Dracma d'Iltirta. Símbol llop. AR.
a/ Mateix encuny que l'anterior.
r/ Pegàs com abans i ILTIRTAR en traços molt fins.
Pes: 4,40 g Ø: 18,5 mm Vill. grup 5.4
- 6 Dracma d'Iltirta. Símbol llop. AR.
a/ Cap d'Aretusa a la dreta, voltat de tres dofins.
r/ Pegàs com abans i ILTIRTA-R.

Pes: 4,80 g Ø: 17,5 mm Villaronga 197/210

L'encuny de l'anvers és igual que el núm. 1 del grup 5.4, és a dir, el dels exemplars 197-210. El revers és, però, nou, com és visible per la forma clarament triangular de la R ibèrica final i la seva disposició desplaçada sobre les potes del cavall.

7 Dracma d'Iltirta. Símbol llop. AR.

a/ Cap d'Aretusa a la dreta voltat de tres dofins.

r/ Pegàs com abans i ILTI..., les IL gairebé imperceptibles.

Pes: 4,66 g Ø: 18 mm Vill. grup 5.4

Correspon al grup de cap gran, encunys 3 a 6 i s'aproxima molt a l'encuny 3 de Villaronga (núm. 212-218).

8 Dracma de taller desconegut. Símbol llop. AR.

a/ Cap d'Aretusa a la dreta voltat de tres dofins.

r/ Pegàs de cap modificat, a la dreta. A sota, llop i: ...LKABI.

Pes: 3,80 g Ø: 17,5 mm Inèdita

Tot i que la lectura és parcial i insegura pel que fa a la segona lletra, la part visible no coincideix amb cap de les dracmes conegudes. Tampoc trobem en cap altra peça l'encuny de l'anvers.

9 Dracma de llegenda no visible. Símbol llop. AR.

a/ Cap d'Aretusa a la dreta, d'estil tosc.

r/ Pegàs de cap modificat, a la dreta. A sota, llop.

Pes: 4,96 g Ø: 19 mm —

10 Dracma amb llegenda KUM. Símbol dofí. AR.

a/ Cap d'Aretusa a la dreta voltat de tres dofins.

r/ Pegàs de cap modificat a la dreta. A sota, dofí i llegenda KUM, en caràcters ibèrics.

Pes: 4,64 g Ø: 19 mm Villaronga-370

Correspon al grup 9.3 i al tipus 370, però és de diferents encunys.

11 Dracma amb llegenda KUM. Sense símbol. AR.

a/ Cap d'Aretusa a la dreta voltat de tres dofins.

r/ Pegàs de cap modificat a la dreta. A sota, KUM, amb punt central sobre la KU.

Pes: 4,70 g Ø: 19 mm Vill. grup 9.4

L'anvers s'apropa molt a l'encuny de l'exemplar 373, però no es pot assegurar que sigui el mateix per la deficient conservació. El revers és, però, diferent de tots els d'aquest grup de Villaronga, és a dir, de les 371-374.

2

3

4

5

6

- 12 Dracma amb llegenda MKU. Sense símbol. AR.
a/ Cap d'Aretusa a la dreta, voltat de tres dofins.
r/ Pegàs de cap modificat, a la dreta. A sota, MKU.
La lletra ibèrica KU amb un punt al mig.
Pes: 4,62 g Ø:18 mm Vill. grup 9.5
Tant l'anvers com el revers semblen ésser dels encunys 4 de Villaronga corresponents als exemplars 375-377.

- 13 Dracma amb llegenda KERTEKUNTE. Sense símbol. AR.
a/ Cap d'Aretusa a la dreta voltat de tres dofins.
r/ Pegàs de cap modificat a la dreta. A sota KERTEKUNTE amb la TE sobre les potes del cavall.
Aquesta peça i la següent tenen els mateixos encunys i són, probablement, els encunys 4 dels exemplars 449-451 de Villaronga.

- 14 Dracma amb llegenda KERTEKUNTE. Sense símbol. AR.
a/ i r/ Dels mateixos encunys que l'anterior.
Pes: 4,70 g Ø:18 mm Vill. grup. 4.7

- 15 Dracma amb llegenda SOTIARNAN. Símbol dofí. AR.
a/ Cap d'Aretusa a la dreta, voltat de tres dofins.
r/ Pegàs de cap modificat a la dreta. A sota, dofí i llegenda ibèrica SOTIARNAN.
Es tracta de la segona dracma inèdita de la troballa. Ja hem dit que no es pot assimilar a la de lectura SOTIAOAI, núm.291-293 de Villaronga que, a més, és de símbol creixent.

- 16 Dracma anepígrafa o amb llegenda no visible. Sense símbol. AR.
a/ Cap d'Aretusa a la dreta, voltat de tres dofins.
r/ Pegàs de cap modificat, a la dreta.
Pes: 3,90 g Ø: 19,5 mm –

- 17 Dracma semblant a l'anterior. AR.
Pes: 4,19 g Ø: 18,5 mm –

- 18 Dracma semblant, però amb símbol dofí. AR.
a/ Cap d'Aretusa a la dreta, sense els dofins.
r/ Pegàs de cap modificat. Dofí a sota.
Pes: 3,98 g Ø: 18,5 mm –

7

8

9

10

11

- 19 Dracma anepígrafa. Sense símbol. AR.
 a/ Cap d'Aretusa a la dreta, voltat de tres dofins.
 r/ Pegàs de cap modificat, a la dreta.
 Pes: 3,78 g Ø: 18 mm –
 Tant en aquesta dracma com en l'anterior, l'espai sota el pegàs es suficient per poder suposar que no hi ha llegenda.
- 20,21 i 22 Possibles dracmes, que no s'han pogut estudiar.
- 23 i 24 Denaris romans que no s'han pogut estudiar.
- 25 Quinari romà que no s'ha pogut estudiar.
- 26 Divisor de Massàlia. AR.
 a/ Efigie viril a l'esquerra.
 r/ Tipus de la roda amb lletres M-A.
 Pes: 0,58 g Ø: 9 mm –
 Metrològicament s'avé amb el pes dels divisors massaliotes.
- 27 Divisor d'Iltirta. AR.
 a/ Efigie viril a la dreta.
 r/ Semicercle amb llop i dos quadrants amb llegenda ibèrica ILTIRTA, no visible, i V.
 Pes: 0,48 g Ø: 9 mm Villaronga-624
- 28 Divisor ibèric. AR.
 a/ Cap viril a la dreta i uns traços al darrere.
 r/ Semicercle amb llop i quadrants amb rosa i triangle.
 Pes: 0,52 g Ø: 9 mm Inèdit
 S'apropa a la Villaronga-630, però aquesta té els quaters de dalt canviats. D'altra banda s'hi veu bé el triangle, destruït per un forat a la peça Villaronga-630.
- 29 Divisor ibèric. AR.
 a/ Cap viril a la dreta.
 r/ Tipus de la roda amb –M-A-omega partida-4 punts-
 Pes: 0,35 g Ø: 9,5 mm Villaronga-664
 La forma de l'omega és, però, diferent de la de Villaronga. La lectura pot ésser O (a la grega) o bé BE (a la ibèrica).

- 30 Divisor ibèric. AR.
a/ Cap viril a l'esquerra.
r/ Tipus de la roda amb -M-A-KUM(ibèric)-espai buit-
Pes: 0,57 g Ø: 9,8 mm Inèdit
- 31 Divisor ibèric. AR.
a/ i r/ Dels mateixos encunys que l'anterior.
Pes: 0,51 g Ø: 10 mm Inèdit.
- 32 Divisor semblant als dos anteriors i que no s'ha pogut estudiar. L'anvers dels divisors 30 i 31 és, gairebé segur, del mateix encuny que el Villaronga-668, que té un revers diferent.
- 33 Divisor ibèric. AR.
a/ Cap viril a la dreta.
r/ Tipus de la roda amb -M-A-(espai buit) -4 punts en cairó-
Pes: 0,45 g Ø: 10,2 mm Inèdit
- 34 Divisor ibèric. AR.
a/ Cap femení a la dreta.
r/ Tipus de la roda amb -A-M-(espai buit) -4 punts en cairó-
Pes. 0,22 g Ø:9,7 mm Villaronga-678
L'encuny del revers és igual que el de Villaronga. El del revers també s'hi apropa, però no es pot assegurar per la mala conservació de l'exemplar de Villaronga. Coincideix també el pes anormalment baix; 0,25 g a l'exemplar de Villaronga.
- 35 Divisor ibèric. AR.
a/ Cap probablement femení a la dreta.
r/ Tipus de la roda amb -A-M-peduncle amb anell -4 punts en cairó-
Pes: 0,36 g Ø: 10,5 mm Inèdit
El revers s'apropa al Villaronga-677, però en el quart espai del de Villaronga hi ha un creixent.
- 36 Divisor ibèric. AR.
a/ Cap viril a la dreta.
r/ Tipus de la roda amb -A-M-creixent-espai buit-
Pes: 0,32 g Diàmetre:9,8 mm Inèdit
Semblant a Villaronga-668, pel que fa al revers, però en canvi a l'anvers el de Villaronga mira a l'esquerra.
- 37 Divisor semblant a l'anterior, que no s'ha pogut estudiar.

- 38 Divisor ibèric. AR.
 a/ Cap probablement viril a la dreta. Dibuix molt tosc.
 r/ Tipus de la roda amb –A-M-creixent-triangle-
 Pes: 0,41 g Ø: 11 mm Inèdit
 Crida l'atenció el dibuix de la testa de l'anvers, amb rulls molt irregulars que semblen omplir tota la testa. Pel que fa a la A del revers, més aviat sembla un angle recte amb una línia que surt del vèrtex. La M sembla de dibuix doblat en la part esquerra.
- 39 Divisor ibèric. AR. Té un forat.
 a/ Cap viril a l'esquerra.
 r/ Tipus amb semicercle i dos quadrants. Creixent i punt al semicercle.
 Pes: 0,54 g Ø: 10 mm Villaronga-717
 De fet, sembla diferir del Villaronga-717 per la manca de puntets als extrems de la línia de separació del semicercle i els quadrants, però aquests punts, sovint bastant petits, no sempre són perceptibles. Els encunys, si més no, són diferents.
- 40 Divisor ibèric. AR.
 a/ Cap femení a la dreta.
 r/ Tipus del semicercle i dos quadrants. Creixent i punt al semicercle i anella al primer quadrant. Hi ha un traç al segon quadrant que sembla més aviat un defecte d'encunyació.
 Pes: 0,50 g Ø: 9,9 mm Inèdit
- 41 Divisor ibèric. AR.
 a/ i r/ Dels mateixos encunys que l'anterior.
 Pes: 0,67 g Ø: 10,3 mm Inèdit
 Aquests darrers divisors s'apropen als Villaronga-704-713, pel que fa al revers, però l'anvers, en canvi, és de cap viril a la dreta en els de Villaronga.

Segons l'estudi metrològic de Villaronga, tots aquests divisors han d'ésser *tritartemorian*. Els seus pesos són, en general, coherents amb els del repertori d'aquest autor, per bé que en trobem dos casos força extrems: el nostre núm. 34, que amb 0,22 és més baix que qualsevol dels de Villaronga (0,25 el més feble) i el núm. 28 nostre, que amb 0,67 s'apropa al màxim de Villaronga que és de 0,68 g (Villaronga-631).

La troballa ens aporta, com a novetat més interessant, els divisors amb llegenda KUM, que corresponen a les dracmes amb la mateixa llegenda, però també ens dona dracmes noves i diferents varietats dels tipus de la roda i d'altres. Tot plegat fa pensar que ens manca encara molt per conèixer d'aquest sector de la moneda ibèrica, especialment pel que fa als divisors.

30

31

33

34

35

36

38

39

40

41

En un altre sentit, la presència de la llegenda KUM ara en divisors, essent també coneguda en dracmes, referma la idea que aquesta lectura es vol referir a un topònim concret. La seva presència important a la zona de la Ribera d'Ebre, ara ja amb setze peces entre dracmes i divisors, assenyala també una àrea especialment favorable per situar-hi la seca o taller emissor.

Molts són els poblats ibèrics candidats, perquè a la comarca i al seu entorn immediat se n'han detectat en diferents llocs, com ara a Capçanes, el Pinell de Brai, Batea o Tivissa entre d'altres. Núria Tarradell proposa situar aquesta seca al conegut poblat del Castellet de Banyoles de Tivissa, junt amb altres peces que porten llegendes properes o enllaçades per encunys.² D'acord amb això, tindríem que la seca del Castellet hauria emès les dracmes amb llegendes MKU, KUM, grup TIKIRSKINE i grup ETOKISA,³ sense descartar completament la hipòtesi alternativa que havia plantejat Villarronga: que el taller fos, en realitat KERTEKUNTE. Tenim, doncs, dues hipòtesis d'atribució o d'identificació per a les produccions monetaries eixides del poblat avui conegut com el Castellet de Banyoles de Tivissa. Què ens pot aportar la troballa que hem descrit en aquesta disjuntiva? De moment, hem augmentat la nòmina de peces conegudes amb KUM, MKU i KERTEKUNTE i en sabem la procedència aproximada. Això fa que s'afermi la idea que ambdós tallers han d'ésser de la regió. Per assajar de trobar un criteri de millor probabilitat, podem tabular el nombre de peces corresponents a les dues hipòtesis i veure quina de les dues té un percentatge més alt de presència a Tivissa mateix. Tenim el desglosament següent:

KUM i MKU	9 a TIVISSA 1 a Ebre-Segre 6 a Ribera d'Ebre 1 a Puig-Castellar
TIKIRSKINE(grup)	1 a TIVISSA 1 a Valèria
ETOKISA(grup)	1 a TIVISSA 1 a Écija 1 a les Encies 1 a Xest 1 a Villarúbia
KERTEKUNTE	5 a TIVISSA 1 a Ebre-Segre

2. Núria TARRADELL, «Les monedes del Castellet de Banyoles de Tivissa(Ribera d'Ebre, Catalunya). Noves troballes de les excavacions 1998-1999 i revisió de les anteriors» *Fonaments* (Catarroja, Barcelona, Palma), núm. 10/11 (2003-2004), p.245-317.

3. No entrem en la qüestió de la lectura de les formes KUM i MKU que Tarradell, seguint Hoz, suposa que calgui llegir KUTI i TIKU.

2 a Ribera d'Ebre
1 a Numància

Podem veure que el grup KUM, MKU, TIKIRSKINE-ETOKISA és present a Tivissa en onze exemplars sobre els vint-i-quatre coneguts, és a dir, en un 45,8 % dels casos, mentre que KERTEKUNTE és present a Tivissa en cinc exemplars entre els nou de procedència coneguda, és a dir, en un 55,5 % dels casos. Fins i tot, si ens limitem al grup KUM i MKU, és a dir, marginant els grups TIKIRSKINE i ETOKISA, el percentatge roman inferior al de KERTEKUNTE, ja que se situa en un 53 %. Cal tenir present, però, un altre factor. Es tracta dels volums respectius d'emissió. És evident que si una seca és molt més productiva que una altra, i més encara si són en una mateixa zona, apareixeran sempre més ben representades les monedes del taller més actiu. Aquest factor, que Villaronga anomena percentatge de presència, ens ha de permetre matisar els resultats anteriors.

La millor manera de valorar els volums de les emissions és partint dels nombres d'encunys diferents coneguts. És clar que aquest indicador és molt més estretament relacionat amb els volums d'emissió que no pas el nombre de peces que ens han arribat, que pot estar deformat en algun sentit per l'afloració d'alguna troballa selectiva.

En el cas de les dues hipòtesis plantejades, hi ha, en conjunt, 29/25 encunys, és a dir, vint-i-nou encunys d'anvers i vint-i-cinc de revers per al grup KUM, junt amb TIKIRSKINE i ETOKISA, i només 5/5 encunys per a KERTEKUNTE. Per tant, la presència de KERTEKUNTE és cinc vegades més significativa a Tivissa que no pas la de l'altre grup. Si fèiem la comparació només amb el grup KUM, aquest té 12/11 encunys i segueix essent la presència de KERTEKUNTE el doble de significativa.

Però això no és encara tot. La presència percentual de KERTEKUNTE puja a un 66 % si acceptem la hipòtesi de Villaronga,⁴ que la troballa dita d'Ebre-Segre sigui, en realitat, identificable amb Tivissa, i aventatja llavors l'altra hipòtesi, que es queda en un 48 % si prenem el conjunt de les tres llegendes i en un 58,8 % si considerem només KUM. Tenint en compte, doncs, tots dos factors l'avantatge de la hipòtesi de KERTEKUNTE per a Tivissa esdevé aclaparadora. D'altra banda la forma KERTEKUNTE és més concreta, sense formes alternatives KUM/MKU ni altres d'associades, TIKIRSKINE, ETOKISA i no precisem de fer una lectura discutible de la lletra M, passant-la a TI, per realitzar l'associació d'aquests tallers.

Tot plegat convenç, doncs, que la hipòtesi de Villaronga d'identificar Tivissa amb Kertekunte és, amb les dades actuals, la que té més bones probabilitats d'ésser certa.

4. L. VILLARONGA, *Les dracmes...* op. cit. p.16, entrada Ebre-Segre. Les dades per al recompte dels encunys les obtenim també d'aquesta obra.

Sobre la identificación de la ceca ibérica de Lamini(um)

J. RODRÍGUEZ RAMOS

1. INTRODUCCIÓN

Son pocas las ocasiones en las que se encuentra una nueva ceca prerromana con leyenda en caracteres ibéricos, pero unos ejemplares de una nueva ceca han sido presentados y estudiados recientemente por L. Villaronga (2004, p. 143 y 146; 2005). Al analizar la inscripción de la ceca, Villaronga, con mucha lógica, la transcribe como **leuni**, recordando que en las monedas celtibéricas de **sekeida** / **sekeiza** puede encontrarse el segundo signo de esta moneda usado para **e**.¹ Esta interpretación es geográficamente plausible, si tenemos en cuenta que las monedas fueron encontradas en la provincia de Ciudad Real, zona no demasiado alejada de la zona de uso del celtibérico, especialmente ahora que se conoce la expansión de celtiberos hacia el sur llegando incluso a Cáceres (Burillo 1998, p. 305-312),² aspecto que Villaronga esboza sin entrar en pormenores.

2. LA LECTURA EN ÍBERO MERIDIONAL

Ello no obstante, hay otra posibilidad que, además de geográficamente plausible, es congruente con el tipo numismático: dado que la iconografía refleja la influencia de ciudades meridionales como Ipora, Urso y Cástulo (Villaronga 2005,

1. Respecto a la transcripción de sekeida, véase Rodríguez Ramos 2001-2002.

2. El dato más espectacular es la ceca celtibérica tamusia en Tamuja (Cáceres) pero hallazgos monetarios de sekeida muestran una ruta hacia Jaén que pasa incluso por Fuencaliente en Ciudad Real. En este contexto, no parece casual el que Ptolomeo mencione una Segida junto a Cástulo.

p. 36) y puesto que esta última ceca es precisamente muy conocida por sus inscripciones en íbero meridional, la moneda encaja en un grupo epigráfico meridional y, por tanto, es normal plantearse una lectura en escritura meridional.

Es fácil comprobar que la leyenda puede leerse en meridional sin ningún tipo de problema. El segundo signo es una variante de **a** perfectamente conocida; que se encuentra en inscripciones como la F.9.2 (Orlell, Castelló de la Plana), H.2.1 (Santiago de la Espada, Jaén), H.3.1 (Perotito, Jaén), H.5.1 (Torres, Jaén),³ así como en el nuevo plomo de Moixent (València, Fletcher y Bonet 1992). El tercer signo es el **bi** meridional. No es problema la dirección de la escritura de izquierda a derecha, pues, aunque en meridional sea más frecuente la inversa, resulta perfectamente normal (de hecho, tres de las cinco inscripciones que acabo de mencionar siguen precisamente este sentido de escritura).

3. INTERPRETACIÓN DEL NOMBRE DE LA CECA. JUSTIFICACIÓN FONÉTICA Y EPIGRÁFICA

De esta manera, llegamos a la transcripción **labini**, que fonéticamente es perfectamente relacionable con el nombre de una ciudad documentada en inscripciones y en autores greco-latinos (Laminium/Lamini/Laminion). La relación entre la **b** de **bi** y el sonido /m/ no ofrece dificultad, pues es bien sabido que en íbero no existía un signo expreso para tal sonido,⁴ resultando además que cuando encontramos en escritura íbera un nombre latino o galo que contenía una /m/ lo encontramos transcrito con una **b**, ocasionalmente precedida por **n** o **m̃**. (Untermann 1980, p. 48; Correa 1993, p. 104; Rodríguez Ramos 2000, p. 30 y siguientes).⁵ Dentro de la numismática, tenemos un caso paradigmático en el doblete **tabaniu** / **tamaniu** en el que el primero representaría la grafía al estilo íbero, mientras que la segunda sería la propiamente celtibérica para el nombre de la misma ciudad. De esta manera, la identificación de la grafía íbera **labini** con una ciudad Lamini(um) no ofrece ninguna dificultad.⁶

Ni siquiera la comparación con el final de Laminium da problema para la

3. Untermann 1990,1, p. 248; pero no G.12.2 que creo que hay que leer en levantino balkatin.

4. Es un error muy común el creer que el signo que en levantino se transcribe como m era en realidad una /m/. Sin embargo, esto nunca es así, sino que se trata de un valor similar a n y que tal vez marque la nasalización de la vocal precedente ante una /n/ originaria (Rodríguez Ramos 2000).

5. Así, Comagius = **kobakie**, Oxiomarus = **o ioba e**, Minucius = **binuki**; aceptadas, aunque en mi opinión algo menos claras, son las variantes con el dígrafo: Camulus = **kanbuloi**, Mascus = **m̃baske**.

6. Con todo, cabe tener en cuenta el que, aunque a priori lo más probable es que **labini** fuese la grafía ibérica de una ciudad no ibérica Lamini, técnicamente no es imposible la interpretación opuesta: que Lamini fuese l'a adaptación de una forma íbera etimológicamente con /b/ en la que ésta alofónicamente tuviese un sonido /m/. En íbero no existe el fonema /m/, pero sí que se detectan pronunciaciones nasalizadas de /b/ que un oyente de un idioma con el fonema /m/ interpreta como tal. Esto es especialmente conocido en un entorno nasal directo (el grupo nb > M; Quintanilla 1998, p. 196), pero es probable que también se diera la nasalización en proximidad como ocurre en muchas lenguas del mundo y como creo ejemplificable en el conocido Mandonius que puede reconstruirse como un típico antropónimo íbero bimem-

ecuación, pues es bien conocida la aparición de nombres latinos en –IVS como formas acabadas simplemente en –i en ibérico e incluso se ha propuesto una explicación al fenómeno (Correa 1993, p. 103). Pero cabe remarcar que, aunque el nombre habitual que se da al municipio es Laminium y como tal aparece en la vía 31 del Itinerario Antonino (abl. Laminio) así como en Ptolomeo (Laminion), de hecho, tanto en la vía 29 del mismo, como en el Ravenate y en la Tabula Peutingeriana se encuentra precisamente como Lamini.⁷

4. LA CIUDAD DE LAMINIUM

Esta ciudad de Laminium suele localizarse en algún punto de Ciudad Real (normalmente en Alhambra) y, aunque se hayan sugerido alternativas (siempre cercanas), cuenta a su favor con el hecho de que en su término municipal se encontró una inscripción romana dedicada al Genio del municipio Laminitano (CIL II 3228) y el que es perfectamente plausible la etimología que se propone para explicar Laminium como origen del nombre actual Alhambra.⁸ Se encuentra mencionada en Plinio (III, 25) como un ‘oppidum’ estipendiario muy conocido y más tarde como municipium Flavium Laminitanum (CIL II 3252). En todo caso, aunque se quisiere discutir la identificación (en el Miliario Extravagante se han propuesto diversas alternativas), tanto la referencia de Plinio a que en su campo se encuentra el nacimiento del Guadiana como las distancias del Itinerarium Antoninii demuestran que estaba en esta zona. De ahí que resulta altamente significativa la referencia de Villaronga a que las monedas de **labini** se encontraron en la provincia de Ciudad Real, coincidiendo la zona de procedencia de las monedas con la ubicación de Laminium.

5. LA CECA DE LABINI Y LA DISPERSIÓN DE LA ESCRITURA MERIDIONAL

Un aspecto especialmente interesante es el que la ceca **labini** de Lamini/Laminium y su localización en Alhambra marcan un punto de expansión de la cultura

bre con los formantes conocidos **banto** y **nios** con la habitual caída de ante /n/. Este caso permite plantearse que tengamos una nasalización secundaria tanto en **labini** > lamini como también en **tabaniu** > **tamaniu**, sin que naturalmente pueda confirmarse.

7. El testimonio de Plinio es neutral, pues utiliza adjetivos derivados: «Laminitano agro» (III,6) y la mención a los «Laminítani» (III, 25).

8. La propuesta etimológica parece ser muy antigua y se encuentra ya en los comentarios de García-Bellido (1977 [1947]) al texto de Plinio. Merece tenerse en cuenta que esta etimología es mejor si el nombre original era Lamini que si era Laminium (paralela a ‘nomine’ > *nomne > «nombre»). Un resumen de la discusión, aunque sin referencias bibliográficas exactas, y a favor de la identificación en Alhambra puede encontrarse en internet (<http://alhambra.cr.en.eresmas.com/alprincipal.html>).

epigráfica en íbero meridional hacia el interior de la península. Más exactamente documentan el uso de la escritura íbero meridional en la provincia de Ciudad Real. Con todo, esto es escasamente novedoso, pues tanto en latitud como en longitud encaja perfectamente con el testimonio de las inscripciones meridionales conocidas: Alhambra se encuentra a algo más de cien kilómetros al nor-noreste de Cástulo, importante ceca meridional, y a unos cien kilómetros al oeste de El Salobral. De hecho, toda la provincia de Albacete es de clara predominancia epigráfica meridional: Cerro de los Santos (G.14), Llano de la Consolación (G.15), Abengibre (G.16), El Salobral (G.17) y El Amarejo (Broncano 1989).

Más interesante incluso es la comparación con el material epigráfico meridional sobre monedas. Ya hemos indicado la observación de Villaronga de que la iconografía de la moneda remite a modelos de Cástulo y seguramente de ello debamos deducir que esta influencia marca una ruta comercial hacia el norte, posiblemente la recíproca hacia Segeda, respecto a la ruta que iba de Segeda a Cástulo. También el testimonio numismático de la zona de Albacete (contando como límite el extremo sur de Cuenca) documenta cecas en escritura meridional. Entre éstas, pese a cierta discusión, hay que poner como ejemplo a **ik(a)lesken** y **u kesken**.

La ceca de **ikalesken** parece que hay que atribuirle a la ciudad de Egelesta tal y como propusieron Quesada y García-Bellido (1995)⁹ y a su vez esta Egelesta en Iniesta (en el sur de Cuenca). La dispersión numismática indica claramente que la ceca **ikalesken** estaba en la zona de Iniesta. Aunque la determinación de la posición geográfica de la ceca convierte en secundario el indicar si ésta se corresponde o no con Egelesta,¹⁰ creo que es interesante recordar que ya Saavedra a finales del siglo XIX, encontró un documento medieval con el nombre árabe que es una forma intermedia entre Egelesta e Iniesta. En efecto, en la geografía de Idrisi (siglo XII) se encuentra una ciudad llamada Q.l.ṣ.a de la que se dice que es una ciudad en una altura inexpugnable a tres días de Cuenca y a partir de la cual se puede ir descendiendo por el río hasta bajar el Júcar hasta Cullera (Idrisi 1998, p. 280). La descripción coincide con Iniesta y la forma árabe es próxima a Egelesta/Ika-lesken. La propuesta de Saavedra parece, pues, irreproachable.

De igual manera, ya hace algunos años indiqué que creo hay un interesante in-

9. Técnicamente la inscripción ibérica nos sugiere buscar una ciudad de nombre *Ikale o *Icale, pero si tenemos en cuenta ciertos usos especiales del signo ka descubiertos por Correa (1983) podría ser también algo así como *Ikale o *Igle. Sin embargo, el paralelo es asumible y las concentraciones de las monedas hacen casi segura la localización de **ikalesken** en Iniesta (ya sugerida en Villaronga 1988, quien en trabajos anteriores ya había establecido la provincia de Cuenca como origen). Esto parece suficiente para rechazar la contrapropuesta de Luján (2003) que, aunque cuenta a su favor con las coordenadas de Ptolomeo, parte de la contradicción de que da por sentada la identidad entre **ikalesken** y Egelesta, sin apercibirse de que ésta se basa fundamentalmente en que el testimonio numismático relaciona esta ceca con la zona de Iniesta, para luego rechazar el argumento numismático. Pero, como veremos infra, también hay un manuscrito del siglo XII que permite relacionar Egelesta con Iniesta.

10. De las formas documentadas en las fuentes Egelesta, y no Egelasta, parece la correcta, pues epigráficamente tenemos un egelestanus (CIL II, 5091).

dicio a favor de la propuesta de Villaronga de que, de acuerdo con el tipo numismático (próximo a las cecas de **ikalesken** y **kelin**), la ceca meridional **u kesken** no debe de estar ni en Almería ni en Granada (como se ha propuesto), sino en la zona entre Cuenca y Valencia. La cuestión es que en el plomo de El Amarejo (Bonete, Albacete; al norte de los importantes yacimientos de Montealegre del Castillo) hay una rara secuencia íbera **u keoken** que parece que hay que corregir en **u kesken**.¹¹ Ello indicaría que habría una ciudad **u ke** cerca de Bonete.

En este punto, tal vez sea oportuno mencionar que Ptolomeo menciona una ciudad llamada Urkesa que sería el punto más meridional de los celtíberos y que se encontraría al este de Laminium y de Libisosa (Lezuza) y al oeste-noroeste de Bigerra¹². Esta indicación de Ptolomeo no es concluyente. Preferiríamos una Urke a una Urkesa (aunque siempre podríamos pensar en una celtiberización del nombre) y nos extrañaría encontrar una ciudad celtibérica cerca de Bonete (por más que encaje en la expansión celtibérica hacia el sur). Tal vez hubo una **u ke** cerca de Bonete, que emitiera las monedas de **u kesken**; tal vez la ceca sí fuese Urkesa, pero estuviera ya en Cuenca, donde no sería tan raro encontrar el extremo meridional de los celtíberos y el testimonio de Ptolomeo correspondiera a un momento en que una región originariamente íbera ha pasado a depender de la Celtiberia. Provisionalmente, me inclinaría por la primera opción, pero es cierto que geográficamente la segunda parece encajar mejor con el testimonio numismático.

Por el contrario, un asunto completamente diferente es si este uso de la escritura íbera meridional en Ciudad Real refleja el uso extendido de la lengua íbera en la zona. No sólo porque la moneda en sí no da un testimonio lingüístico suficiente y porque el nombre de la ceca no presenta rasgos típicamente íberos,¹³ sino también porque hay algunos indicios que apuntan a que en la propia Cástulo (ciudad que muestra una influencia clara sobre la ceca **labini**), aunque se escribía en íbero meridional y se documentan antropónimos íberos, podría haber habido un uso extendido de una lengua paleohispánica desconocida que no parece íbero (Rodríguez Ramos en prensa). Puede observarse incluso que nombres de magistrados monetales como **itubolai** son difíciles de explicar como un nombre de persona íbero.¹⁴

11. En íbero meridional los signos o y s son muy similares, mientras que la secuencia **eo** es rara en íbero. Esta inscripción se hizo sobre una estrecha banda de plomo (nada que ver con los típicos plomos ibéricos) y se encontró en una fosa ritual donde se acumulaban ofrendas y sacrificios. Mi idea es que el plomo se habría utilizado en una ofrenda comunitaria, pero también es posible que se hiciera referencia a una ciudad cercana (ahora me vienen a la memoria las ofrendas griegas de trofeos de guerra en las que se indican cómo se consiguieron y a qué pueblo se les arrebató, pero eso es sólo una entre múltiples posibilidades).

12. De acuerdo con la referencia de Untermann en MLH 1 a esta ceca (Untermann 1975), ya Vallejo en 1946 había propuesto relacionar las monedas de **u kesken** con Urkesa en vez de la predominante con Urce (normalmente identificada con Almería).

13. En principio el uso de /m/ en Laminium sería más bien indicativo de una lengua no íbera, pero ya hemos discutido supra que esto podría corresponder a una nasalización alofónica de un /labini/ originario.

CONCLUSIONES

Las monedas halladas en la provincia de Ciudad Real y recientemente publicadas con la lectura **leuni** han de ser leídas según el signario íbero meridional como **labini** e identificarse como emitidas por la ciudad que en las fuentes clásicas e itinerarios es llamada Laminium, Laminion o Lamini.

Esta inscripción marca un uso de la escritura meridional en la zona de Ciudad Real que es congruente con el tipo numismático similar al de la ceca de Cástulo y que se inscribe bien geográficamente entre las inscripciones meridionales de la zona de Jaén y las de la zona de Albacete/Cuenca (en las que se incluirían las cecas meridionales de **ikalesken** y **u kesken**).

Barcelona 27 de junio del 2006

BIBLIOGRAFÍA

- BRONCANO, S. (1989). «El depósito votivo de El Amarejo, Bonete (Albacete)». Excavaciones Arqueológicas en España [Madrid], núm 156 Madrid.
- BURILLO MOZOTA, F. (1998). Los celíberos. Etnias y estados, Madrid: Crítica.
- CORREA, J. A. (1983). «Ibérico: Cast(i)lo, Ibolc(a). Latín: Castulo, Obulco». *Habis*, núm. 14, p. 107-113.
- (1993). «Antropónimos galos y ligures en inscripciones ibéricas». En: ADIEGO, I. J. [et ali] [ed.]. *Studia Palaeohispanica et Indogermanica J. Untermann ab Amicis Hispanicis Oblata* [Barcelona], p. 101-116.
- FLETCHER, D. ; BONET, H. (1992). «Bastida VI. Nuevo plomo escrito de la Bastida de les Alcuses (Mogente, Valencia)» *Anales de Prehistoria y Arqueología*. Universidad de Murcia, núm. 7-8, p. 143-150.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1977) [1947]. *La España del siglo primero de nuestra era*. Madrid: Espasa-Calpe.
- HOZ, J. de (1980). «Crónica de lingüística y epigrafía prerromanas de la Península Ibérica» *Zephyrus*, núm. 30-31, p. 299-323.
- IDRISI (1998). *La première géographie de l'Occident*. [Edición de Henri Bresc y Annliese Nef] Paris: Flammarion.
- LUJÁN, E. R. (2003). «En torno a la identificación de la ceca IKALE(N)SKEN (MLH A.95)». *Palaeohispanica*, núm. 3, p. 129-135.

14. Acepto la lectura con la corrección de Untermann, aunque hay discusión sobre la identificación del tercer signo (Rodríguez Ramos 2002, p. 204 y siguientes). Sin embargo, incluso en la lectura de De Hoz (1980, p. 314) como **ibibolai**, el nombre sigue sin parecer demasiado íbero.

- QUESADA SANZ, F.; GARCÍA-BELLIDO, M. P. (1995). «Sobre la localización de Ikale(n)sken y la iconografía de sus monedas». En GARCÍA-BELLIDO, M. P.; SOBRAL, R. M. *La moneda hispánica: ciudad y territorio. Anejos de 'Archivo Español de Arqueología*, vol. XIV, [Madrid], p. 65-73.
- QUINTANILLA, A. (1998). *Estudios de fonología ibérica*, Vitoria-Gasteiz.
- RIPOLLÉS, P. P. (1999). «De nuevo sobre la localización de Ikale(n)sken» En: VALERO TÉVAR, M. A. [coord.]. *1as Jornadas de Arqueología Ibérica en Castilla-La Mancha* [Toledo], p. 145-168..
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2000). «Vocales y consonantes nasales en la lengua íbera» *Faventia* 22/2, 25-37.
- (2001-2002). «Okelakom, Sekeida, Bol ken», *Kalathos*, núm. 20-21, p. 429-434.
- (2002). «La inscripción sobre escultura de Cerro de los Santos G.14.1 y los problemas de homomorfia en la escritura íbera meridional». *Habis*, núm. 33, p. 203-211.
- (en prensa). «La inscripción CILA III,1 n° 216, la romanización onomástica y la pervivencia de elementos indígenas en la Cástulo romana».
- UNTERMANN, J. (1975). *Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band I. Die Münzlegenden*, Wiesbaden.
- (1980). *Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band II. Die Inschriften in iberischer Schrift aus Südfrankreich*, Wiesbaden.
- (1990). *Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden.
- VILLARONGA, L. (1988). *Els denaris ibèrics d'Ikalkusken*, València: Generalitat Valenciana.
- (2004). *Numismàtica antiga de la Península Ibèrica*, Barcelona: Societat Catalana d'estudis Numismàtics.
- (2005). «LEUNI, una nova seca ibèrica». *Acta Numismàtica*, núm. 35, p. 35-38.

Comentaris a la circulació monetària a Vieille-Toulouse

L. VILLARONGA

Fa cent anys que Blanchet, en la seva important obra,¹ ens parlava de les monedes trobades a Vieille-Toulouse (Llenguadoc), a cinc quilòmetres de Tolosa de Llenguadoc, en el lloc conegut com «La Planha» a la dreta del riu Garona, prop de la seva confluència amb l'Arièja, que, segons Julien,² era el gran *oppidum* dels tolosates. La seva situació dominava la plana del que més tard seria Tolosa de Llenguadoc.

Blanchet pogué estudiar una gran quantitat de monedes d'aquella procedència pertanyents a la col·lecció de M. Azemar de Toulouse. Labrousse³ tornà a l'estudi de les monedes d'Azemar, però no fou fins que nosaltres, amb l'ajuda de George Savès,⁴ poguérem redactar el catàleg de les monedes trobades a Vieille-Toulouse. Les monedes estudiades pertanyien a Savès, que havia adquirit la col·lecció Azemar, la de Th. De Senin, la de Fabre i altres més petites de les quals no especifica el nom.

Amb aquestes monedes de bronze, un total de 778, farem un quadre establint uns grups per emissions:

1. A. BLANCHET, *Traité des Monnaies Gauloises*, París, 1905, 2 vol.

2. Leon JULIEN, «Le grand oppidum des Tolosates», *Comptes rendus de la Academie des Inscriptions et Belles Arts*, 1901, p. 518.

3. M. LABROUSE, «Monnaies gauloises de la collection Azema au Musée de Vieille-Toulouse», *Pallas*, (Tolosa de Llenguadoc), vol. IX, (1960), 178-217.

4. G. SAVÈS, L. VILLARONGA, «Les monnaies de la Péninsule Ibérique trouvées en France dans la Région Midi-Pyrénées», *Acta Numismática*, núm. V (1975), p. 91-135; núm. VI (1976), p. 107-130; núm. VII (1977), p. 182-186; núm. VIII (1978), p. 28-45; núm. IX (1979), p. 65-84.

Gàl·lia, no de la regió estudiada.

Massàlia

Roma

Narbonesa

Monedes de l'est de l'Erau

Monedes de l'oest de l'Erau

Vieille-Toulouse

Ibèric català

Ibèric del nord

Ebusus

Ulterior

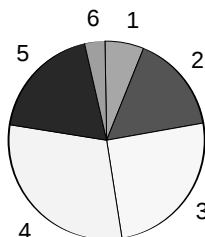
Monedes gregues

	N	%	Σ	%	Σ	%
GÀL·LIA						
Sociates	5	0,64				
Cadurques	2	0,26				
Petrocores	6	0,77				
Carnutes	5	0,64				
Sesiones	1	0,13				
Biruriges Cubi	9	1,16				
Volcae Arec	10	1,28				
Pictones	4	0,51				
Arvernes	2	0,26				
Segusianus	1	0,13				
Tatinus	1	0,13				
Eduens	1	0,13				
Leuci	1	0,13	48	6,17	48	6,17
MASSÀLIA	125	16,07	125	16,07	12,5	16,0
ROMA	134	17,22	134	17,22		
NARBONESA						
Nimes	27	3,47				
Lugdunum	25	3,21				
Vienne	7	0,90				
Anipolis	1	0,13				
Cabelio	2	0,26	62	7,97	196	25,19
EST HERAULT						
Longostaletes	62	7,97				
Beterra	3	0,38				
Cabdils gals	9	1,16				
Birikantin	2	0,26	76	9,77		

	N	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%
OEST HERAULT								
Neronken	67	8,61						
Imitacions Neronken	38	4,89						
Imitacions Iltirta	20	2,57	125	16,07				
VIEILLE-TOULOUSE	33	4,24	33	4,24	234	30,08		
IBÈRIC CATALÀ								
Untikesken	43	5,52						
Emporia	7	0,90						
Laiesken	1	0,13						
Ilturo	5	0,64						
Lauro	1	0,13						
Baitolo	1	0,13						
Iltirkesken	9	1,16						
Kese	26	3,34						
Eso	1	0,13						
Iltirta	13	1,67						
Ilerda	1	0,13	108	13,88				
IBÈRIC NORD								
Kelse	4	0,51						
Saltuie	1	0,13						
Bolskan	5	0,64						
Sekia	2	0,26						
Iaka	1	0,13						
Sekaisa	2	0,25						
Bilbilis	1	0,13						
Usamus	1	0,13						
Oilaunes	1	0,13						
Sekobirikes	1	0,13						
Uarakos	1	0,13	20	2,57				
EBUSUS	16	2,06	16	2,06				
ULTERIOR								
Gadir	1	0,13						
Obulco	3	0,38						
Iliberis	1	0,13						
Tipus espiga	1	0,13	6	0,77	150	19,28		
GREGUES								
Cartago	1	0,13						
Numídia	8	1,03						
Altres	16	2,05	25	3,21	25	3,2	778	100

	N	%
En resum:	Nº	%
1. Gal·lia	48	6,17
2. Massalia	125	16,07
3. Roma	196	25,19
4. Llenguadoc	234	30,08
5. Pen. Ibèrica	150	19,28
6. Gregues	25	3,21
Total	778	100

Procedència en %

Les monedes del Migdia-Llenguadoc, pròpies de Tolosa de Llenguadoc, Narbona i Hérault representen el 30 %. Les altres de Massàlia, Roma i península Ibèrica el 6, 25 i 19 %, presenten un cert equilibri. A Vieille-Toulouse els bronzes amb la T són del 4,2 % i s'hi podrien afegir algunes imitacions.

Podem comparar els nostres resultats amb altres de publicats. Així tenim el de Richard⁵ per a la circulació de les monedes del Llenguadoc-Rosselló, que ens dóna la repartició de les monedes trobades a Ruscino, Mailhac, Ensérune, Murviel, Lattes, Ambrussum i Nages. Per a nosaltres, Lattes hauria d'anar en darrer lloc.

Tenim per a Marsella que els percentatges van del 6 al 71 %. El primer correspon a Ruscino, el lloc més allunyat. El darrer, al més pròxim. Els altres es reparteixen de manera progressiva. Inversament, les monedes hispàniques van del 47 % per a Ruscino al 1 % per a Lattes; les altres es reparteixen de manera progressiva.

Per a les monedes romanes, hi ha un grup amb un percentatge alt, del 17 al 35 % per a Ruscino, Mailhac i Ensérune. El altres llocs no arriben al 6 %. O sigui, es formen dos grups separats, l'alt a prop de Narbona.

5. J.-C. RICHARD, «La circulation des monnaies preaugustennes en Languedoc-Roussillon», a *Simposium Numismàtic de Barcelona*, vol. II, Barcelona, 1979, p. 46-48 i 170-171.

Les monedes del país, que anomenen regionals, ens estimem més anomenar-les del Migdia-Llenguadoc i presenten un cert equilibri entre el 20 i el 37 %.

En un altre treball, Richard⁶ presenta la circulació al sud de la Gàl·lia establint tres zones models: dreta del Roine, esquerra del Roine i dreta de la Garona. El percentatge és alt per a Massàlia en la majoria dels llocs, excepte en els allunyats, Ruscino i Vieille-Toulouse. El de les hispàniques, alt per Ruscino i moderats per als llocs allunyats de la península Ibèrica. Per als de la vora dreta de la Garona, dóna per a Vieille-Toulouse les dades de Savès-Villaronga i Labrouse, anàlogues a les que presentem.

En un altre treball, Huygonet,⁷ en ser tridimensional, només té en compte la procedència de tres classes de monedes: Massàlia, hispàniques i regional.

Per a les monedes de Marsella, trobem el mateix repartiment, molt alt per als llocs propers a Marsella i baix per als llunyans, inversament per a les monedes hispàniques. Per tant, la circulació de les monedes de Marsella i les hispàniques és inversament proporcional.

Per a les regionals, quasi zero per a Marsella i Emporion; per als altres llocs, un ventall de percentatges entre el 13 i el 52 %, amb un promig del 37 %.

Per a la nostra mostra de Vieille-Toulouse reduïda a tres procedències, els resultats són similars.

	Nombre de monedes	percentatges
Marsella	125	22,4 %
Hispàniques	150	27 %
Regional	282	50,6 %

Mailhac i Ensérune tenen la composició més semblant a la de Vieille-Toulouse, tant en la nostra mostra com en la de Huygonet, que pren les dades de Richard.

En conclusió, la distribució de les monedes trobades a Vieille-Toulouse segueix un model d'acord amb les dades estudiades a altres llocs.

IMITACIONS DE NERONKEN

De l'estudi de les monedes trobades a Vieille-Toulouse de la col·lecció Savès i les del Museu Puig de Perpinyà, se'ns obriren els ulls i férem una seqüència dels encunyats de les monedes d'imitació, partint del seu origen.

6. J.-C. RICHARD, «Les monnaies indigènes de la Gaule méridionale, acquisitions récentes et problèmes», a *Actes 9 Congrès International de Numismatique, Berne, 1979*, Louvain-la-Neuve, 1982, p. 641-650.

7. J.-L. HYGONET, «Un exemple d'emploi d'un modèle statistique multidimensionnel en matière de numismatique antique», *Acta Numismatique*, núm. 12 (1982), p. 31-51.

Arribàrem a conclusions definitives i establírem unes taules amb les monedes en què es veu de manera gràfica l'evolució. Presentem les dues làmines sobre les quals comentarem la nostra interpretació i deduccions.⁸

A la làmina de les imitacions de Neronken veiem que d'una moneda normal de Neronken es passa a la primera sèrie d'imitacions, la qual presenta modificacions en la llegenda: en general, la N de davant passa a ser una L.

La segona sèrie pren a l'anvers un cap viril i, en una tercera combinació, el revers és un genet amb palma i la llegenda N M Y, revers que també trobem amb l'anvers normal de Neronken.

En una quarta sèrie, el cap viril es presenta amb el revers d'un genet llancer i la llegenda ibèrica EKANA. Després segueixen altres imitacions variades i tosqes.

IMITACIONS D'ILTIRKESKEN I ILTIRTA

Pel que fa a les imitacions d'Iltirkesken i Ilktirta presentem la segona làmina. A l'esquerra va una moneda normal de Iltirkesken, la segueix a sota una imitació sense palma i la llegenda incorrecta. A continuació, van unes altres amb palma o sense i llegendes amb restes de la llegenda inicial.

La columna de la dreta s'inicia amb una moneda normal d'Iltirta, seguida per les imitacions, unes amb dofins i altres sense, i la llegenda amb restes de la llegenda correcta.

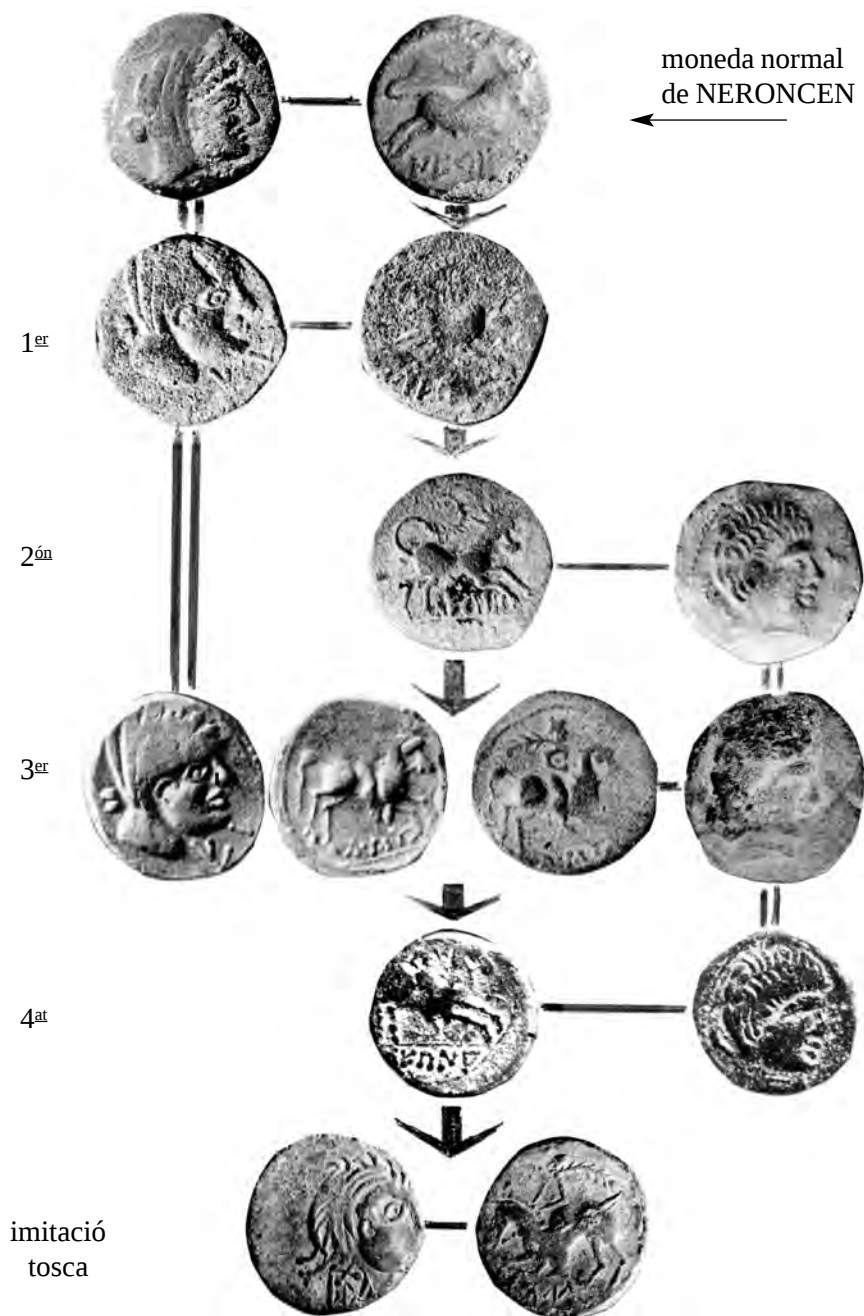
D'aquestes imitacions, les de la segona làmina, abans només eren conegudes quatre monedes en museus: la seva raresa era extraordinària. Ara han estat nombroses les trobades a Vieille-Toulouse.

Sembla que Vieille-Toulouse sigui la cruïlla on s'imiten i encunyen les monedes del Llenguadoc.

Donem un quadre aclaridor de la presència d'aquestes monedes a Vieille-Toulouse:

Monedes de Neronken	67
Imitacions de Neronken	38
Monedes d'Iltirkesken	9
Monedes d'Iltirta	13
Imitacions d'Iltirkesken i Iltirta	20

8. Les làmines de les imitacions foren publicades a G. SAVÈS, L. VILLARONGA, «Les monnaies de la Peninsule Ibérique trouvées en France dans la Region Midi-Pyrénées», *Acta Numismática*, núm. V, (1975), i a L. VILLARONGA, La influència de les monedes ibèriques d'Iltirkesken i Iltirta en el Llenguadoc occidental, *Els pobles preromans dels Pirineus*, 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976, p. 257-266.

ANÀlisi DE LES MONEDES À LA CROIX TROBADES A VIEILLE-TOULOUSE

Per començar, donem una mostra de les monedes à *la croix* de tipus *cubista* trobades a Vieille-Toulouse.

Les monedes à *la croix* procedents de Vieille-Toulouse provenen de la col·lecció Azemar i es reparteixen entre els següents grups:

À tête cubiste	154 monedes	68,14 %
À tête négroïde	15 monedes	6,63 %
À tête triangulaire	12 monedes	5,30 %
Style flamboyant	7 monedes	3,10 %
Tête boucle de Causé	6 monedes	2,65 %
Type Cuzance	5 monedes	2,21 %
Style Languedocien	5 monedes	2,21 %
Type Goutrens	2 monedes	0,89 %
Type Belvès	2 monedes	0,89 %
Llegenda ibèrica	1 moneda	0,45 %
Diversos	2 monedes	0,89 %
Òbols	10 monedes	4,42 %
Assimilé au sanglier	2 monedes	0,89 %
Assimilé au cheval	3 monedes	1,33 %
Total	226 monedes	

Tantes monedes à *la croix* trobades a Vieille-Toulouse ens feren pensar que podrien provenir d'un tresor escampat pel camp per les feines agrícoles, però la gran quantitat de monedes folrades fa evident que no poden provenir d'un tresor i que devien haver estat llançades en no valer res.

ΜΑΨΟΚΣΣΝ

MÜNCHEN

HSA

BERLIN

ΜΑΨΟΧ

BM

Aquest quadre amb una gran majoria de monedes *cubistes* fa pensar que eren les pròpies del lloc, però resulta que la meitat són folrades.

Sabem que les monedes de plata trobades esporàdicament en un hàbitat en sa majoria són folrades. Tenim els següents casos de denaris romans que ens ho demostren.

	Total	folrades	percentatges
Emporion 1940-79 ⁹	36	15	41 %
Emporion, abans 1936 ¹⁰	29	7	24 %
Emporion, cl. Víctor Català ¹¹	37	16	43 %
Alacant ¹²	14	8	51 %
Vindonissa ¹³	79	7	9 %

Per a les monedes *à la croix* succeeix una cosa semblant:

Vieille-Toulouse, Labrouse ¹⁴	107	55	51 %
Vieille-Toulouse, Labrouse ¹⁵	25	17	66 %
Vieille-Toulouse, Savès, cubiste	155	76	49 %
Vieille-Toulouse, Savès, non cubiste	71	8	11 %

L'ordenació bàsica de les monedes *à la croix* és la del seu pes. Les més antigues pesen entorn dels 3,40 g. Es troben als tresors de la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica i sempre presenten el cospell rodó. Corresponen al grup *Lanquedocien* de Savès.

Vénen després les de pes baix, entorn als 2,40 g, de les quals mai se n'ha trobat cap a la Península.

És evident que la moneda pròpia de Vieille-Toulouse és la del tipus *Cubiste*, per Savès amb el 78,1 %. Els altres grups presenten percentatges petits.

D'aquest grup *Cubiste*, Savès, en el seu llibre, en fa dues subdivisions: els números 38 a 71 de mitjana de pes de 3,34 g i l'altre de l'1 a 37, de mitjana de 2,61 g. El seu criteri era contrari a la realitat: per a ell, les monedes de pes alt eren les més modernes. Per a nosaltres, a Vieille-Toulouse s'inicia l'emissió de moneda de

9. E. RIPOLL, J.M. NUIX i L. VILLARONGA, «Consecuencias del estudio estadístico de las monedas halladas en las excavaciones de Emporion», *Studien zu Fundmünzen der antike*, Berlín, 1979.

10. P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria en la Tarraconense Mediterranea*, València, Diputació de València, 1982, p. 176-177.

11. J. MALUQUER DE MOTES, La col·lecció arqueològica Catalina Albert (Víctor Català), I. Monedes de Emporion, de Massàlia y plata romano-republicana halladas en la antigua ciudad griega, *Pyrenae*, núm. 2 (1966), p. 151-164.

12. P. P. RIPOLLÈS, *La circulació monetaria en la Tarraconense Mediterranea*, p. 216-267.

13. C. M. KRAAY, *Die Fundmünzen von Vindonissa*, Berlín, 1952.

14. M. LABROUSE, «Monnaies gauloises de la collection Azéma au Musée de Vieux Toulouse», *Pallas*, p. 178-217.

15. M. LABROUSE, «Monnaies à la croix trouvées à Vieille-Toulouse au cours des fouilles de 1969, 1970 et 1971», *Pallas*, vol. xx, Tolosa de Llenguadoc, 1973, p. 75-104.

pes alt dintre del grup *Cubiste*, que després rebaixa el pes i segueix el gran bloc de l'emissió.

De moment, només veiem el camí metrològic per a la seva ordenació, puix el mètode de l'estil és de difícil aplicació, vist l'estat de conservació de les monedes i la no-coincidència general del cospell i de l'encuny.

Seguim la classificació del llibre de Savès, amb els seus grups d'emissions, d'on prenem les dades per establir els paràmetres estadístics que presentem: N és el nombre de monedes; x, la mitjana de pes; s, la desviació típica, i IC l'interval de confiança de la mitjana.

Tipus *Languedocien*. X1; N = 48; $x = 3,47$; $s = 0,117$; IC = 3,43 / 3,50

Monedes trobades a la península Ibèrica.¹⁶ X2; N = 28; $x = 3,51$; $s = 0,008$; IC = 3,48 / 3,55.

Tipus *cubiste* establim dos subgrups, un que comprèn les monedes de pes alt, són del catàleg 38 a 71; X3; N = 34; $x = 3,34$; $s = 0,19$; IC = 3,27 / 3,41.

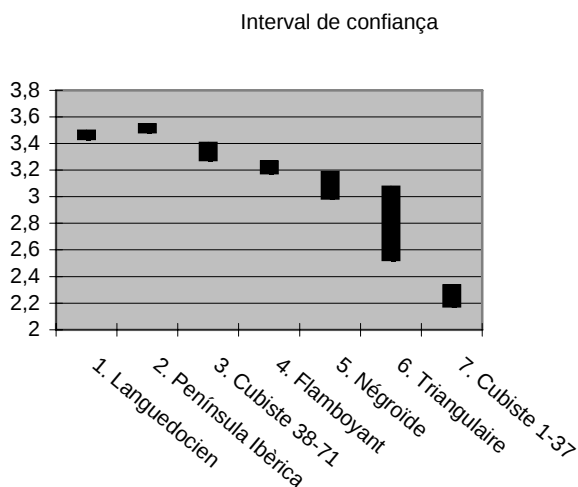
Tipus *flamboyant*. X4; N = 76; $x = 3,22$; $s = 0,22$; IC = 3,17 / 3,27.

Tipus *negroïde*. X5; N = 39; $x = 3,09$; $s = 0,327$; IC = 2,98 / 3,19.

Tipus *tête triangulaire*. X6; N = 16; $x = 2,80$; $s = 0,528$; IC = 2,52 / 3,08.

Tipus *cubiste* lleuger, del catàleg 1 a 37. X7; N = 27; $x = 2,67$; $s = 0,44$; IC = 2,50 / 2,85. Si prenem les dades de les monedes trobades a Vieille – Toulouse són quelcom diferents: N = 113; $x = 2,26$; IC = 2,17 / 2,34. Creiem més rellevants aquestes segones: la mostra és més nombrosa i són les monedes en circulació en el lloc.

Tracem la gràfica dels intervals de confiança:

16. L. LABROUSE, «Les monedes «à la croix» trobades a la península Ibèrica», *Acta Numismàtica*, núm. 20 (2000).

Veiem un progressiu descens de les mitjanes com indiquen els intervals de confiança, partint del patró pesat *Languedocien* i les trobades a la península Ibèrica, seguides de les de pesos propers del tipus *cubiste* pesat i el *flamboyant*. *Négroïde* i *triangulaire* en descens, per arribar a la fi al tipus *cubiste* lleuger.

Arribem a les següents conclusions:

1. Les monedes à *la croix* s'inicien amb un patró de 3,60 g a final del segle III aC. Són batudes sobre cospells rodons. Són les úniques que s'han trobat a la Península.

2. Amb aquest pes alt algunes monedes à *la croix* són batudes a Vieille – Toulouse. Són les *cubistes* de pes alt.

3. Pel seu pes descendent proposem una ordenació dels altres tipus, per l'ordre: «*lamboyant*, *négroïde*, *tête triangulaire* i *cubiste* lleuger.

4. No veiem possible de moment una ordenació per l'estil, principalment per l'estat de conservació, en no ser visible la totalitat de la moneda, ni poder afirmar el contingut dels quadrants.

5. Les emissions de cap *cubiste* obeeixen a dos patrons, que Savès separa bé, però que no ordena degudament. Per a nosaltres, el segon és el primer en tenir el pes més alt. La majoria són cisellades.

6. La gran quantitat de monedes folrades ens fa creure que les recollides a Vieille – Toulouse no formen part de cap tresor i, essent majoritàries, haurien de ser les pròpies del lloc.

7. Geogràficament, les monedes à *la croix* més antigues, les del tipus *Languedocien*, són, per la seva presència als tresors de Béziers, La Loubière i Moussan, batudes a l'Aude i l'Hérault i foren introduïdes a la península Ibèrica en el transcurs de la Segona Guerra Púnica. Les del cap *cubiste* són pròpies dels *Volcae Tectosages* que habiten a la regió de Toulouse, i són emeses primer les de pes alt i després en gran quantitat les de pes baix. Els altres tipus es reparteixen en àrees més perifèriques. Les del tipus *négroïde* pertanyen als *Volcae Arecomiques*, les del cap *triangulaire* als cadurques i les de tipus *flamboyant* als petrocores.

ALTRES REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES, A MÉS DE LES ESPECIFICADES A LES NOTES:

BOUDET R.; DEPEYROT G., «Monnaies gauloises à la croix», *Moneta*, Wetteren, núm. 7, (1977).

G. DEPEYROT, «Le numéraire Celtique. I. La Gaule du Sud-Est». *Moneta*, Wetteren, (2002).

«Le numéraire Celtique. II, La Gaule des monnaies à la croix». *Moneta*, Wetteren, (2002).

- LABROUSE M. «Monnaies grecques, numides, puniques et ibériques de la collection Azéma au Musée du Vieux-Toulouse», *Pallas*, núm. x [1961], p. 69-90.
- «Monnaies des Neroncen trouvées a Vieille-Toulouse», *Narbonne, archéologie et histoire*, [Montpellier][1973], p. 151-159.
- SAVÈS G., *Les monnaies gauloises à la croix et assimilées*, Tolosa de Llenguadoc, 1976.
- SAVÈS G.; VILLARONGA L. «Les monnaies de la Península Ibérica trouvées en France dans la Region Midi-Pyrénées», *Acta Numismàtica*, núm. v, [1975], p. 91-135; núm. vi, [1976], p. 107-130; núm. vii, [1977], p. 182-186; núm. viii [1978], p. 28-45; núm. ix [1979], p. 65-84.

Una moneda de la taifa d'Alpont amb data (42)3 AH

X. SANAHUJA ANGUERA

A continuació presento una moneda de plata que atribueixo a la taifa d'Alpont malgrat les evidents dificultats de lectura ocasionades per la mala conservació i la fabricació poc acurada d'aquest tipus de peces.

Fins fa no gaires anys les úniques monedes conegudes de la taifa d'Alpont eren un dirhem sencer publicat per Vives¹ (núm. 1266) i quatre fraccions de dirhem, d'un mateix tipus, publicades per Prieto Vives² (núm. 349). Recentment, Carolina Domènech ha aconseguit estudiar una troballa de setanta-dues monedes d'aquesta taifa valenciana.³ Domènech ha identificat trenta-quatre peces similars a les publicades per Prieto Vives i trenta-sis exemplars atribuïts a una tercera emissió desconeguda.

La moneda que presento pertany al tipus catalogat per Prieto Vives.

Plata. Fracció de dirhem.

1. A. VIVES, *Monedas de las dinastías árabe-españolas*, Madrid, 1893.

2. A. PRIETO VIVES, *Los reinos de taifas*, Madrid, 1926.

3. Carolina DOMÈNECH, «Un tesoro de la taifa de Alpuente», *XI Congreso Nacional de Numismática (Zaragoza 2002)*, Saragossa, 2003, p. 243-256.

Ø: 15 mm

Pes: 0,50 g

Bibliografia: Carolina Domènech n. 1; Prieto Vives n. 349.

Ee tracta d'un tipus atribuït a Yumn al-Dawla, rei d'Alpont entre el 421 i el 434 AH (1030-1042 dC). Es coneixen fins a quatre reis que exerciren el seu govern sobre aquesta taifa, abans que l'imperi almoràvit posés fi a la seva autonomia política.

1. Abd Allah I b. Qasim Nizam al-Dawla (c. 1009-1030)
2. Muhammad I Yumn al-Dawla b. 'Abd Allah (1030-1042)
3. Ahmad b. Muhammad 'Izz (o Adud) al-Dawla (1042-1043)
4. Muhammad II b. Ahmad (1043)
5. Abd Allah II b. Muhammad Nizam (o Yanah) al-Dawla (1043-c. 1106)

A la primera línia de l'àrea central de l'anvers es pot llegir, incomplet però inequívoc, el nom Ahmed, que va seguit de la professió de fe musulmana a les dues següents. La llegenda central del revers és quasi il·legible, però s'intueix *al-dawla* a la darrera línia.

El més interessant d'aquesta peça és que presenta part de la data visible. Les monedes estudiades por Domènech estaven en mal estat i en cap es podia determinar la presència d'aquesta important dada. En realitat, només podem llegir el darrer número de la data, que és un 3 molt clar precedit de l'obligatori *sanata* y seguit del *wa* copulatiu. El traç de les desenes de la data es veu molt poc, però podria indicar el començament del número 20. En aquest cas, la data seria l'any 423 de l'hègira (1032 dC), inclòs dins el regnat conegut de govern de Yumn al-Dawla.

La moneda de Barcelona al segle X, segons les troballes Espanya-1 i Espanya-2 (925)

X. SANAHUJA ANGUERA

L'aparició d'un conjunt de monedes inèdites capgira completament el paradigma sobre la moneda de Barcelona al segle X.

1. NOTÍCIA DE LES TROBALLES ESPANYA-1 I ESPANYA-2

L'any 1866 va aparèixer en un lloc indeterminat d'Espanya un conjunt de monedes carolíngies datades als segles IX i X. D'ara en endavant, anomenaré aquesta troballa com *Espanya-1*. Una vintena d'aquestes peces van ser publicades aleshores, en forma de notícia breu, a la *Revue Belge de Numismatique*.¹ Entre aquestes peces, predominaven les de les seques de Briuda i Tolosa de Llenguadoc, i destacava un exemplar inèdit, i encara avui únic, de la seca del Puei a nom del rei Raül (923-936).

La importància d'aquest conjunt rau en què era l'únic conegut d'una certa importància amb composició majoritària de monedes de la França meridional i amb datació de la primera meitat del segle X.

Recentment, han aparegut en el mercat numismàtic espanyol i francès algunes monedes que, vistes en conjunt, reproduïxen la composició de la troballa del 1866. Es tracta de monedes carolíngies i feudals del segle X, amb forta presència de les seques de Briuda i Tolosa de Llenguadoc, fins i tot també amb un diner inèdit del rei Raül, però amb l'afegit d'una sèrie de peces que jo atribuiré a la seca de Barcelona en el transcurs d'aquest article. Aquestes darreres peces no aparei-

1. A. CHASSAING, «Notice sur un denier carlovingien frappé au Puy et portant le nom du roi Raoul, le Puy, 1868». *Revue Belge de Numismatique* (1869), 5a sèrie, p. 250.

xen a la notícia del conjunt Espanya-1, però això no vol dir que no n'hi hagués, car la descripció del 1866 era evidentment parcial i limitada a les monedes d'interès per a la numismàtica francesa. De fet, es dona la coincidència que, a final del segle XIX, algunes monedes semblants a les que presentaré més endavant van ser adquirides per Artur Pedrals. Eren quatre o cinc peces que provenien d'un mateix origen, probablement relacionat amb la troballa esmentada. Aquestes peces van poder ser estudiades per Botet, que les descriu i dibuixa a la seva obra. Amb posterioritat, aquestes monedes es dispersaren en diferents col·leccions públiques.

No és descartable, doncs, que les monedes que presentaré a continuació també haguessin format part de la troballa Espanya-1, ja que la composició, la cronologia i la presumible procedència ibèrica coincideixen sorprenentment. De tota manera, jo m'hi referiré com a *Espanya-2*.

2. COMPOSICIÓ D'ESPANYA-2

Refer part de la composició d'aquest segon conjunt ha estat possible després de recollir dades sobre monedes aparegudes en subhastes públiques o ofertes en comerços numismàtics reals i virtuals els dos darrers anys. Es tracta d'un conjunt que s'ha dispersat àmpliament tant per Espanya com per França. El seu origen és incert, però sembla descartada Catalunya. Moltes de les peces observades són trencades o incompletes i, fins ara mateix, ningú els havia donat cap importància numismàtica.

El conjunt dispersat conté un mínim de quaranta-nou peces segures, encara que el nombre real podria ser molt més elevat. La composició és la que segueix:

- 13 de Briuda (12 diners de Guillem i 1 de Raül)
- 8 de Tolosa de Llenguadoc (3 diners i 1 òbol d'Odó, 3 diners de Carles i 1 òbol incert)
- 1 de Vienne (diner de Lluís)
- 1 d'Arles (diner de Lluís)
- 1 de Llemotges (òbol d'Odó)
- 1 de Verdun (diner de Lluís)
- 1 de Sant Nazaire d'Autun (òbol de Carles)
- 1 de Tours (diner d'Odó)
- 1 de Magúncia (diner d'Arnulf)
- 1 d'Arras (diner de Carles)
- 1 de Pavia (diner de Berenguer)
- i 19 peces atribuïdes a Barcelona

A continuació intentaré establir la cronologia de la troballa, començant pel conjunt de monedes del nord dels Pirineus.

3. ATRIBUCIÓ DE LES MONEDES CAROLÍNGIES

3.1. Fonts: bibliografia i tresors

Pot semblar que, en haver-hi tants estudis sobre les monedes franceses dels segles IX i X, poder establir una cronologia fiable d'aquesta troballa hagi de ser una qüestió molt senzilla. Però no és així. Les monedes d'aquesta època presenten encara molts problemes de datació. La raó principal d'aquesta incertesa rau en la dificultat de poder datar les troballes, com és el cas, que presenten conjuntament monedes a nom d'Odó i a nom de Carles. A nom de quin Carles són les monedes? Poden ser de Carles el Calb (840-877) o de Carles el Senzill (893-923), i els autors que han estudiat troballes semblants no sempre han arribat a les mateixes conclusions. Aquesta dificultat la continuen els principals tractadistes, com són Gariel, Prou, Morrisson-Gruntal i, recentment, Depeyrot.² En molts casos, els treballs més meditats i precisos de Lafaurie³ i Grierson-Blackburn⁴ solucionen dificultats de datació i atribució. En aquest sentit, uns pocs tresors de datació incontestable per la presència de monedes angleses i italianes són els que han de servir com a referent per establir la veritable cronologia de les monedes a nom de Carles de la segona meitat del segle IX.⁵ D'entre aquests tresors, destaquen el de Cuerdale (Lancashire), que és datat l'any 905, i el de Rennes, que és datat entre el 920 i el 923. Aquests són els dos únics tresors importants amb datació del primer quart del segle X.⁶ Segons la meua opinió, el tresor de Cuerdale conté majoritàriament mo-

2. G. DEPEYROT, *Le numeraire carolingien. Corpus des monnaies*, 2a edició, Wetteren-París, 1998; M. PROU, *Les monnaies carolingiennes*, Graz, 1969; E. GARIEL, *Les monnaies royales de France sous la race carolingienne*, 2 vol., Nova York, 1974; (MG): K. F. MORRISON, i H. GRUNTHAL, *Carolingian Coinage*, Nova York, 1967

3. J. LAFAURIE, «Deux trésors monétaires carolingiens : Saumeray (Eure – et – Loire), Rennes (Ille – et – Vilaine)», *Revue de Numismatique*, 1965. Al meu entendre, l'estudi de Lafaurie sobre el tresor de Rennes és un model de referència per a qualsevol estudi sobre les monedes carolíngies i feudals del segle X. Lafaurie s'adonà que la majoria de peces fins aleshores atribuïdes a Carles el Calb sense discussió podien ser emissions (més o menys immobilitzades) del temps de Carles el Senzill. Aquesta consideració trencava amb les obres clàssiques de Gariel i Prou, per exemple, i questionava la datació d'altres tresors publicats anys enrere. Malauradament, el tresor de Rennes conté principalment monedes de les seques septentrionals, que no coincideixen amb les seques representades en el conjunt Espanya-2. Les dues úniques emissions coincidents són tres diners de Tours d'Odó i un diner de Briuda a nom de Guillem. Pel que fa al diner de Briuda del tresor de Rennes, Lafaurie va dedicar-li un article monogràfic: J. LAFAURIE, «Le denier de Brioude du trésor de Rennes», *BSFN* (1966), p. 14-16.

4. (MEC): PH. GRIERSON, i M. BLACKBURN, *The Early Middle Ages (5th-10th Centuries)*, vol. 1 del *Medieval European Coinage*, Cambridge, 1986.

5. El recull de referència sobre els tresors de moneda carolíngia és J. DUPLESSY, *Les trésors monétaires médiévaux et modernes découverts en France, I, 751-1223*, París, 1985. Ara bé, aquesta obra no conté els tresors trobats fora de l'actual França. En el nostre àmbit cal llegir BALAGUER, A. M. «Les troballes de moneda carolíngia a l'àmbit peninsular», *Acta Numismàtica*, núm 17-18, (1987-1988), p. 324-330.

6. També podem afegir a la llista el de Tiszaeszlár (Hongria), de datació posterior al 900, i que conté monedes de Briuda (MG 285). També apareixen monedes de Briuda a tresors posteriors com el de Fécamp, del 975-980 (F. DUMAS-DUBOURG, *Le trésor de Fécamp et le monnayage en France Occidentale pendant la seconde moitié du Xe siècle*, París, 1971), o el del Puei, passat l'any mil (J. LAFAURIE, «Le trésor monétaire du Puy (Haute Loire). Contribution à l'étude de la monnaie de la fin du Xe siècle», *Revue de Numismatique*, XIV, (1952) p. 59-169 i làmines III-VI.)

nedes del regnat de Carles el Senzill. De fet, les monedes italianes, angleses i daneses de Cuerdale no remunten més enllà del 880, excepte en el cas d'una peça anglesa del 866-871. En canvi, moltes de les monedes de Cuerdale s'han atribuït a Carles el Calb i Carles el Gras. Veurem a continuació que algunes d'aquestes monedes d'atribució dubtosa també apareixen al conjunt Espanya-2 que, en ser més compacte, referma la hipòtesi de reatribuir-les a Carles el Senzill.⁷

Pel que fa a tresors similars de procedència ibèrica només disposem d'informació d'un sol cas, publicat per Miquel Crusafont, sobre el qual tornaré més endavant.

3.2. Atribució i comentaris a les monedes

A. Briuda (Brioude)

Briuda sembla ser la seca més representada al conjunt Espanya-2. Hi ha dotze exemplars a nom de Guillem i un a nom de Raül. Aquesta població fou segurament la primera de tot el regne de França on es bateren monedes de caire estrictament feudal. Les peces d'Espanya-2 conegudes són:

Diner. 910-925

A/ +ULELMO COMS Creu

R/ +BRIVITES ❖ Monograma

Clau: ❖: rosa de sis pètals ✓: S ajaguda

Bibliografia: Depeyrot 222 (1.27, 1.15 g); Poey d'Avant XLVIII 22 (var.).

Núm	Anvers	Revers	pes	Ø
1	+UL[....] C[.]MS	+BRIVITES ❖	(1,2 g).	20 mm
2	+ULELMO COMS	+BRIVITES ❖	(1,2 g)	20 mm
3	[.]ULELMO C[...]	[...]VITE ✓ ❖	(1,2 g)	(20 x 17 mm)
4	+ULEL[...]OM ✓	+BRIVI[...] ✓ ❖	(1,1 g)	(20 x 14 mm)
5	+ULELMO COMS	[...]IVITES ❖	(1,2 g).	20 mm
6	+ULELMO COM ✓	+BRIVITE ✓ ❖	1,3 g	21 mm
7	+ULELMO COM ✓	+BRIVITES ❖	(1,45 g)	21 mm
8	+ULELMO COMS	+BRIVITES ❖	(1,35 g)	21 mm
9	+ULELMO COM	+BRIVITES ❖	1,3 g	21 mm
10	+ULELMO COMS	+BRIVITES ❖	1,3 g	20 mm

7. El tresor de Cuerdale no és l'únic que presenta dubtes de datació. Dos tresors molt importants com són Ablaincourt (890) i Issy-l'Évêque (879-884), amb monedes atribuïdes principalment a Carles el Calb, potser haurien de ser revisats.

Làmina I. Espanya-1: Monedes de Briuda al conjunt Espanya-2.

11	+ULELMO COMS	+BRIVITE ✓ ❖	1,2 g	21 mm
12	+ULELMO COMS	+B[...]TECS ❖	1,3 g	21 mm

La datació d'aquesta emissió ha anat millorant amb el pas del temps. Poey d'Avant creia que l'encunyació més important d'aquestes peces s'havia de situar cap a mitjan segle X, de resultes de l'aparició d'algun exemplar als tresors de Fécamp (975-980) i del Puei (inici de l'XI). Estudis posteriors, basats principalment en el tresor de Rennes, han establert que el conjunt de l'emissió és datable al període 920-930. Per tant, és generalment admès que l'inici de les fabricacions fou en temps del comte Guillem el Jove d'Auvèrnia (918-926). De tota manera, Depeyrot la situa abans, cap al 910, en temps del comte Guillem el Vell.⁸

Guillem el Jove restà en principi fidel a Carles el Senzill contra Robert de França i després Raül de Borgonya. Per aquest motiu, Charbonnier⁹ opina que Guillem es va decidir a encunyar moneda al seu nom propi i no al d'uns reis que no reconeixia. L'any 924, en canvi, Guillem va retre homenatge a Raül i n'obtingué el reconeixement dels seus drets sobre el Berry. L'any 926, Guillem va tornar la fidelitat a Carles el Senzill.

Ara bé, fins quan es van emetre monedes a Briuda a nom de Guillem? Fou immobilitzada aquesta emissió durant tot el segle X? En els exemplars presents a Espanya-2, podem observar una certa variació tipològica de les llegendes. Hi ha exemplars amb S normal i d'altres amb S ajaguda, tant a l'anvers com al revers. Hi ha dos exemplars amb llegendes errònies: el núm. 9 acaba COM sense S a l'anvers, i el núm. 12 acaba TECS en lloc de TES al revers. En tots els exemplars vistos, l'acabament de la llegenda del revers du una rosa de sis pètals. Ara bé, aquesta variació és poc important si la comparem amb la varietat de tipus assenyalats per Dumas-Dubourg en el seu estudi sobre el tresor de Fécamp (975-980). En aquest conjunt, hi havia molts diners de Briuda amb les llegendes alterades, amb lletres nexades, i fins i tot algun exemplar sense la rosa de l'acabament de llegenda. En canvi, Dumas-Dubourg no assenyalava cap diner de Briuda amb les S ajagudes.

Sembla probable, doncs, que l'emissió de diners a Briuda a nom de Guillem s'immobilitzés durant un cert temps i que la seva fabricació continués anys després de l'ocultament del conjunt Espanya-2.

Fins aquí no hi hauria massa novetats si no fos per l'aparició d'una peça extraordinària. El diner de Briuda del rei Raül (922-936):

8. Per a la moneda de la zona vegeu: CASTAING-SICARD, *Monnaies féodales et circulation monétaire en Languedoc (Xe-XIe siècles)*, Tolosa de Llenguadoc, 1961; J. LAFAURIE, «Le denier de Brioude du trésor de Rennes!», *BSFN* (1966), p. 14-16; P. BONNASSIE, «La monnaie, les échanges en Auvergne et Rouergue aux IXe-Xe siècles d'après les sources hagiographiques», *Annales du Midi* (1978), p. 275-289.

9. P. CHARBONNIER, *Histoire de l'Auvergne des origines à nos jours*, Clermont-Ferrand, Borée, 1999, p. 140-142.

Làmina II. El diner de Briuda del rei Raül. Evolució de les emissions de Briuda.

13

A/ REX RADVLVFS (el grup LF sembla EI) Creu
 R/ +BRIVITE✓❖ Monograma
 Pes: 1,3 g Ø: 21-22 mm Inèdita

La primera qüestió a respondre és evident. Quan va ser encunyada aquesta peça? En principi, dos moments històrics molt propers encaixen en aquesta cronologia. El primer moment és el ja esmentat del trienni 924-926, quan Guillem el Jove va reconèixer momentàniament l'autoritat de Raül. Però també podria haver estat batuda en un segon moment, entre el 927 i el 936. A la mort d'Acfred, germà i successor de Guillem, s'obrí un període històric incert, amb revoltes protagonitzades pels distints senyors feudals de la zona i amb lluites per la successió al comtat d'Auvèrnia. És possible que en aquells moments s'hagués reconegut novament la sobirania del rei Raül.

Filant més prim, podem acostar l'emissió a l'any 924. Certament, el diner de Raül del Puei que va aparèixer al conjunt Espanya-1 és de factura molt semblant a aquest nou exemplar de Briuda. S'ha conservat l'acta de donació de la moneda als bisbes del Puei, que és de l'any 924.¹⁰ Podria ser, doncs, que la veïna Briuda iniciés les fabricacions de moneda a nom de Raül en una data propera.

Per tant, la datació d'aquest diner a nom de Raül queda fixada prudentment entre el 924 i el 936, i agosaradament vers el 925. I això ens obliga a atribuir emissions a nom de Guillem anteriors i posteriors a aquesta data. Les anteriors estan provades per l'aparició d'un exemplar al tresor de Rennes (915-923). I les posteriors queden ara establertes pel gran nombre d'exemplars apareguts al tresor de Fécamp (975-980) que no apareixen a Espanya-2.

En resum, la cronologia proposada per a les monedes de Briuda del segle X és la següent:

		Pes (g)	
A nom de Guillem	(910-936)	1,2-1,4	Llegendes regulars amb S normal o ajaguda Ø: Orla central: 10-11 mm
A nom de Raül	(924-926)	1,2	Ídem
A nom de Guillem	(926-980)	1,0-1,2	Llegendes regulars o alterades amb S normal Ø: Orla central: 13-14 mm

10. E. GARIEL, *Les monaies...*, p. 47.

B. Tolosa de Llenguadoc (*Toulouse*)

Al conjunt hi apareixen monedes a nom d'Odó, a nom de Carles, i també un exemplar d'atribució incerta. Malgrat el que podríem pensar, la catalogació de les monedes d'una ciutat tan important com Tolosa de Llenguadoc és ben lluny de ser satisfactòria.

Pel que fa a les monedes d'Odó, no hi ha problemes d'atribució. Aquestes peces apareixen també al tresor de Cuerdale (905).

Diner. 888-898:

A/ + O:D:DO REX FR – C Creu

R/ +TOLOSA' CIVI O/D/D/O posat en creu. Punt central

Bibliografia: Depeyrot 1012; Gariel XLVIII-53; Poey d'Avant XXIX 10; Prou 823 (1,56 g)

Núm	Anvers	Revers	pes	Ø
14	[...]O REX[...]	[...]OLOS[...]	(0,6 g)	(16 × 11 mm)
15	[...]:D:DO REX FR	+TO[...]’ CIVI	(1,2 g)	(20 × 16 mm)
16	+O:D:DO REX FR-C	+TOLOSA CIVI	1,4 g	19,50 mm

Òbol. 888-898:

17 Semblant als anteriors. Lectures completes. Pes: 0,79 g, Ø: 15 mm.

Bibliografia: Depeyrot 1014; Gariel XLVIII-53, MG 1339.

Més interessant és la presència de tres diners a nom de Carles. Precisament, moltes peces d'aquest tipus van sortir al conjunt Espanya-1.¹¹

Prou atribueix les monedes de Tolosa de Llenguadoc a nom de Carles a Carles el Gras (884-887) i Gariel i Depeyrot les situen en temps de Carles el Senzill (898-929). Ara bé, Depeyrot divideix l'emissió única de Prou en dues, una per a Carles el Calb emperador (875-877) i l'altra per a Carles el Senzill, basant-se només en la diferència d'estil de l'escriptura, tot i que els pesos coneguts per a les dues emissions són significativament semblants (1,01-1,64 g la primera; 1,01-1,70 g la segona). Depeyrot veu necessari situar una primera emissió en temps de Carles el Calb a causa que alguna d'aquestes monedes havia aparegut al tresor de Cuerdale (905). Però, com he dit anteriorment, jo crec que són precisament les monedes de Carles el Senzill les que han d'aparèixer representades a Cuerdale. Per això mateix, i perquè la resta de monedes del conjunt són sempre posteriors al regnat d'Odó, jo m'inclino a atribuir-les sense reserves al regnat de Carles el Senzill (898-929).

11. E. GARIEL, *Les monaies...*, p. 143.

Diner. 898-926:

A/ + CARLVS IMP R

Creu

R/ + TOLOSA + CIVI

C/A/R/L posat en creu

Bibliografia: Depeyrot 1016; Gariel LII 78; Poey d'Avant XXIX 10; Prou 821 (1,64 g).

Núm	Anvers	Revers	pes	Ø
18	+CARLVS IMP R	+TOLOSA + CIVI	1,3 g	19,50 mm
19	+CARLVS IMP R	+TOLOSA + CIVI	1,3 g	19 mm
20	+CARLVS IMP R	+TOLOSA + CIVI	1,3 g	19,50 mm

Una altra consideració important és que a Espanya-2 no apareix cap moneda de Tolosa de Llenguadoc a nom conjunt de Carles el Senzill i el bisbe Hug.¹² Aquesta emissió s'hauria de datar estrictament entre el 926 i el 929, que és el breu període en què van coincidir tots dos personatges. Fixeu-vos en la coincidència entre la proposta anterior de datació del diner de Briuda de Raül, l'any 924, i la data límit d'inici de les emissions conjuntes de Carles i Hug, el 926.

Ja tenim la datació del conjunt Espanya-2.

Queda fora d'aquestes consideracions una peça inèdita que restarà, per ara, sense atribuir.

Òbol. ?

21

a/ [...]N· CR[...]

Creu

r/ [...]LOSA CIVI

O/D/D/O posat en creu. Punt central

pes: (0,35 g)

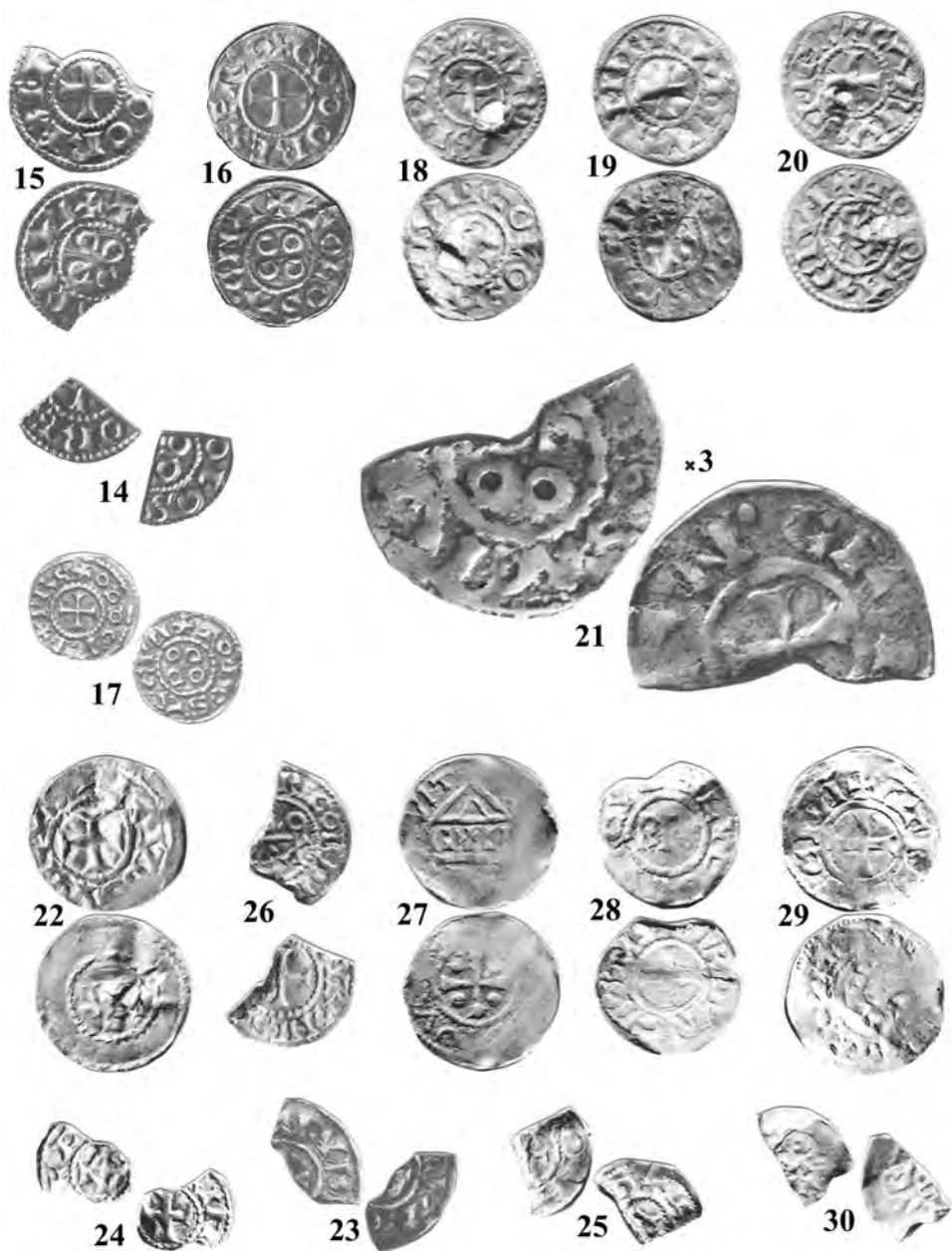
Ø: (14 × 9 mm)

Bibliografia:

Inèdita.

Es tracta d'un òbol de Tolosa de Llenguadoc, sense cap mena de dubte, i du el monograma odònic característic. Ara bé, la llegenda de l'anvers no sembla correspondre's a la coneguda per al rei Odó. Tampoc s'acosta a cap llegenda genèrica tipus +GRATIA DEI REX o +XPISTIANA RELIGIO. Què vol dir l'anvers? Podria ser el nom d'algun comte tolosà? Tampoc aquesta possibilitat sembla massa realista, atès que entre el 900 i el 961 se succeeixen comtes de nom Odó i Ramon i que una lectura tipus RAMAN' GR(ATIA) sembla massa forçada. Podria tractar-se també d'un error del gravador. En qualsevol cas, ara per ara no podem filar més prim.

12. Es tracta de la peça catalogada per Depeyrot 1017, De Mey 36, Poey d'Avant 3656, Gariel LII-81.

Làmina III. Monedes de Tolosa, Vienne, Arles, Llemotges, Autun, Tours, Magúncia, Verdun, Arràs i Pavia al conjunt Espanya-2.

C. Vienne

22

Diner. 901-928.

A/ [+] LVDOVVICVS	Creu
R/ sense llegenda	V[I] al centre
pes: (1,1 g)	Ø: 21 mm

Bibliografia: Depeyrot 1145 sim. (1,28-1,37 g); Gariel LXIII 3; Poey d'Avant CVI 1-3; Prou 849 (1,32 g).

Sembla indiscutible l'atribució d'aquesta peça a Lluís el Cec, rei de Provença (890-928). Tot i que només du el títol de rei, aquesta emissió pot ser posterior al seu nomenament com a emperador, l'any 901, sobretot perquè el tipus de revers, ben característic d'aquesta seca, es repeteix en les monedes feudals posteriors al 930. Per tant, la datació més plausible per a aquesta peça és del 905 al 928, l'època de la regència d'Hug d'Arles.

D. Arles

23

Diner. 890-929.

A/ [+] LVD[OVVICVS]	Creu
R/ [+ AR] ELA [CIVIS]	Monograma
Pes: (0,4 g)	Ø: (16 × 8 mm)

Bibliografia: Depeyrot 72; Poey d'Avant 4796; Gariel XXXVII-2.

Malgrat la petita part de les lectures visibles, aquesta peça correspon indiscutiblement a Lluís el Cec, com a rei de Provença (890-929).

E. Llemotges (Limoges)

24

Òbol. 888-898.

A/ (+ ◇ D ◇ RE) X F	◇
R/ (+ L) IM (◇ VICAS)	Creu
Pes: (0,6 g)	Ø: (10 × 13 mm)

Bibliografia: Depeyrot 512; Poey d'Avant L-15; Gariel XLVII-28.

Òbol a nom d'Odó sense problemes de datació, tot i que la moneda de Llemotges fou immobilitzada durant la major part del segle x. Cap a l'any mil encara hi havia diners a nom d'Odó que eren de nova encunyació.

F. Autun, monestir de Saint Nazaire

25

Òbol. 840-922.

A/ [+ M]ONT [S NAZ]

Creu

R/ + K[ARL' CT] D

Monograma REX

Pes: (0,4 g)

Ø: (15 × 11 mm)

Bibliografia: Depeyrot 95 sim.; Gariel XXXIX 15-18; Poey d'Avant CXXX 3 (el diner); Prou 603 sim. (el diner).

Emissió atribuïda a Carles el Senzill (893-922) per Prou, que no coneixia l'òbol, però sabia que en un document del 900 aquest rei havia concedit la moneda a l'església de Sant Nazari. Gariel només publica l'òbol i és l'únic que el descriu correctament, atribuint-lo a Carloman. Depeyrot atribueix en bloc totes les monedes de Saint Nazaire a Carloman (879-884), circumstància que permet justificar la presència de peces al tresor d'Issy-l'Evêque (879-884). Finalment, i per la mateixa raó, Grierson-Blackburn atribueixen aquesta emissió a Carles el Calb (840-877). En aquest cas, l'atribució precisa és difícil, perquè no podem conèixer el pes de la peça sencera ni tampoc la llegenda exacta de la moneda del conjunt.

G. Tours

26

Diner. 888-898.

A/ [+MISE]RICORDI[A D-I] Monograma

R/ [+HT]VR(NES C[IVITAS] Creu

Pes: (0,8 g)

Ø: (19 × 12 mm)

Bibliografia: Depeyrot 1043; Poey d'Avant XXX 21; Gariel XLVIII 56-58; MEC 982-983.

L'atribució a Odó (888-898) no presenta massa dificultats malgrat que hom ha assenyalat l'existència d'exemplars molt semblants amb el monograma de Robert (922-923) o Raül (923-936), que es distingeixen per detalls que no són visibles en aquest fragment.

H. Magúncia (Mainz)

27

Diner. 887-912.

A/ ...V...

Creu, punts als espais

R/ ...VIT

Temple amb creu central

Pes: 1,6 g

Ø: 21 mm

Bibliografia: Depeyrot 584-585; Gariel LXII-1, LXIV-3 a; MG 1532, 1533.

Es tracta d'un diner de Magúncia indeterminat. Per la tipologia, ha de ser d'Arnould (887-899) o potser de Lluís IV l'Infant (899-912). Jo no tinc prou coneixements per identificar-la amb precisió. En tot cas, la cronologia no s'aparta de la resta de peces del conjunt.

I. Verdun

28

Diner. 899-912.

A/ + LVDOVVICVS

REX

R/ +VIRDVN CIVITAS

Creu

Pes: (1,5 g)

Ø: 19 mm

Bibliografia: Depeyrot 1136 sim. (però VIRDVNI); Gariel LVI 36-37; MG 1621, 1623.

Es tracta d'un diner de Verdun de Lluís IV l'Infant (899-912).

Gariel i Depeyrot atribueixen aquesta peça a Lluís IV d'Ultramar (936-954), circumstància que en aquest context esdevé problemàtica. D'una banda, perquè cap altra moneda d'aquest conjunt depassa l'any 930. I, de l'altra perquè el pes elevat de la peça (1,50 g) contrasta amb els pesos rebaixats de la majoria de peces datables després del 930. Si gratem una mica, però, veurem que l'atribució a Lluís l'Infant és més encertada. Així, els tipus amb REX central apareixen ben aviat, amb Lluís el Cec (887-928), rei de Provença a Lió i Arles, i també a Verdun amb Carles el Senzill (893-923) i Enric l'Ocellaire (919-936). No es tracta, doncs, d'una tipologia tardana. Però la prova més conculcent de la nova proposta la trobem als mateixos reculls de Gariel i Depeyrot. Aquests autors atribueixen un diner semblant, de la seca de Metz, a Lluís l'Infant (899-912), a causa que és representat al tresor de Rennes (915-923).¹³

13. Es tracta de la peça catalogada a Depeyrot 655; Gariel LV-17; MG 1617.

J. Arras

29

Diner. 898-923.

A/ + ATREBAS CIVI

Creu

R/ + GRATIA D[EI R]EX

Monograma

Pes: 1,3 g

Ø: 21 mm

Bibliografia: Depeyrot 81; Gariel XLIX 3; Prou 225 (1,72 g).

Gariel i Prou atribueixen aquesta peça a Carles el Senzill (898-923). Ara bé, Depeyrot la creu de Carles el Calb (840-877) perquè en van aparèixer dos exemplars als tresors de Ablaincourt (890) i Cuerdale (905), respectivament. El pes moderat sembla acostar-la més a l'època de Carles el Senzill i, segons el meu criteri, la seva presència a Cuerdale referma la hipotesi.

K. Pavia

30

Diner. 915-924.

A/ + XPII (TIANA RE)

PA / PIA / CI en tres línies

R/ (BERENGA)RIVS (INP)

Creu interior amb punts als espais

Pes: 1,6 g

Ø: 21 mm

Bibliografia: MEC 1019; Gariel LXV-2.

Es tracta d'un fragment de diner de Pavia. Amb dificultats, es pot atribuir a Berenguer, primer rei d'Itàlia (888-900) i després emperador (915-924).

4. RECAPITULACIÓ CRONOLÒGICA I METROLÒGICA DE LES MONEDES CAROLÍNGIES

Excepte la peça de Sant Nazari d'Autun, que podria ser de datació més reculada, però en cap cas confirmada, tota la resta de monedes és atribuïble al període 887-936 i, com he argumentat en els casos de Briuda i Tolosa, podríem precisar la data límit de la troballa en l'any 925.

Pel que fa a la metrologia, es pot donar per bona la idea que el diner de l'època de Carlemany que pesava 1,60 grams va anar reduint-se fins als 1,50 grams en temps de Carles el Senzill, i fins als 1,20 grams cap a l'any 910. Ara bé, Grierson-Blackburn assenyalen les dificultats que pot ocasionar l'estudi del pes de monedes aïllades, ja que aquesta tendència clarament regressiva només es pot compro-

var treballant amb una àmplia població de monedes. Les peces presents a Espanya-2 no s'allunyen del paradigma metrològic proposat per a final del segle IX i pincipi del X, ja que la majoria pesen entre 1,3 i 1,4 grams.

5. ATRIBUCIÓ DE LES MONEDES DE BARCELONA

Analitzem ara les peces que completen la troballa. Es tracta d'unes monedes que s'allunyen completament de les dades metrològiques que acabem de repassar. Són peces, doncs, que no pertanyen al mateix sistema monetari, però que han de tenir una cronologia semblant. Són peces que atribueixo a Barcelona.

N'hi ha tres tipus bàsics que anomenaré de manera despreocupada així: episcopals, de la creu i dels anells. En total són dinou peces: cinc episcopals, sis de la creu, sis dels anells i dues peces singulars que he inclòs en el grup de les de la creu.¹⁴

A. Emissions episcopals

Em refereixo a les monedes de transició carolíngia conegudes des de fa temps. Sembla clar que l'inici d'aquestes emissions es remunta als primers anys del bisbe Frodoí (c. 861-c. 890). És a dir, que les monedes havien de dur el nom del rei Carles el Calb (840-877) o el dels seus successors. Es tracta, doncs, de monedes episcopals, i no pas comtals. El dibuix central que duen empremtat s'ha relacionat amb un monograma degenerat, amb la representació del túmul de santa Eulàlia descobert pel bisbe Frodoí, i també amb el símbol episcopal de la mitra. Cap de les tres teories sembla favorable. Podem descartar la primera, car l'objecte empremtat segueix unes pautes ben definides que l'allunyen de cap degeneració atzarosa. Dificilment podria ser una mitra, perquè aquest atribut no és documentat a Occident fins passat l'any 1000. Pel que fa al túmul de santa Eulàlia, la dificultat rau en què no coneixem cap representació gràfica d'aquest monument, certament important a la seva època.

Quatre exemplars d'aquestes emissions són presents al conjunt. Els quatre exemplars són de pesos i mides molt variats: entre 0,2 i 0,8 grams, i entre 11 i 15 mm. Fins ara no es coneixia cap exemplar de pes i mòdul reduït (vegeu el catàleg, núm. 8). Un dels exemplars du la imitació de la llegenda odònica a l'anvers, fet que permet relacionar l'emissió amb el grup de monedes dels anells.

14. En parlar de la moneda de Barcelona, segueixo l'obra de referència A. M. BALAGUER, *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona, 1999, que recull treballs anteriors de la mateixa autora i de Miquel Crusafont, publicats des del 1979 ençà.

B. Emissió de la creu i variacions

Es tracta d'unes petites monedes de plata, de llegendes estrafetes i completament indesxifrables, que duen com a motiu central, a totes dues cares, o bé una creu eixamlada, o bé una creu formada per quatre triangles.

Aquestes monedes no han estat mai atribuïdes, però no és el primer cop que apareixen publicades. Joaquim Botet va arribar a examinar-ne i dibuixar-ne un exemplar que pertanyia a la col·lecció Pedrals.¹⁵ Botet va assenyalar la possibilitat que aquestes peces fossin de Barcelona, però reconeixia que no hi havia cap indicatiu clar i que també podria tractar-se d'emissions forànies. A causa d'aquestes dificultats, Balaguer i Crusafont optaren per no incloure-les en el recull de monedes comtals.

El pes i el tamany d'aquestes monedes és molt regular, proper als 0,5 g i als 13-14 mm de diàmetre. He pogut repertoriar sis exemplars del conjunt Espanya-2, més l'exemplar dibuixat per Botet i actualment conservat al Gabinet Numismàtic de Catalunya. (Vegeu el catàleg, núm. 9.)

A més, hi ha dos tipus de peces més que són relacionats amb aquest grup i que he afegit a continuació. El primer tipus és en tot igual al tipus de les creus, però en una cara hi apareix un dibuix indesxifrat que podria ser una creu de cinc braços. Una d'aquestes peces surt d'Espanya-2 i un segon exemplar el dibuixa Botet (catàleg, núm. 10).

El segon tipus és més sorprenent. S'assembla a les monedes de les creus però en una cara sembla dur una mena de monograma carolingi. Com que l'art és més aviat pobre, podria tractar-se també d'una creu mal dissenyada (catàleg, núm. 11).

C. Emissió dels anells

A la col·lecció Pedrals hi havia també un exemplar d'òbol amb la figura de tres anells. Botet el va dibuixar i el va arribar a relacionar amb el diner de Ramon Borrell (992-1018) que també du aquests símbols. Botet, però, no va poder llegir la inscripció d'aquesta peça i va preferir no atribuir-la sense estar segur del que hi deia. Pio Beltran, Balaguer i Crusafont van localitzar aquest mateix exemplar i un de segon a l'Institut Valencià de Don Juan de Madrid i, malgrat que tampoc els van poder llegir, van creure convenient atribuir-los a Ramon Borrell, atesa la seva semblança evident.

Ara en tenim sis exemplars més i sabem que la majoria d'aquests òbols duen tres o quatre anells, de grans dimensions, a la llegenda del revers, per bé que la seva disposició a la llegenda sembla diferent en les diverses peces. Aquests anells també s'observen a les peces de l'IVDJ. A la darrera de les peces dels anells del catàleg (vegeu la 12i) es llegeix...LVS amb una certa claredat. En d'altres exemplars, la llegenda de l'anvers també sembla insinuar + (KARLVS, però el més

15. J. BOTET, *Les monedes catalanes*, Barcelona, 1908-1911, vol. 2, p. 547.

probable és que totes aquestes lectures siguin més pròpies de la il·lusió que no pas de la realitat. Les llegendes són, com en el cas del tipus de les creus, indesxifrables. Pel que fa als anells de la llegenda del revers, no hi ha dubte que són una imitació, conscient o no, del mot O:D:DO que apareix a les monedes de Tolosa de Llenguadoc. En alguns casos, es poden apreciar els dos punts de separació de lletres, tal com apareixen també a les monedes tolosanes.

6. RECAPITULACIÓ CRONOLÒGICA I METROLÒGICA DE LES EMISSIONS ATRIBUÏDES A BARCELONA

6.1. Atribució a Barcelona

Disposem de tres tipus monetaris de metrologia similar i classificables en un breu espai temporal. D'una banda, sembla clar que pertanyen a emissions efectuades a la Marca Hispànica. Això ho podem afirmar perquè no ha aparegut cap d'aquestes peces al nord dels Pirineus i, sobretot, perquè la seva metrologia s'allunya completament de la metrologia coetània del món carolingi.

Arribats a aquesta conclusió, seria fàcil intentar atribuir cada tipus a una seca diferent. Ho podríem intentar perquè la documentació ens facilita aquest camí. Per exemple, els documents ens assabenten de l'existència de moneda pròpia als comtats d'Osona i Girona al llarg del segle IX. Sense descartar aquesta possibilitat, l'estudi tipològic de les monedes ens mena a considerar-les totes de Barcelona. Les consideracions al respecte són les següents:

A. És clar que les primeres emissions episcopals de mòdul gran són de Barcelona perquè duen la llegenda BARCINO, i també és clar que el diner de Ramon Borrell amb els tres anells també és d'aquesta procedència perquè du la llegenda BARCA.

B. Per tant, no hi ha dificultat a l'hora d'atribuir a Barcelona tota la resta de monedes de mòdul més petit que també duen l'empremta episcopal, i també les que duen tres anells. Sobretot si tenim en compte que aquests símbols no es coneixen representats a cap altra seca coneguda.

C. Per si el punt anterior pogués oferir algun dubte, la relació de totes dues sèries de monedes queda confirmada pel fet que una de les episcopals més petites du la imitació odònica a la llegenda, com també la duen moltes de les monedes amb anells.

D. El tipus creu no du mai la imitació odònica. Ara bé, en la majoria dels casos les creus són formades per quatre triangles, que és una figura que també apareix en el revers d'algunes episcopals petites.

E. I, finalment, les llegendes estrafetes són molt semblants en tots tres tipus, sovint formades per figures triangulars i traços característics.

Per tant, tots tres tipus de monedes semblen fetes per les mateixes mans. El més probable és, doncs, que totes fossin obrades a Barcelona. De tota manera, és

veritat que no es pot descartar del tot que algun dels tipus (sobretot els de les creus) no fos d'Osona o de Girona, per exemple. Al segle X els especialistes en la fabricació de moneda devien escassejar i potser eren cridats a dirigir les operacions en més d'un taller emissor. Això explicaria la similitud de les monedes. Però aquesta segona hipòtesi és, ara per ara, menys sòlida que l'anterior.

6.2. Cronologia i metrologia

És obvi que aquestes monedes de Barcelona no poden ser de datació massa allunyada de la de la resta de peces del conjunt Espanya-2 (i/o Espanya-1). Per tant, aquestes petites monedes amb anells tampoc poden ser coetànies del diner amb anells de Ramon Borrell (992-1018). La cronologia probable per al conjunt dels tres tipus ha de ser, doncs, 887-925.

La nova cronologia proposada per a aquestes monedes és una dada sorprenent que capgira la classificació de les monedes barcelonines anteriors a l'any mil. Però encara hi ha una dada més sorprenent: llur metrologia. És clar que el pes i el diàmetre de les monedes atribuïdes a Barcelona no es corresponen amb els de les monedes de metrologia carolíngia. Fixem-nos:

Els pesos i diàmetres de les monedes del tipus creu i anells són força regulars, aproximadament de 0,5 g i 14 mm. En canvi, el ventall de pesos i diàmetres del tipus episcopal s'eixampla considerablement quan hi incorporem els estudiats i publicats per Balaguer i Crusafont. Podem agrupar els exemplars ja coneguts i els nous exemplars publicats ara, segons un nou criteri de diàmetre, pes i lectures:¹⁶

Com s'explica aquesta metrologia tan diferent de les monedes carolíngies i feudals coetànies? Amb quin valor es poden relacionar les monedes de només 0,2 grams de pes? Com que els documents escrits callen, haurem de fer volar la imaginació per intentar donar explicació a aquest fenomen. Jo proposo a continuació fins a quatre hipòtesis que poden explicar per què les monedes de Barcelona són tan singulars. Però ja avanço que cap no és ni de lluny satisfactòria.

	Pes	Ø	Lectures	Datació
Episcopal gran	1,3-1,5 g.	18-21 mm.	Clares	860-880
Episcopal mitjana:	0,8-1,1 g.	15-17 mm.	Visibles	880-900
Episcopal petita (òbol)	0,5-0,6 g.	13-14 mm.	Visibles	880-900
Episcopal mitjana:	0,8-1,1 g.	15-17 mm.	Degenerades	900-910
Episcopal petita / Anells / Creus:	0,5-0,6 g.	13-14 mm.	Il·legibles	910-925
Episcopal molt petita (òbol?)	0,2-0,3 g.	10-12 mm.	Il·legibles	910-925

16. Descartant només unes poques anomalies. La peça Balaguer 10-3, per exemple, sembla més aviat retallada.

A. La hipòtesi de la reducció de pes

És possible que, partint d'un diner de pes 1,5 g, atribuït al regnat de Lluís el Pietós (814-840), la moneda barcelonina anés evolucionant, de manera autònoma i per causes desconegudes, fins a un diner de només 0,5 grams a principi del segle X. Les monedes de 0,2 g podrien ser els òbols d'aquests diners de pes de mig gram. En contra d'aquesta hipòtesi podem argumentar que aquesta reducció no es produeix en cap altre territori del que fou el domini carolingi i que els diners de Tolosa de Llenguadoc i d'altres seques circulaven conjuntament amb les petites monedes barcelonines. A favor de la hipòtesi hi ha ben pocs indicis. D'una banda és un fet favorable la mera existència comprovada d'aquestes peces de pes reduït. De l'altra, podríem intentar relacionar aquestes monedes de pes de mig gram amb els diners de plata de pes reduït que s'encunyaren dècades més tard, durant el regnat de Berenguer Ramon I (1018-1036) a Barcelona, i potser abans.

B. La hipòtesi dels divisors carolingis

Una segona hipòtesi consisteix a atribuir a les seques catalanes el batiment exclusiu de divisors dels diners carolingis que circulaven amb normalitat per tot el territori. Tot i que sembla raonable, ni tan sols disposem de gaires notícies al respecte. Només una troballa ha estat publicada per Miquel Crusafont.¹⁷ Ara bé, l'existència de monedes de pes de 0,2 i 0,3 grams dificulta aquesta hipòtesi, perquè una cosa és la fabricació d'òbols per completar les transaccions i una altra és fabricar pugeses *avant la lettre*.

C. La hipòtesi andalusina

De totes quatre hipòtesis, aquesta és la més complicada. Podríem pensar que el batiment de moneda a Barcelona es limitava a les monedes de plata de petit pes que servien per complementar la circulació normalitzada dels grans dirhems de plata de l'emirat de Còrdova. A favor d'aquesta idea, podem argumentar que la singularitat metrològica de la moneda barcelonina només pot explicar-se pel con-

17. M. CRUSAFONT, «Consecuencias de dos hallazgos de monedas catalano-carolingias de transición», a *Mélanges offerts au docteur J. B. Colbert de Beaulieu*, 1987, p. 227-234. La troballa anomenada *Catalunya* té una datació final entre el 898 i el 929, però podria concretar-se poc després de l'any 900. Contenia només sis peces: un diner de Tolosa de Llenguadoc d'Odó, un òbol de Tolosa de Llenguadoc de Carles el Senzill, un diner d'Arles de Lluís el Cec, un diner de Saint Fursy de Peronne d'Odó i dues monedes episcopals de Barcelona. Aquestes darreres peces no són de les de mida més petita que apareixen a Espanya-2 (925), sinó de les que jo he agrupat dins la categoria de mida mitjana, ja que tenen un pes respectivament de 0,92 i 0,62 g i un diàmetre de 17,50 i 15 mm, i són de lectura visible.

tacte continuat amb el món musulmà de la Península. Però, en canvi, també podem oposar-hi que el pes d'aquestes petites monedes no es correspon amb cap divisor del dirhem i que, a més, en aquesta època, la moneda del turbulent emirat cordovès circulava a pes.

D. La hipòtesi de la circulació a pes

Es tracta d'una hipòtesi molt suggerent, però que no és gens documentada. Podria ser que, a imitació del que passava coetàniament a l'al-Andalus, la moneda de plata barcelonina circulés tota a pes. En aquest cas, les denominacions *diner* i *òbol* deixarien de tenir sentit estrictament com a moneda física. Adverteixo que desenvolupar aquesta hipòtesi pot comportar el replantejament de moltes certituds que semblen immutables. Per exemple, un pagament de cinc diners de moneda barcelonina podria no ser el conjunt de cinc monedes de plata de valor d'un diner, sinó el conjunt d'un determinat nombre de monedes de plata que valguessin, entre totes, cinc diners. I, si aquesta hipòtesi és plausible per a principi del segle X, també ho podria ser per a la primera meitat del segle XI, quan les mencions de «moneda grossa» sovintegen a la documentació i ens fan ballar el cap.

Òbviamment, però, i aquesta és l'objecció principal per a aquesta hipòtesi, la circulació de la moneda a pes impedeix el lucre en la fabricació de la moneda, ja que l'emissor no pot beneficiar-se de la diferència entre el seu valor intrínsec i el seu valor oficial.

7. CATÀLEG COMENTAT DE LES MONEDES DE BARCELONA DELS SEGLES IX i X

Intentaré reconstruir el catàleg de les emissions barcelonines dels segles IX i X.

A. Carlemany (768-814) i Lluís el Pietós (814-840), reis de França

Segons Balaguer i Crusafont, Carlemany fou el primer rei franc que féu encunyar moneda a Barcelona, després de l'any 801. Aquesta atribució es recolza en el fet que van aparèixer diners de Girona i Empúries, de tipologia semblant, a la ciutat de Duurstede, que fou destruïda abans del 840. De tota manera, la metrologia d'aquestes monedes no sembla adequar-se exactament als paràmetres carolingis reformats a partir del 794.

B-1

Diner. 801-814.

a/ +CARLVX REX FR

Creu interior

r/ +BARCINONA

Monograma de Carlemany

Pesos: (0,96), (1,21), 1,05 g

Ø: 20-20,80 mm

Bibliografia: Balaguer tipus 4; Depeyrot 122 (1,45 g); Gariel XXII 34-35.*Troballes:* Duurstede (a. 840).

La seca de Barcelona va funcionar durant el regnat de Lluís el Pietós, empremtant les monedes amb una tipologia característica: el nom de la seca apareix ocupant tot el camp del revers de la moneda, ja sigui en una, dues o tres línies. Depeyrot intenta delimitar aquesta emissió al breu espai temporal del 819-822, però aquesta hipòtesi no sembla raonable. La metrologia d'aquestes monedes s'adequa als paràmetres generals de tot el regne.

B-2

Diner. 814-840.

a/ +HLVDOVVICVS IMP

Creu interior

r/ BAR / CINO / NA

Llegenda que ocupa tot el camp, en tres línies

Pesos: 1,30-1,70 g

Ø: 20-22 mm

Bibliografia: Balaguer tipus 7; Depeyrot 123; Gariel XV 35-37.*Tresors:* Belvezet (c. 820); Veuillin (c. 820).**B. Carles el Calb, rei de França (840-877)**

Les emissions monetàries de Carles el Calb es divideixen en dos períodes cronològics: abans i després de l'edict de Pitres (864) que va servir per modificar les característiques de les monedes encunyades al regne de França. Crusafont va atribuir a aquest primer període uns òbols que continuen la tipologia emprada durant el regnat de Lluís el Pietós. El tipus amb llegenda que ocupa tot el camp del revers es continua utilitzant en algunes seques durant el regnat de Carles, però deixa de ser el tipus monetari principal. A nom de Carles, coneixem òbols barcelonins, però no pas diners. Aquesta característica la comparteixen només dues seques més: Bourges (AQVI-TANIA) i Aquisgrà (PALA-THIA).

B-3

Òbol. 840-862

a/ +CARLVX R(E)X (F)

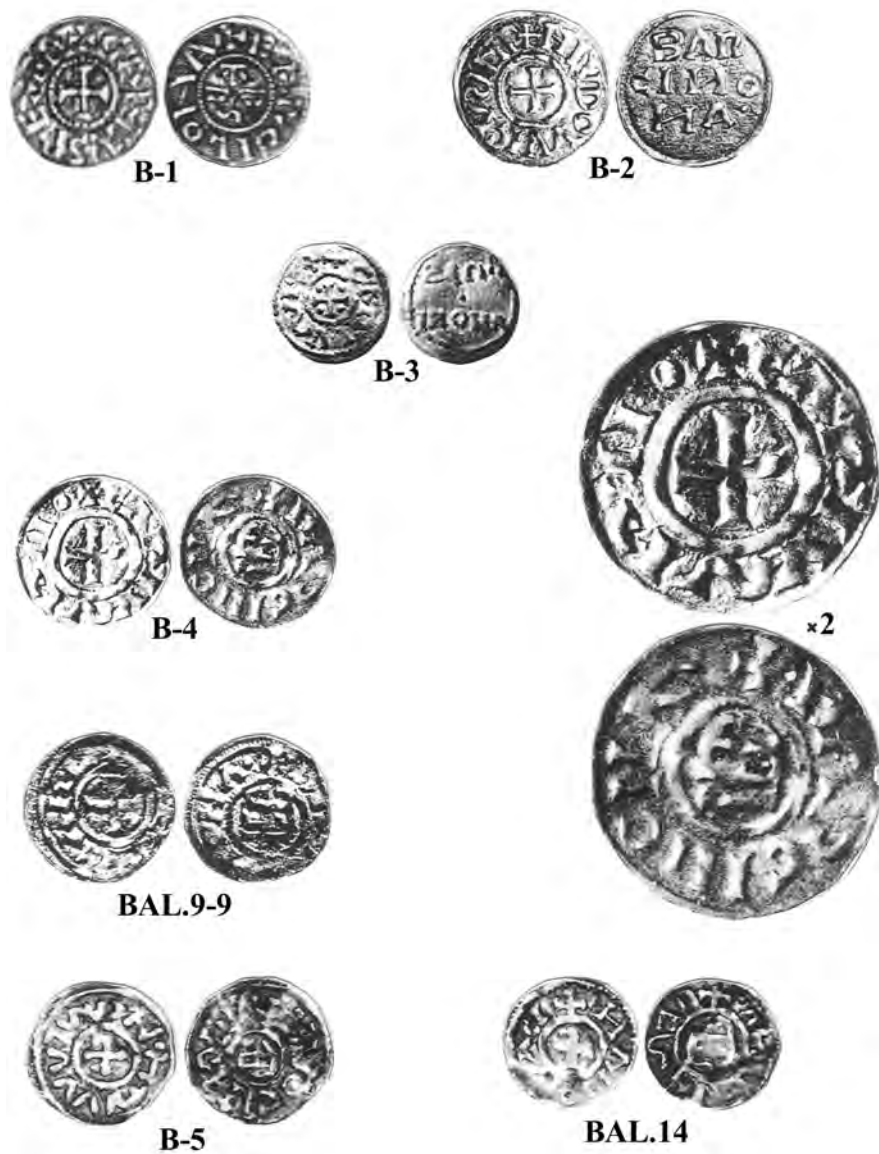
Creu interior amb punts als espais

r/ BARC / · / (I)NONA

Inscripció en dues línies separades per un punt

Pesos: (0,39), 0,52, 0,60 g

Ø: 16,5 mm

Làmina IV. Catàleg de monedes de Barcelona: Reials i episcopals de Carlemany a Lluís III.

Bibliografia: Balaguer tipus 8; Depeyrot 124.

L'edict de Pitres del 864 establia que les monedes haurien de dur, d'aleshores en endavant, el monograma de Carles i la llegenda +GRATIA DEI REX en una mateixa cara. Aquesta ordre, però, no sembla afectar la moneda barcelonina, perquè, entre 860 i 878, fou delegada a favor del bisbe Frodoí i els seus successors. Coneixem aquesta cessió perquè fou confirmada, o potser per primer cop anotada, per Lluís el Tartamut l'any 878.

Des d'aquest moment, les monedes barcelonines passen a ser de titularitat episcopal, tot i que durant els primers decennis es mantingué el nom del rei franc a les monedes. La metrologia inicial ens obliga a adjudicar unes poques peces, entre totes les episcopals conegudes, al regnat de Carles el Calb.

B-4

Diner. 860-877

a/ +CARLVS REX II o similar Creu interior

r/ +BARCINONA. Símbol desconegut en forma de rusc

Pesos: 1,38, 1,49 g Ø: 19,50-21 mm

Bibliografia: Balaguer tipus 9-1 i tipus 9-9.

C. Lluís el Tartamut (877-878) i Lluís III (879-882), reis de França

Dues peces episcopals úniques semblen dur el nom de Lluís a l'anvers. Ambdós exemplars tenen una factura diferent de les atribuïdes a Carles el Calb i unes llegendes estrafetes que cal relacionar amb el nom de Lluís. Totes dues peces mantenen un diàmetre i un pes alts. Per tant, hem de considerar que durant el període 877-882 encara es mantenia la metrologia tradicional carolíngia a les emissions episcopals barcelonines, però també que ja s'havia iniciat un procés de degradació de les llegendes de les monedes.

B-5

Diner. 877-882

a/ Degeneració de +HLVDOVVICVS Creu interior

r/ +BARCINONA o similar Símbol desconegut en forma de rusc

Pesos: 1,32, 1,40 g Ø: 18,5-21 mm

Bibliografia: Balaguer tipus 13 (+H.HCVSIVVV retrògrada i +BARCINONA. exterior) i tipus 14 (+HVDOIIVCI exterior i +RARCI...NA retrògrada).

D. Carloman (882 i 884), Carles el Gras (884-887) i Odó (887-898), reis de França

El període entre el 882 i el 898 és incert pel que fa a la numismàtica barcelonina. D'entrada, hem de descartar que alguna de les emissions episcopals a nom de Carles pugui correspondre a Carles el Gras, atès que la seva autoritat no sembla haver reeixit a Aquitània. Pel que fa a Odó, la seva autoritat sí que arribà a consolidar-se a la Marca Hispànica, per bé que no immediatament. No es coneix cap moneda de Barcelona que dugui el nom d'aquest monarca i que es pugui atribuir al seu regnat. És massa arriscat atribuir-li les monedes episcopals i les dels anells que duen la imitació del nom ODDO a la llegenda. Això és perquè aquesta imitació apareix només a les monedes més petites, que també haurien de ser les més tardanes i més properes a la data límit del conjunt Espanya-2 (925).

Per tant, l'emissió de moneda a Barcelona en el període 882-898 ha de correspondre's a les peces de la mida i pes mitjans, que en cap cas duen la llegenda d'imitació odònica, sinó que duen la llegenda a nom de Carles, més o menys llegible.

És a partir d'aquest moment que el nou catàleg s'allunya del paradigma publicat per Balaguer. Els pesos de les monedes d'aquest període es redueixen en relació als de regnats anteriors.

B-6

Diner. 882-898

a/ +CARLVVS REX o similar

Creu interior

r/ +BARCINONA o similar

Símbol desconegut en forma de rusc

Pesos: 0,8-1,30 g

Ø: 17-18 mm

Bibliografia: Balaguer tipus 9-3, 9-4, 9-5, 9-8.

Troballes: Catalunya (898-926)

B-7

Òbol. 882-898

Semblant a l'anterior, però a l'anvers creu interior amb punts als espais

Pesos: 0,56, 0,56, 0,66 g Ø: 13-15 mm

Bibliografia: Balaguer tipus 10-1, 10-2, 12-1, 12-2.

Troballes: Catalunya (898-926)

E. Carles el Senzill (895-929), rei de França

Durant aquest regnat, les emissions episcopals continuen la tendència iniciada la dècada anterior. D'una banda, el pes i el diàmetre de les monedes es redueixen considerablement. De l'altra, les llegendes esdevenen una successió de signes i

traços sense sentit, però que originàriament devien voler imitar les primeres monedes episcopals a nom de Carles el Calb.

Aquesta degeneració de les llegendes deu tenir alguna cosa a veure amb la progressiva desvinculació política per part dels comtats catalans de la cort reial. Carles el Senzill fou reconegut a Catalunya de manera poc entusiasta, i ni Raül ni Robert aconseguiren legitimar la seva posició més enllà dels seus dominis directes. No és estrany, doncs, que s'hagués iniciat un procés de feudalització de la moneda barcelonina, en mans primer del bisbe i després del comte Sunyer (911-947).

A aquest període atribueixo la major part de les monedes del conjunt Espanya-2, que són de mida i pes petits. Són les monedes més abundants i, per tant, també les més recents. Com he assenyalat abans, coexisteixen tres tipus de monedes amb la mateixa metrologia. Les del símbol indeterminat en forma de rusc han de ser episcopals de Barcelona. Les dels anells han de ser comtals. I les de les creus, si es confirma llur atribució barcelonina, poden ser les darreres emissions episcopals o les primeres comtals. Tot sembla indicar, a més, que les emissions episcopals i comtals simultanejaven en el temps durant part de la primera meitat del segle x. Els documents escrits ja assenyalaven l'existència de moneda comtal abans de l'any 934.

La majoria de monedes dels anells, i també alguna de les episcopals, duen una deformació de la llegenda odònica a l'anvers, semblant a la utilitzada en el prototipus de les monedes de Tolosa de Llenguadoc d'aquest monarca. El nom O:D:DO es copia i apareix de diferents maneres: OOO, OOOO, O:IOO, +OOO, mai massa visibles.

E.1) Emissions episcopals

B-8

Diner (i potser també òbols). 895-c. 920

a/ Inintel·ligible

Creu interior amb o sense punts als espais

r/ Inintel·ligible

Símbol desconegut en forma de rusc

Troballes: Espanya 2 (925)

– Grup de pesos entre 0,8 i 1 g

B-8a 0,94 g Ø: 16 mm Balaguer 9-2

B-8b 0,96 g Ø: 17,4 mm Balaguer 9-6

B-8c 0,82 g Ø: 15 mm Balaguer 9-7

B-8d (0,72 g) Ø: 14 mm Balaguer 10-3 Creu formada per triangles

B-8e (0,8 g) Ø: 15 mm Espanya-2 (31)

– Grup de pesos entre 0,5 i 0,6 g

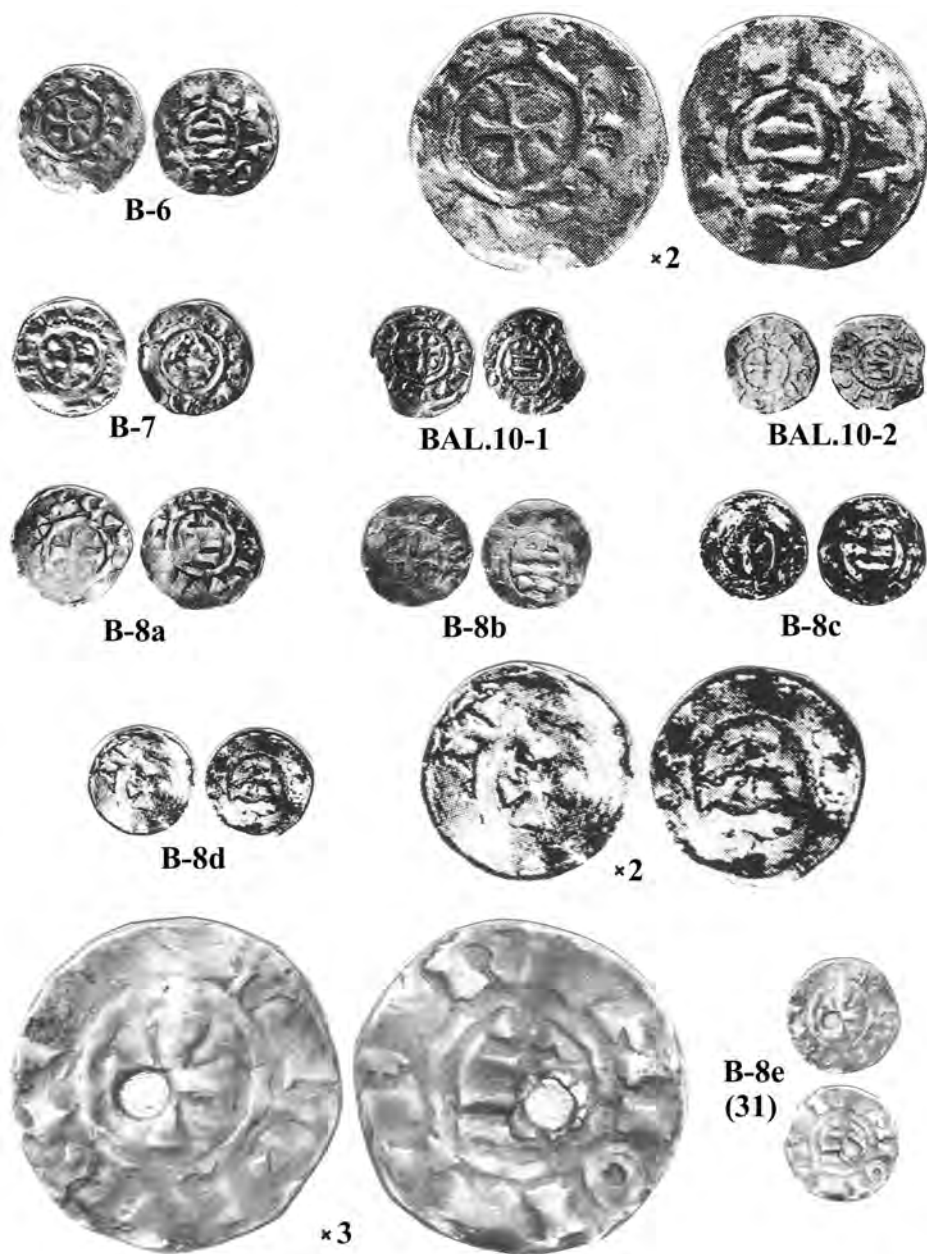
B-8f 0,5 g Ø: 13,5 mm Espanya-2 (32)

B-8g 0,6 g Ø: 13,5 mm Espanya-2 (33) Punts als espais de la creu

– Grup de pesos entre 0,2 i 0,3 g

B-8h 0,25 g Ø: 12 mm Espanya-2 (34) Llegenda odònica

B-8i 0,2 g Ø: 11 mm Espanya-2 (35)

Làmina V. Catàleg de monedes de Barcelona:
Episcopals de Carloman a Carles el Senzill (pes mig).

E.2) Emissions episcopals o comtals del tipus de la creu i semblants

B-9

Diner. c. 910-c. 925 (pes 0,5-0,6 g).

a/ Inintel·ligible Creu interior formada per triangles

r/ Inintel·ligible Creu interior formada per triangles

Bibliografia: Botet, vol. III, p. 547.

Troballes: Espanya 2 (925)

B-9a 0,51 g Ø: 13 mm Botet, v. III, p. 547 / GNC 34.102

B-9b 0,5 g Ø: 13 mm Espanya-2 (36)

B-9c 0,35 g Ø: 13,5 mm Espanya-2 (37)

B-9d 0,5 g Ø: 13 mm Espanya-2 (38)

B-9e 0,4 g Ø: 13 mm Espanya-2 (39)

B-9f 0,6 g Ø: 13,5 mm Espanya-2 (40)

B-9g 0,7 g Ø: 13-14 mm Espanya-2 (41) Creu eixamplada

B-9h 0,51 g Ø: 13 mm GNC 34.101 Creu eixamplada

B-10

Diner. c. 910-c. 925 (pes 0,5-0,6 g).

a/ Inintel·ligible Creu de cinc braços o conjunt de traços

r/ Inintel·ligible Creu interior formada per triangles

B-10a 0,5 g Ø: 14 mm Espanya-2 (42)

B-10b -- Ø: 13 mm Botet, v. III, p. 547

B-11

Diner. c. 910-c. 925 (pes 0,5-0,6 g).

a/ Inintel·ligible Monograma carolingi

r/ Inintel·ligible Creu interior formada per triangles

Pes: 0,5 g Ø: 14 mm

Bibliografia: Inèdita.

Troballes: Espanya 2, núm. 43 (925)

E.3) Emissions comtals del tipus dels anells (comte Sunyer, des del 911).

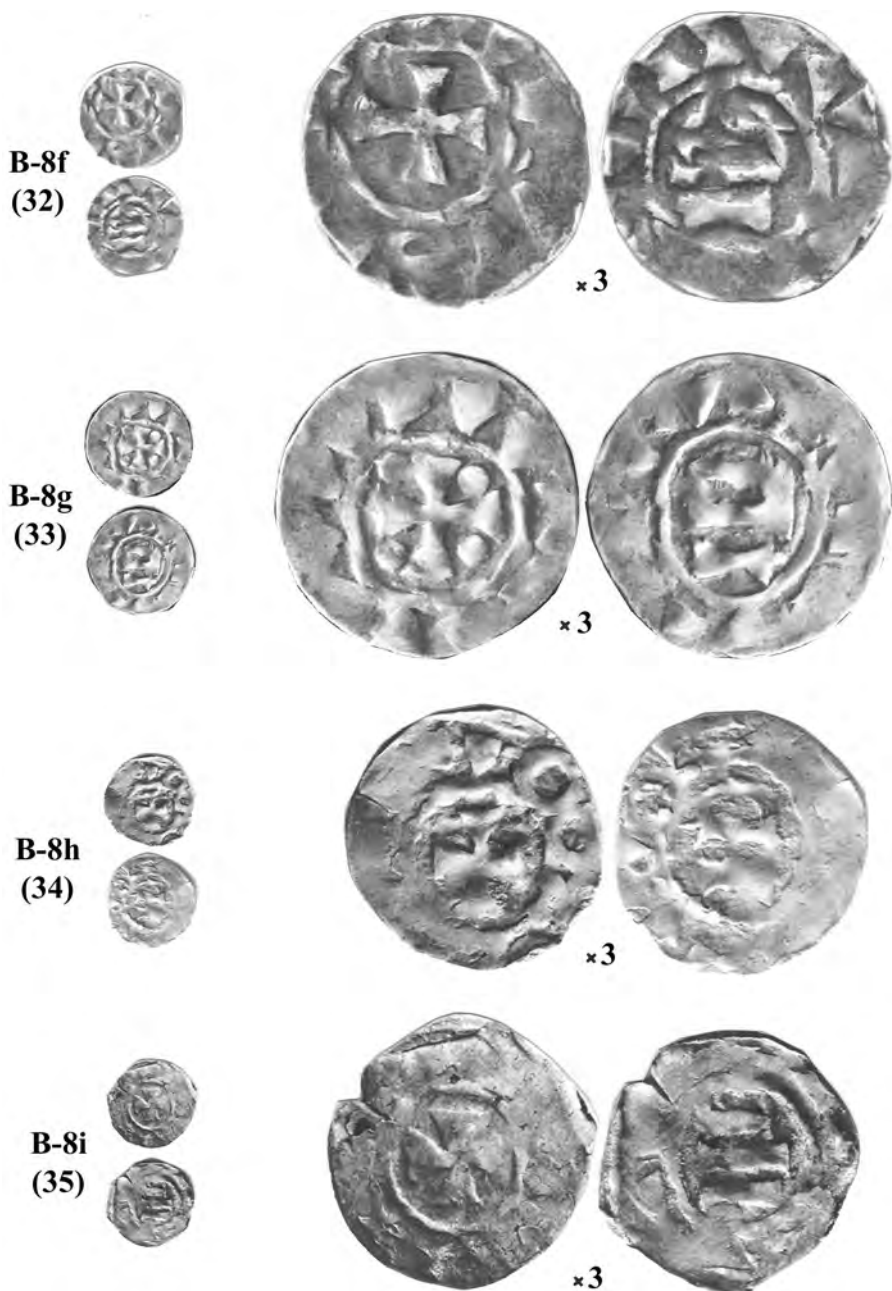
B-12

Diner. c. 910-c. 936 (pes 0,5-0,6 g).

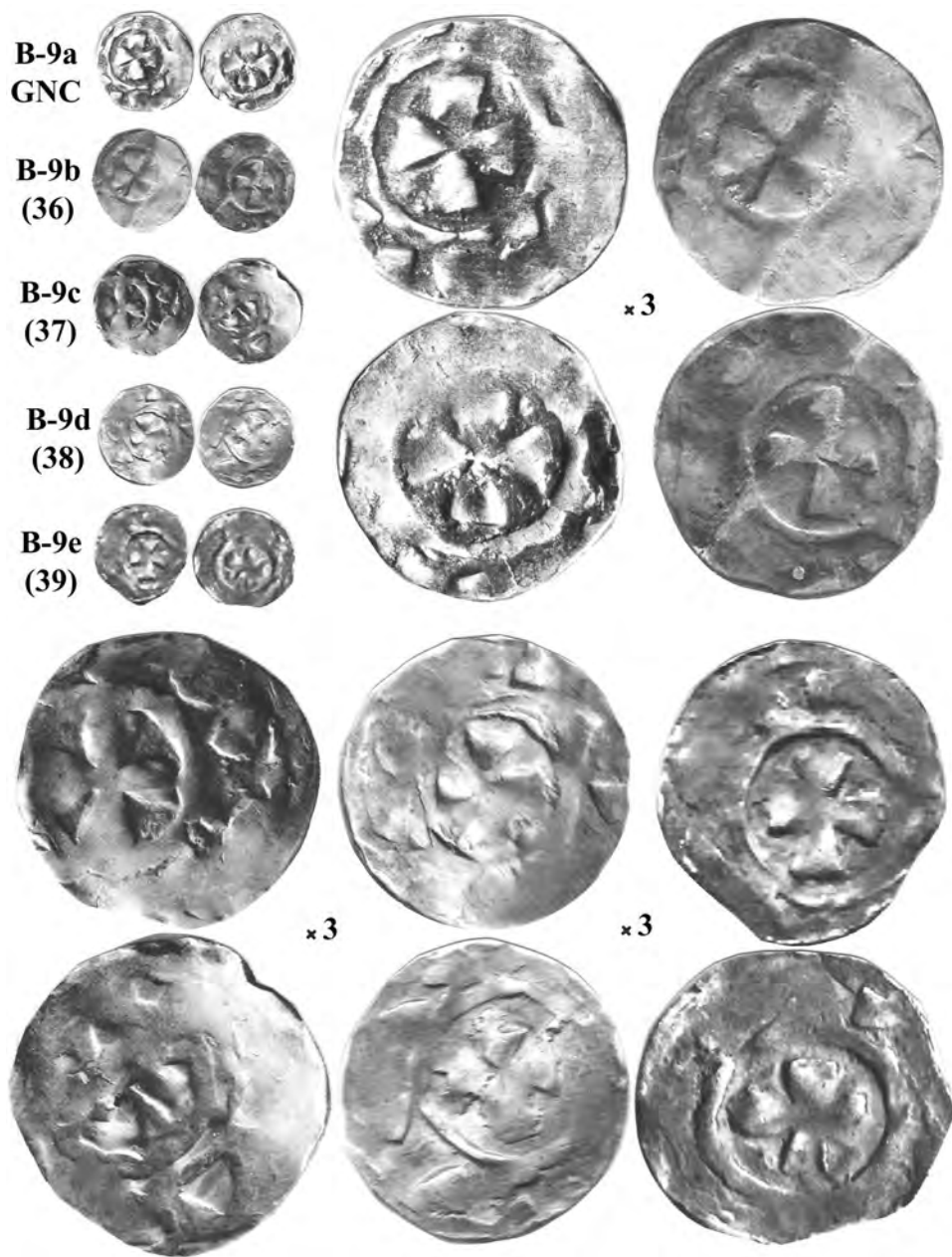
a/ Inintel·ligible Creu interior

r/ Inintel·ligible Tres anells, de vegades amb punts als espais o al centre dels anells

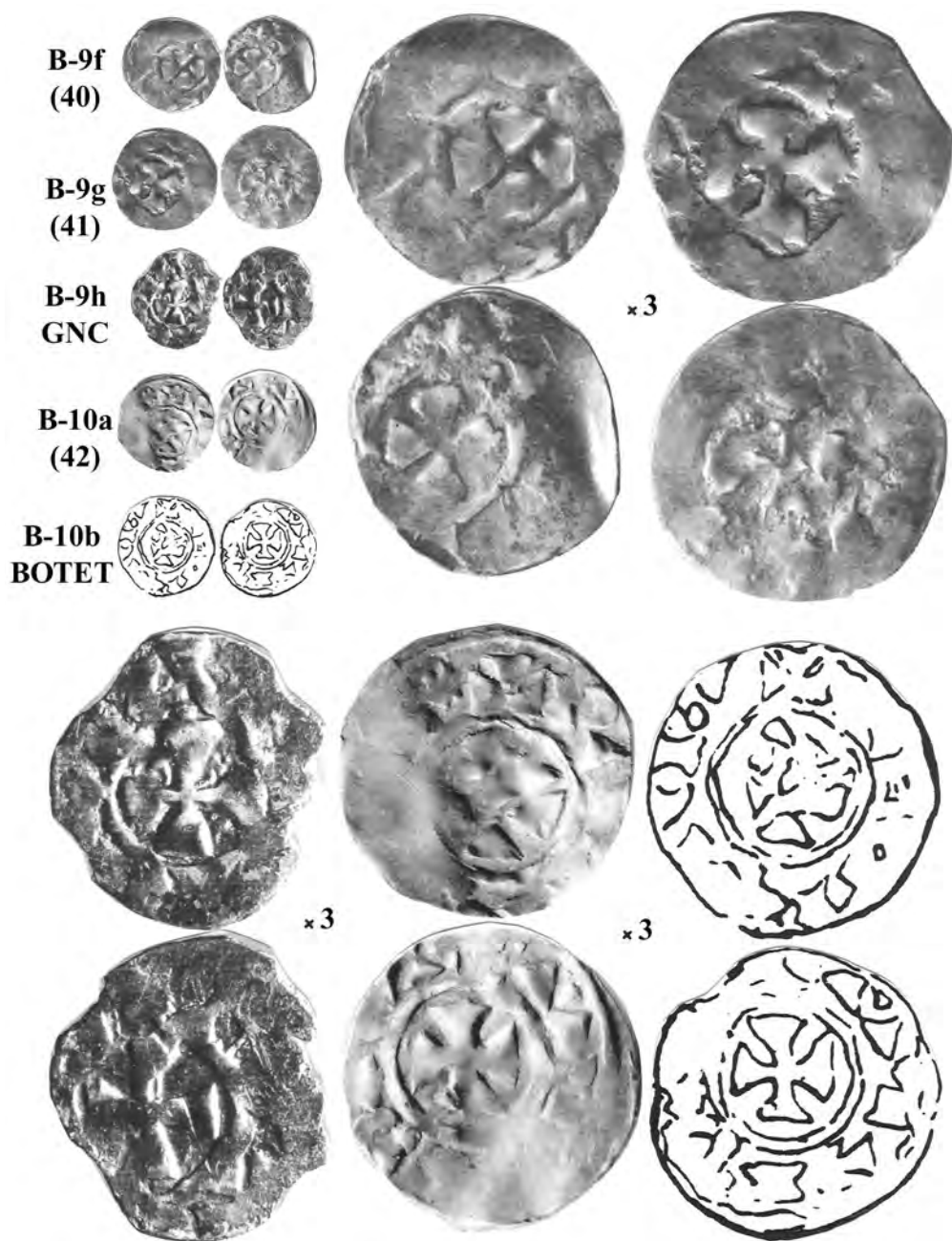
Bibliografia: Botet, vol. III, p. 547; Balaguer tipus 17.

Làmina VI. Catàleg de monedes de Barcelona:
Episcopals del temps de Carles el Senzill (pes baix).

Làmina VII. Catàleg de monedes de Barcelona:
Episcopals o comtals del temps de Carles el Senzill (tipus de la creu).

Làmina VIII. Catàleg de monedes de Barcelona:
Episcopals o comtals del temps de Carles el Senzill (tipus de la creu i similars).

Troballes: Espanya 2 (925)

B-12a	0,5 g	Ø: 14 mm	Balaguer 17-1	llegenda odònica
B-12b	0,49 g	Ø: 14 mm	Botet, v. III, p. 547; Balaguer 17-2.	Ídem
B-12c	0,7 g	Ø: 14 mm	Espanya-2 (44)	llegenda odònica
B-12d	0,5 g	Ø: 14 mm	Espanya-2 (45)	llegenda odònica
B-12e	0,5 g	Ø: 14 mm	Espanya-2 (46)	Sense OOOO
B-12f	0,5 g	Ø: 13,5 mm	Espanya-2 (47)	llegenda odònica
B-12g	0,6 g	Ø: 14-15 mm	Espanya-2 (48)	llegenda odònica
B-12h	0,5 g	Ø: 15 mm	Espanya-2 (49)	+(...)LVS ?

F. Sunyer (911-947) i Borrell II (947-992), comtes de Barcelona

No coneixem cap moneda atribuïble als comtes catalans del segle X que sigui posterior a la data límit del conjunt Espanya-2 (any 925). És probable que les monedes del comtat de Barcelona continuïn la tipologia dels anells, perquè Ramon Borrell (992-1018) encara l'utilitza a les seves monedes. En canvi, no podem aventurar la metrologia d'aquestes peces. La documentació conservada confirma la fabricació de monedes al llarg del segle X, però no fa cap esment a les seves característiques.

G. Ramon Borrell (992-1018), comte de Barcelona

Amb les rectificacions que acabo de fer, la numismàtica de Ramon Borrell es redueix a una sola peça:

B-13

Diner. 992-1018

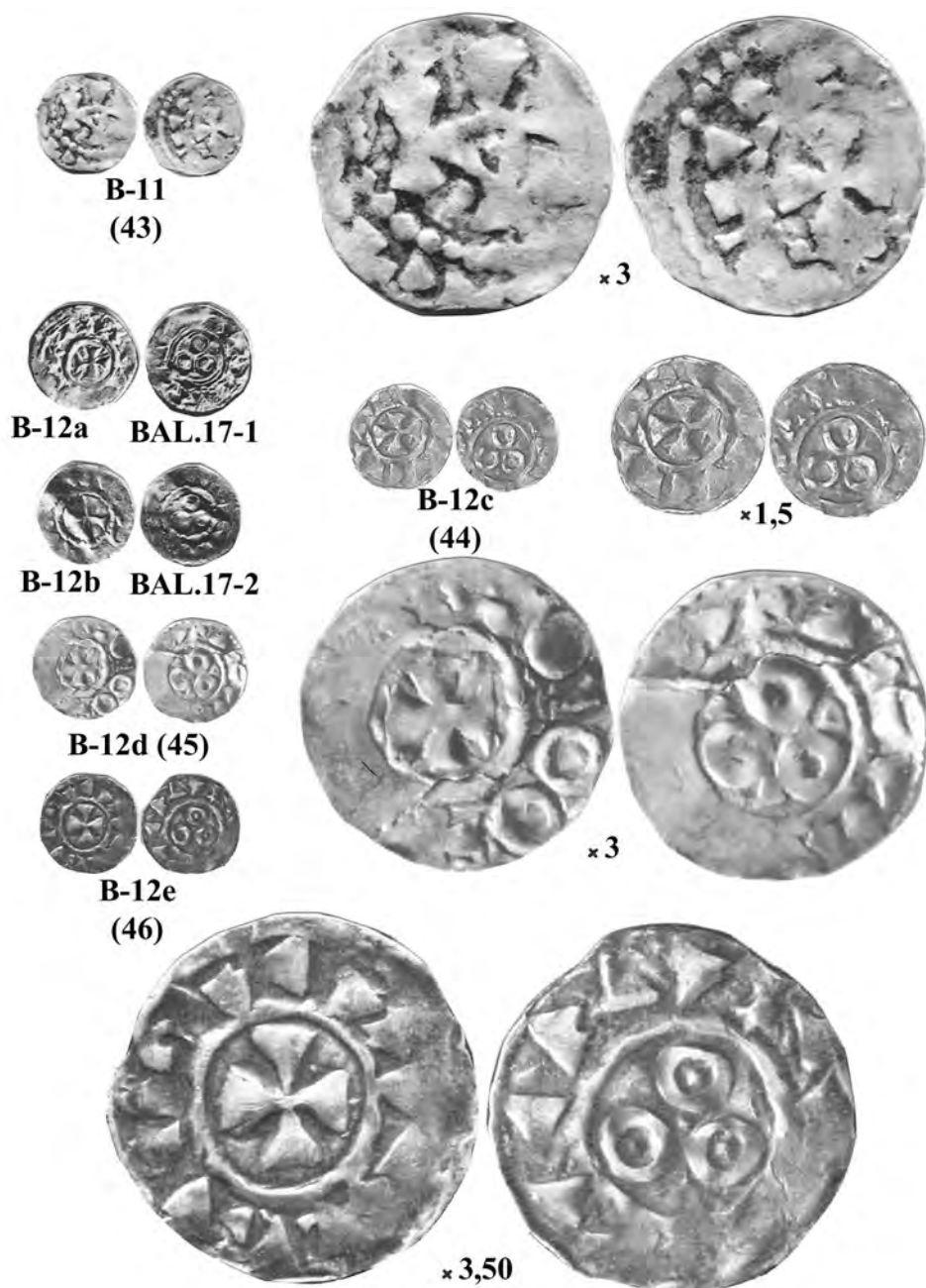
a/ +RAIMS Creu interior

r/ +BARCA Tres anells

Pesos: 1,02, 1,17 g Ø: 18,5-19 mm

Bibliografia: Balaguer tipus 15 i 16 (+BARCA retrògrada); Botet 17.

Aquesta emissió és inqüestionable, perquè la clara lectura RAIMS només pot fer referència al comte Ramon Borrell. Ara bé, les seves característiques formals ens destorben la interpretació de l'evolució monetària del comtat de Barcelona. Com s'explica l'existència d'un diner de pes alt intercalat al mig d'emissions de pes molt reduït? Amb el nou paradigma, l'evolució metrològica de les monedes barcelonines canvia substancialment.

Làmina IX. Catàleg de monedes de Barcelona: Tipus especial.
Comtals del temps de Sunyer i Carles el Senzill (tipus dels anells).

	dates	pes	diàmetre
Sunyer	911-947	0,2 / 0,5	12 / 14
Borrell II	947-992	desconegudes	
Ramon Borrell	992-1018	1,1	19
Berenguer Ramon I	1018-1036	0,2-0,3	13-14

Coneixent ara el precedent monetari del període 910-925, potser ens caldrà replantejar les característiques que hom ha atribuït a les emissions de Ramon Borrell i Berenguer Ramon.

Des del 1979, l'any en què se celebrà el I Simposi Numismàtic de Barcelona, fins avui, l'estudi de la moneda comtal catalana ha protagonitzat una veritable revolució. Hem avançat a gambades i hem deixat absolutament obsolets estudis que fa trenta anys es consideraven de difícil millora. Però encara no podem ni tan sols intuir les sorpreses que la numismàtica altmedieval catalana ens proporcionarà els propers anys.

Làmina X. Catàleg de monedes de Barcelona:
Comtals del temps de Sunyer i Carles el Senzill (tipus dels anells). Diner de Ramon Borrell.

Dos òbols occitans inèdits

J. VALL-LLOSERAI I TARRÉS

Podem observar que, en la numismàtica medieval, el fet més habitual és que tota unitat tingui els seus divisors. Així tenim els florins, amb els seus mitjos i, excepcionalment, els seus quarts; els croats i rals, amb els seus corresponents mitjos, terços o quarts, i els diners, amb els seus òbols i, mes excepcionalment, amb els quarts de diners o pugeses.

Els divisors normalment es solien fabricar en quantitats molt més reduïdes, perquè el cost de fabricar-los era gairebé el mateix que les unitats i, en canvi, el valor obtingut i, per tant, el benefici, era només de la meitat. Per això, hi ha casos en què fins i tot no se n'arribaren a encunyar.

En aquest article, presentaré dos òbols occitans, en concret un de Carcassona i un altre de Besiers, ambdós de l'època catalana, que completen la relació diner i òbol. Cal remarcar que els dos diners corresponents són ja de raresa extraordinària, la qual cosa dóna més importància a l'aparició dels òbols corresponents.

COMTAT DE CARCASSONA

Pere Ramon, comte en part de Carcassona(1012-1050)

Òbol de billó

a/ +PETRVS (la S tombada) Creu interior

r/ RAMANDO (la A sense travessar i la N girada). Al camp, dos anells, una L i una R(?)

Pes: 0,4 g Ø: 13 mm Inèdit

Sobre el diner i la seva atribució, hi ha hagut alguna controvèrsia. Tant Poey

d'Avant l'any 1860¹ com Caron el 1882,² l'atribuïren a Carcassona. Adrien Blanchet, l'any 1905, féu la lectura del revers en la forma ANDORAIE i l'atribuí a Andorra, tot mantenint, però, una atribució a Pere Roger de Carcassona, opinió de la qual més tard es desdí.³ Tots els autors posteriors han seguit després l'atribució a Carcassona i a Pere Ramon, com per exemple M. Crusafont, que en dóna arguments històrics i en fa la comparació amb el tipus similar de Pere Roger, un cas paral·lel.⁴ Això no ha impedit, però, que, en una recent subhasta francesa, hom retornés a l'atribució a Andorra, sens dubte a la recerca de millors guanys.⁵

L'exemplar que presentem, un òbol sense la terminació CO a l'anvers que trobem al diner (+PETRVS CO), reforça el parentiu entre aquestes peces i les de Pere Roger, que porten PETRVS en una de les cares i ROGER a l'altra. No hi ha, d'altra banda, cap argument històric consistent per a una atribució andorrana. Confíem, doncs, que la nostra aportació acabi de reblar l'atribució inicial, que és, amb les dades actuals, l'única sostenible.

VESCOMTAT DE BESIERS

Ramon Roger Trencavel(1194-1209)

Òbol de billó

a/ BITERRI CIVI. Creu sobre pal entre dues I

r/ R ROG.VICECO (la primera R creuada, semblant a la R que presenta en el camp el diner de Roger II, CruVS-150). Creu interior eixamplada⁶

Pes: 0,22 g Ø: 13 mm Inèdit

1. F. POEY D'AVANT, *Monnaies féodales de France*, París, 1860, núm. 3783.

2. Émile CARON, *Monnaies féodales françaises*, París, 1882, núm. 330.

3. Adrien BLANCHET, *Revue Numismatique*, 1905, p. LVIII.

4. M. CRUSAFONT I SABATER, «Simó de Montfort i la moneda de Carcassona», *Acta Numismàtica*, núm. 17-18, p. 225-255, núm. 16 a 18.

5. C. G. B., subhasta març del 2005.

6. Les referències CruVS corresponen a M. CRUSAFONT, *Acuñaciones de la Corona Catalano-Aragonesa y de los reinos de Aragón y Navarra*, Madrid, Vico-Segarra, 1992.

Es tracta de l'òbol corresponent al diner CruVS-153, sense cap mena de variació en tipus ni llegendes respecte al diner. Pel que fa al pes cal tenir present que l'exemplar que descrivim és una mica incomplet.

Noves aportacions al catàleg dels croats de Barcelona 1285-1706

J. NOGUERA I MARTORELL

Hem localitzat dues varietats interessants dins la sèrie dels croats de Barcelona i hem cregut que la millor manera de presentar-les seria continuant la sèrie d'ampliacions al llibre de referència que féu al seu dia A. Badia i Torres.

La primera peça és un mig croat de Ferran d'Antequera. Es tracta d'una peça ja de per si prou rara. Ara cal afegir-hi una varietat que es diferencia de les conegudes fins ara en el fet que les lletres A del revers són llatines. En tots els mitjos croats fins ara descrits, les lletres A eren gòtiques en ambdues cares. Cal puntualitzar també que aquestes lletres A no porten travesser. La descripció és la següent:

Mig croat de Barcelona de Ferran d'Antequera. Argent
a/ +:FERDINANDUS:DEI:GR'A:REX Efigie coronada,a l'esquerra
r/ -CIVI-TASB-ARCh'-NONA- Creu amb anells a 1r i 4t
Pes: 1,46 g Ø: 20 mm Inèdit

En els mitjos croats d'aquest mateix regnat, però de la seca de Perpinyà, les A sempre són llatines, tant a l'anvers com al revers, i el mateix succeeix en els croats tant de Barcelona com de Perpinyà. En canvi, i tal com hem dit més amunt, els mitjos de Barcelona porten, en tots els exemplars vistos fins avui, les A gòtiques tant a l'anvers com al revers.¹

Si comparem amb altres croats de regnats propers, veurem que, en les monedes d'aquesta sèrie i de Martí l'Humà, les A són sempre gòtiques i caldria retrocedir fins a Pere el Cerimoniós per retrobar lletres A de tipus llatí. Cal aclarir, però, que les A que sovint denominem llatines són, en realitat, apuntades de dalt i amb un travesser també a dalt. Es tracta, de fet, d'una varietat gòtica que trobem tant en el trànsit vers el gòtic ple, quan les A esdevenen quadrades, com en el nou pas vers les lletres llatines. En la moneda, el procés vers el gòtic ple es produeix a l'inici del segle XIV i el nou pas als tipus de lletra llatins a primers o mitjan segle XV. Per tant, en aquest cas, les A apuntades marcarien les primeres etapes de l'abandó de les lletres plenament gòtiques, com les A quadrades o les característiques T que tenen la forma d'una O amb una ondulació a dalt.

Pel que fa a la presència d'una lectura amb les A apuntades a la seca de Barcelona, és fàcil d'explicar tenint en compte que a Perpinyà ja es coneixien peces d'aquestes característiques. Efectivament, segons ens diu Botet, els gravadors dels encunys de Barcelona i de Perpinyà eren en aquells moments els mateixos. Es tracta de Nicolau i Pere Cases, pare i fill, que, per bé que ens consta el seu nomenament com a gravadors dels encunys en temps de Ferran I i en data del 14 d'octubre del 1425, també es diu en el mateix document que ja estaven exercint aquest càrrec pel que fa als croats, les blanques i els florins.²

En definitiva, doncs, tot i que no coneixíem peces del rei Ferran I amb lletres A apuntades, que generalment anomenem llatines i per a la seca de Barcelona, és explicable que ara n'hagi aparegut una, tenint present que a Perpinyà se solien emprar aquestes lletres per als mitjos croats i essent els gravadors els mateixos en l'una i l'altra seca. Això ens fa pensar que també és possible que algun dia puguin aparèixer croats amb aquest tipus de lletra, tant a Barcelona com a Perpinyà.

L'altra peça inèdita que volem descriure és un quart de croat de Ferran II que respon a la següent descripció:

1. Vegeu A. BADIA, *Catàleg dels croats de Barcelona*, Barcelona, 1969, tipus I i II, núm. 443 a 465.

2. J. BOTET I SISÓ, *Les monedes catalanes*, vol. II, Barcelona, 1909, p. 225.

a/ (anepígraf) Efigie coronada a l'esquerra, amb una B darrere el cap
 r/ -BAR-CA-NO-NA- Creu tallant. Anells a 1r i 4t. Una B al centre de la creu
 Pes: 0,72 g Ø: 14 mm Inèdit

Badia publica tres tipus de quart de croat. El tipus XVII és el més corrent i no té la B en el centre de la creu del revers. El tipus XVIII, el més rar i de millor art, tampoc porta aquesta B. El tipus XIX, finalment, el de pitjor art i també rar, sí que la porta.

El quart de croat que descrivim té el bust del tipus XVIII, però, en canvi, té la particularitat de tenir la B en el centre de la creu del revers, un fet que mai havia estat descrit en les peces d'aquest tipus.

Hem d'advertir, però, que també existeix la varietat amb B corresponent al primer tipus més abundant, el XVII. Efectivament, si observem el quart de croat núm. 905 de Badia, veurem que porta la B al revers, com correspon a les peces d'aquest grup, però l'efígie, en canvi, és clarament del tipus XVII. Es tracta, sens dubte, d'un error de Badia.

Aclarit aquest punt, podem dir ara que els tres tipus del quart de croat de Barcelona de Ferran el Catòlic són coneguts amb la lletra B al centre de la creu del revers. El tipus XVII, el més corrent, és habitualment sense aquesta lletra, a excepció del núm. 905 de Badia, que la porta. El tipus XVIII és habitualment sense la B, com veiem en tots els exemplars descrits per Badia, 900-904, però n'hi ha amb la B, com l'exemplar que descrivim. Pel que fa al tipus XIX, tots porten la B al revers, és a dir, tots els que descriu Badia, que són els 906-911.

Els diners aragonesos de Carles I i de Felip I (II)

M. CRUSAFONT I SABATER

L'objectiu fonamental d'aquest estudi és la sistematització del numerari de billó aragonès de Carles I, constituït, com és sabut, per diners a nom de Joana i Carles i, molt més excepcionalment, a nom de Carles tot sol. De tota manera, haurem d'entrar també en el tema de les emissions de Felip I, perquè això ens permet delimitar millor la qüestió, com veurem més endavant.

ELS DINERS DE JOANA I CARLES

Els diners jaquesos del regnat de Carles I són monedes prou conegudes. Apareixen en els tractats més antics¹ i les novetats han estat escasses. Gil Farrés va descriure el diner a nom de Carles tot sol que, amb alguna incorrecció, ja havia assenyalat Lastanosa al segle XVI.² Darrerament X. Sanahuja ha aportat una singular llegenda inèdita per a l'anvers.³

No s'ha intentat mai, però, fer una sistematització d'aquest tipus de moneda, és a dir, d'una banda establir totes les formes o varietats que hi ha tenint present titulacions, llegendes, tipus de lletra, marques, etc. i, de l'altra, assajar de situar cadascuna de les varietats en les successives emissions que, en aquest regnat, són, com veurem, quatre. Finalment, cal també assajar de separar els tipus genuïns de la gran quantitat que hi ha de falsificacions fetes a l'època.

1. Vicencio Juan de LASTANOSA, *Tratado de la moneda iaquesa y otras de oro y plata del Reyno de Aragón*, Saragossa, 1681. Aloïss HEISS, *Monedas hispano-cristianas*, tom segon, Madrid, 1807.

2. Octavio GIL FARRÉS, «Anomalía numismática inédita y aportación de nuevas monedas aragonesas», *Numario Hispánico*, 9, tom V, 1956, p. 95-102. LASTANOSA, *Tratado de la moneda iaquesa y otras de oro y plata del Reyno de Aragón*, núm. XXIII.

3. Xavier SANAHUJA ANGUERA, «Reconsideración de la moneda jaquesa de vellón de época moderna (1519-1717)», *Numisma* (Madrid), núm. 247 (2003), p. 87-104.

La tipologia d'aquests diners és sempre la mateixa: efígie coronada mirant a l'esquerra a l'anvers amb o sense marca S i creu patriarcal al revers. Manté, doncs, les mateixes estampes que trobàvem en els diners del temps de Ferran el Catòlic, si bé la situació de les llegendes ha canviat. Amb Ferran II, el nom del rei era sempre a l'anvers, més o menys abreujat, i es reservava el revers per gravar-hi el nom del regne o regnes. Ara, el nom dels dos sobirans, o excepcionalment el de Carles únicament, apareix al revers. És possible que la major llargada de la menció IOANA ET KAROLUS, junt amb la reducció d'espai que fa a l'anvers el bust del sobirà que talla la llegenda per baix, fos el motiu d'aquest canvi.

La sistematització d'aquest numerari troba la seva primera dificultat en el freqüent mal estat de les peces. Els diners de Carles i Joana aragonesos són bastant abundants i solen tenir bona factura, però molt sovint apareixen molt desgastats, de manera que es fa molt difícil determinar les lectures completes de cada cara. Pel que fa al tipus a nom de Carles tot sol, pateix del mateix problema, però, a més, és extremament rar. Per poder superar aquestes dificultats, hem demanat, com en moltes altres ocasions, el concurs dels col·leccionistes que amb la seva habitual generositat i confiança ens han deixat estudiar els seus exemplars, de manera que hem pogut treballar amb una població que s'apropa al centenar d'exemplars entre bons i falsos i amb una conservació habitualment suficient per poder determinar les llegendes. A tots ells, el nostre agraïment. També hem tingut en compte els exemplars publicats, però hem preferit dreçar la nostra sistematització sobre la base de peces que hagin pogut ésser examinades directament, perquè l'experiència demostra que és fàcil d'equivocar-se en les lectures d'aquestes monedes en concret.

Abans d'establir la sistematització cal, però, analitzar els diferents factors que condicionaren les característiques d'aquest numerari veient els documents que en donen detalls i estudiant-ne l'estil, paleografia, marques, etc.

DETERMINACIÓ DE LES EMISSIONS

Com és sabut, Pio Beltran partia de la base que les emissions monetàries aragoneses s'anaven produint per septennis. Al llarg dels seus estudis sobre les encunyacions del diner jaquès, assajà d'anar encaixant els tipus coneguts dins d'aquesta cadència d'emissions, no sempre amb resultats satisfactoris.⁴ En arribar al regnat de Joana i Carles i aparèixer les primeres monedes datades, es demostra clarament la manca de concordància entre emissions i septennis i es creen discordàncies i molts espais buits. Així, consta que Ferran II va fer una emissió el 1503, no n'hi ha notícies fins al 1510 i l'emissió següent hauria d'ésser,

4. Pio BELTRAN, «Los dineros jaqueses, su evolución y su desaparición», *Obra Completa*, Saragossa, 1972 p.397-464.

doncs, el 1517, però veiem que les Corts no l'acorden fins als anys 1518-1519 i que les peces que en resulten porten la data 1520. Les següents peces datades porten l'any 1528, creant un nou decalatge i, si partim del 1520, n'hi hauria d'haver del 1534, el 1541 i el 1548, mentre que les dates que veiem en les monedes són únicament les del 1547 i el 1554. Sembla clar, doncs, que, almenys pel que fa a l'edat moderna, la cadència dels septennis no sembla que pugui servir-nos de guia. D'altra banda, Ferran II havia explicat clarament la seva filosofia sobre les emissions d'or, en concret. L'any 1506 afirmava que les encunyacions en aquest metall només depenien de la voluntat reial i que calia anar fent batiments de forma continuada.⁵ Potser fou això el que succeí amb els relativament abundants dobles ducats a nom d'aquests sobirans, que presenten moltes varietats de factures, marques i llegendes. D'altra banda, el mateix Pio Beltran ens informa que, des del temps de Ferran II, els acords sobre batiment de moneda havien d'ésser consignats en els denominats Actos de Cortes i, de fet, només va trobar notícies per a dues etapes de batiments: la del 1520, conseqüència de les Corts del 1518-1519, ja mencionada abans, i la del 1528, conseqüència de les Corts de Saragossa d'aquell mateix any. És segur, però, que hi hagué emissions posteriors, com ho evidencien les peces d'argent amb dates 1547 i 1554 i els diners a nom de Carles tot sol que només poden ésser dels anys 1555-1556, és a dir, de l'espai entre la mort de la reina Joana i l'abdicació de Carles I a favor del seu fill dels seus regnes catalanoaragonesos.⁶ Pio Beltran, d'altra banda, indicava ja l'existència de peces d'argent «con diversas fechas» i la notícia que a l'any 1548 s'havia manifestat la preocupació que es batia poca quantitat de moneda per la dificultat de recaptar metall. Sembla clar, doncs, que hi ha d'haver altres emissions i que ens hem de basar en la suma de dades que ens aporta la documentació i l'evidència numismàtica.

En base a aquestes informacions, veiem que hi hagueren almenys quatre emissions:

1. 1520. Hi ha els acords d'encunyació derivats de les Corts del 1518-1519 i peces de 50 i 20 ducats d'or i dues varietats dels rals d'argent que porten la data 1520.

2. 1528. Tenim, en aquest cas, les Corts del mateix any, unes notícies tardanes de l'emissió de billó en aquesta data aportades per Sanahuja⁷ i la peça de 100 ducats d'or amb aquesta data.

3. 1547. Certificada per l'existència dels raríssims exemplars de peces de quatre rals amb aquesta data i la notícia de Pio Beltran de batiments l'any següent, dificultats per la manca de metall, com hem dit més amunt.

5. Ibid, p.454

6. Jordi BUYREU, *Institucions i conflictes a la Catalunya moderna*, Barcelona, 2005, p.38.

7. SANAHUJA, *Reconsideración...* op.cit. p.89-90.

4. 1554. Certificada per l'evidència, també molt escassa, de peces de deu rals amb aquesta data i pels diners a nom de Carles tot sol, que, com hem dit, han d'ésser del 1555.

L'emissió del 1520 ens és detallada per Pio Beltran amb les dades següents: «Habiendo falta de moneda se dio poder a un grupo de personas entre los cuales estaba Luis Sanchez, su tesorero, para *hacer batir reales y medios reales de la ley y peso de los reales de Castilla y moneda menuda hasta el número y suma de veinte mil libras, de la liga, forma y manera que a los dichos Diputados, a la mayor parte de ellos, parecerá bien, etc.*»⁸

El text complet del document diu el següent:

MONEDA. Item, por quanto en el presente Reyno de Aragon, hay falta de moneda de plata menuda: lo cual redunde en gran daño y perjuicio de la cosa pública. Por tanto el Rey nuestro señor y la corte diputan, y dan poder a las personas infrascriptas, ó á la mayor parte dellas, para hazer batir reales y medios reales, de la ley, y peso de los reales de Castilla: y moneda menuda, hasta en número y suma de veynte mil libras: de la liga, forma y manera que a los dichos Diputados, ó á la mayor parte dellos parecerá: dándoles poder bastante para lo susodicho, con todos los incidentes, y dependientes al dicho batimiento de moneda necesarios. Las quales personas diputadas, antes que usen del exercicio á ellas cometido, sean tenidas, é hayan de jurar de haverse bien y lealmente, con toda diligencia, en fazer batir dicha moneda. El qual poder á las infrascriptas personas, dado é atribuydo, dure hasta las primeras cortes celebradas, en el presente Reyno de Aragon. E otro si dan poder el Rey nuestro señor, é la dicha corte, á las personas infrascriptas, para que ellos, ó la mayor parte dellos, tengan poder é facultad, de hazer ordinación para remediar el engaño que se haze en pesar la moneda de oro junta, no limitando cierto número; y que todo lo que por ellos, y la mayor parte sera declarado, é ordenado, se haya de observar, y guardar hasta las primeras cortes, y no mas, segund arriba dicho es: e las infrascriptas personas, tengan todo el poder, que ha, y tiene el Rey nuestro señor, y la corte, con todos los incidentes, dependientes e anexos e conexos; al exercicio libre de todo lo sobredicho necesario. Las quales personas son las siguientes, és a saber, por el Rey nuestro señor, micer Antonio Agustin, Vicecanceller del Rey nuestro señor, mossen Francisco Fernandez de Heredia, Regente el officio de la governación en Aragon, mossen Ioan de la Nuça; Iusticia de Aragon, mossen Luys Sanchez, Thesorero de su Alteza, mossen Gonçalvo Paternoy, Maestro Racional de su Magestad en Aragon, mossen Luys González, Conservador de Aragon, mossen Manuel de Sesse, Bayle general de Aragon, Francisco Agustin, Lugarteniente de Bayle General de Aragon, micer Pedro de la Cavalleria, Advogado Fiscal. Por el braço de la Iglesia, el Prior de la Seo de Çaragoça, y micer Domingo Beltran, Canonigo y Procurador del Capitol de nuestra Señora del Pilar de la dicha Ciudad. Por el braço de his nobles, Don Sancho de la Cavalleria y Don Eliseo Coscon, señor de Moçota. Por el braço de Cavalleros y Fidalgos; Ioan Ferrandez

8. BELTRAN, Los dineros... op.cit.p. 456-457.

*de Heredia, señor de Botorrita, y Ioan de Vera. Por el braço de las Universidades, Ioan de Paternoy, Sindico de la ciudad de Çaragoça, y Miguel Domingo, Síndico de la Comunidad de Calatayud.*⁹

Com veiem, Pio Beltran va recollir les dades essencials, però la resta d'informacions no són pas sobreres. Veiem que no es parla de cap mestre de la seca i, per tant, sembla que el tresorer Lluís Sànchez complia aquesta funció o, almenys, marcava les peces amb les seves inicials. D'altra banda, veiem que es parla d'un mandat que s'allarga fins a les properes Corts, cosa que permet suposar que les emissions pogueren allargar-se força, en consonància amb la gran quantitat de moneda menuda que es proposaven batre.

Pel que fa a les Corts del 1528, Pio Beltran recull: «Cortes de Zaragoza de 1528. Es repetición ampliada del anterior Acto de Cortes, dando la facultad a los oficiales de la ceca para que pudieran *batir en aquella ducados y medios ducados de oro de ley y peso de Castilla, reales y medios reales de plata y moneda Jaquesa, dineros y miajas a las leyes y pesos por los Actos de Corte, etc, de 16 de enero de 1519, etc.*»¹⁰

De fet, al llibre d'Actos de Cortes abans mencionat ja es diu que «*En las Cortes del año 1528 se hizo Fuero sobre esta materia, refiriéndose a este Acto de Corte.*»¹¹ Aquesta nota i la notícia recollida al segle XVIII sobre l'emissió del 1528 que hem mencionat abans fa pensar si, atesos els alts volums previstos el 1520, no es va arribar a emetre en tot el període entre totes dues corts.

Al marge d'això, veiem que en els textos del 1528 es parla, en concret, de ducats i mitjos ducats d'or, monedes que ens són desconegudes per al regnat de Carles. En canvi, no es parla dels dobles ducats que, per la varietat d'estampes i l'existència de peces amb les marques L-S de Lluís Sànchez o sense elles, semblen abraçar tot l'espai del regnat. Tampoc ens ha arribat la *miaja* o mig diner. És possible que algun dia apareguin aquestes monedes, però també és possible que les instruccions generals donades per les corts fossin després reajustades per la comissió delegada per fer-se càrrec del curs de les encunyacions. Al marge d'això, veiem com les institucions aragoneses segueixen dictaminant sobre les emissions de tots els metalls en contrast amb la doctrina expressada per Ferran II que abans hem mencionat i que significaria que només el rei podia dictaminar sobre les encunyacions de la moneda d'or.

Aquestes són, doncs, totes les notícies conegudes fins ara i resten, per tant, sense documentar les emissions del 1547 i del 1554-1555, al marge del comentari sobre manca de metall del 1548 que trobà, com hem dit, Pio Beltran. Aquest autor

9. *Fueros, observancias y Actos de Corte del Reino de Aragón*, tom II. Saragossa 1866, p.342-343.

10. BELTRAN, Los dineros... op.cit.p. 457.

11. *Fueros*... p. 342, nota 30.

no ens indica la font d'aquesta notícia, però Mateu i Llopis la retroba en un manuscrit del segle XVI, que més endavant comentarem, de la següent manera: «*Registro de 1548: Moneda no se labra en Aragon por falta de oro y plata en pasta.*(70,42,21).»¹²

CARACTERÍSTIQUES DE LES EMISSIONS DE CARLES I

Com hem dit abans, les peces datades ens permeten veure algunes de les característiques paleogràfiques i tipològiques de les diferents emissions i això ens pot orientar per atribuir-hi els diners corresponents que, com sabem, mai són datats en aquesta època.

L'emissió del 1520 degué ésser la més important en tots els sentits. Es bateren els grans múltiples de 50 y 20 ducats i abundosos rals d'argent que responen a dos tipus diferents. En canvi, per al 1528, només disposem de l'excepcional peça de cent ducats, obrada per fusió i acabada amb burí i que, amb tota probabilitat, fou un exemplar únic. Per a les altres dues emissions, hi ha les rares peces de quatre rals del 1547 i de deu rals del 1554. Podem, per tant, suposar que l'emissió de diners del 1520 fou també la de més volum i, en conseqüència, la que té més bones probabilitats de contenir el nombre més gran de varietats.

Un element que sembla poder establir una primera separació en dos blocs dels diners de Joana i Carles és la presència de la lletra S a l'anvers de les peces. Aquesta lletra apareix situada darrere del cap del sobirà i al·ludeix, sens dubte, al tresorer Lluís Sánchez o Sanchis (de fet era valencià). D'ell sabem que havia obtingut el càrrec l'any 1505 en temps de Ferran II i per substituir el seu pare Gabriel Sanchis, responsable de les marques G-S. Lluís Sanchis, marcant L-S, fou el responsable de les darreres emissions de Ferran II i, entre elles, de les grans peces de dos, quatre i deu ducats; de fet, els primers múltiples d'or que es batien a l'Aragó. En entrar en el regnat de Carles I i coincidint amb el moment àlgid de les remeses americanes d'or, Lluís féu les peces ja mencionades de 20, 50 i 100 ducats, uns múltiples completament excepcionals en el conjunt de la Corona Catalano-Aragonesa i que, de fet, mai més es tornaran a encunyar en cap dels seus territoris. Aquestes produccions del 1520 i del 1528, així com els rals d'argent amb la data 1520 i alguns ducats d'or, porten les marques L-S, mentre que les peces d'argent del 1547 i del 1554 ja no les porten. Això permet suposar que Lluís Sanchis potser ja no actuava o, si més no, que el costum de marcar amb les seves inicials fou abandonat. En conseqüència, sembla que podem establir que els diners que porten la marca S han d'ésser de les emissions del 1520-1528 i els que no la porten, del 1547-1554. En confirmació d'aquesta hipòtesi,

12. BELTRAN, Los dineros... op.cit.p. 457.

podem observar que els diners a nom de Carles tot sol, forçosament dels anys 1555-1556, tampoc porten aquesta marca. Atès aquest criteri, podem pensar que els mitjos rals d'argent, tots amb les marques L-S, són de les dues primeres emissions i que els dobles ducats han d'haver estat batuts en les dues situacions, ja que n'hi ha amb marques i sense.

Pel que fa a la titulació dels reis, no podem, en termes generals, establir paral·lelismes amb les peces grans, perquè l'ampli espai que trobem en les grans peces permet encabir-hi moltes més paraules i, per tant, les dues situacions no són comparables. Ens podem fixar, però, en l'evolució de les titulacions en els diners. Observarem que la major part dels diners jaquesos de Joana i Carles porten únicament la titulació d'Aragó. N'hi ha uns pocs, però, que també contenen la titulació de València. Aquesta titulació apareix amb molta freqüència en els diners de Ferran II, mentre que és absent en els de Carles tot sol. Atès aquest fet i la presència de lletra gòtica plena en aquest grup de peces, podem pensar que foren les primeres del regnat i que enllacen, per tant, amb les del regnat anterior. Hi ha encara altres detalls tipològics que ho confirmen, com la presència en la major part d'ells de la testa del sobirà sobresortint enmig dels florons de la corona, una forma que també trobem amb Ferran II i que és, en canvi, rara amb Carles I.

Pel que fa al tipus de lletra, un factor d'escàs valor segons Pio Beltran que pensa que respon al caprici o habilitat dels talladors dels encunyats,¹³ pot tenir, vist en conjunt, un cert valor orientatiu. De fet, veiem que en el regnat de Ferran II predomina abassegadorament la lletra gòtica, mentre que la llatina és exclusiva en les encunyacions tardanes de Carles I i en les de Felip I. Per tant, sembla lògic que considerem la lletra gòtica com més adient per a l'inici del regnat. Això queda confirmat observant que tenen lletra gòtica les peces de 20 i 50 ducats del 1520 i la major part dels rals d'argent. En canvi, la peça de 100 ducats del 1528 és de caràcters llatins, evidenciant un afermament d'aquest tipus de lletra que es convertirà en l'exclusiva de final del regnat. La lletra gòtica predomina, doncs, en totes les peces de principi del regnat i en tota la producció marcada per Lluís Sanchis. Pel que fa a alguns diners híbrids, amb lletra gòtica d'una banda i llatina per l'altra, és lògic creure que puguin correspondre a un període de transició i, per tant, són més adients per a l'emissió del 1528. Cal consignar, també, que, en els diners que considerem més primitius, hi trobem la lletra T de tipus gòtic, és a dir, com una O amb traç a sobre, una tipologia que en conjunt serà molt rara en el conjunt dels diners d'aquest regnat.

Podem concloure, doncs, que la lletra gòtica és una romanalla del regnat anterior, que es manté plena a l'inici i després es va alternant amb la llatina i que aquesta darrera és exclusiva en les dues darreres emissions i en les peces conegudes de Felip I. De tota manera no es pot lligar aquest fet estrictament amb la pro-

13. Ibid, p.451.

ducció de Lluís Sanchis perquè, com hem dit, també obrà unes poques peces amb lletres llatines, fins i tot en el regnat de Ferran. D'altra banda, és gairebé segur que Lluís Sanchis féu algunes peces sense posar la seva marca. Hem observat, efectivament, que hi ha dobles ducats amb la seva marca al revers i d'altres que tenen el mateix encuny de revers i que no porten pas al revers les lletres L-S. Per tant, cal concloure que els criteris que hem anat assenyalant són orientatius i s'han de prendre en conjunt, però gairebé cap és vàlid ni aïlladament ni d'una manera absoluta.

Un altre element singular en les llegendes d'algunes monedes d'aquest regnat, prou excepcional en el context peninsular, és la separació de paraules amb aspes, element que també és emprat com a indicador del principi de llegenda, en lloc de les creuetes habituals. La separació amb aspes la trobem en algunes de les peces tardanes aragoneses de Ferran II, com ara alguns quàdruples o dècuples ducats amb marca L-S i també en els múltiples de vint i cinquanta ducats de Joana i Carles, ambdós del 1520. Podem creure, doncs, que les aspes són també un element propi del principi del regnat i cal situar en aquest context, i més en concret en l'emissió del 1520, els diners jaquesos que tenen aquesta característica.

Pel que fa a les llegendes, observem que a l'or i a la plata apareix normalment la forma correcta KAROLUS, però també hi ha casos de la forma KARLOS. D'altra banda, l'abreviatura de REX hauria d'ésser en aquest cas RS per REGES i no pas RX, ja que es tracta de dos monarques. Certament que en alguns casos trobem la forma RS, però abunda més l'abreviatura RX. Altres alteracions presents són les formes RENUM o REGNUN per REGNUM i les terminacions en la forma ARAGONUN en lloc d'ARAGONUM. Aquesta darrera alteració només apareix en els múltiples d'argent del grup 1547-1554 i en alguns diners, entre ells, els de lletra llatina i sense marca S i els que són a nom de Carles tot sol.

L'aspecte del metall és, en els diners indubtablement bons, d'un argentat gris, probable resultat d'un emblanquit, però en les peces desgastades aflora una ànima d'un rogenç clar, propi dels billons de baixa llei. El fons es veu llis i del mateix to.

Pel que fa a les efígies, l'art del període de Lluís Sanchis és, en general, una mica inferior del del temps del seu pare Gabriel. Malgrat tot, les efígies són prou regulars i els cercles de punts, corones, lletres i altres detalls tenen bona factura.

Tenim, finalment, la qüestió dels pesos. Observem que en els diners són força regulars, oscil·lant entre els 0,50 g i els 1,2 g, tot i que caldria encara considerar l'efecte del desgast en molts dels exemplars més lleugers. Fins i tot els que considerem falsos encaixen dins d'aquests paràmetres, cosa que fa pensar en uns tallers de falsaris tècnicament prou curosos. Només el grup de factura més maldestre d'entre els falsos es desvia una mica més i arriba als 1,3 g. Poc ens pot ajudar, doncs, el pes de les peces per destriar bo de fals.

APLICACIÓ DELS CRITERIS ANTERIORS AL BILLÓ DE CARLES I

Hem vist que el regnat de Joana i Carles es caracteritza per una primera etapa amb marques de Lluís Sanchis i lletres predominantment gòtiques (pot fallar, per exemple la V). Aquestes característiques són gairebé sistemàtiques en les peces datades i només s'observa, prou excepcionalment, algun ral d'argent amb lletres llatines, a voltes només en una de les cares. La segona etapa del regnat es caracteritza per la lletra de tipus llatí, sense excepcions. Entorn del 1528 és quan hi ha més probabilitats de trobar peces híbrides. En conseqüència, sembla lògic adscriure a l'emissió del 1520 el nombrós conjunt de diners amb marca S i lletra gòtica i, si es vol i a tall de conveni, els híbrids i amb marca S a la del 1528. Els plenament llatins i sense marca S els reservem per a les emissions tardanes, especialment per a la del 1554.

Dins del grup plenament gòtic, hi ha almenys quatre tipus diferents de diners.

1-Amb la titulació de València (V, VA). Són els que tenen la lletra més plenament gòtica i els únics, junt amb el grup 2, que tenen la T gòtica. En la seva major part, la testa sobresurt entre els florons, cosa que no trobem després. Són, doncs, els més apropats als diners de Ferran II i els considerarem els primers dins de l'emissió del 1520.

2-Amb la llegenda d'anvers abreujada ARA-GON. Tot i mancar la titulació de València, la forma ARA-GON és també molt freqüent en els diners de Ferran II. També en aquest grup, del que només coneixem un exemplar, trobem la T gòtica i la testa entre els florons de la corona.

3-Amb aspes a l'inici de llegenda i per separar les paraules. Són els que porten la llegenda singular DEI GRACIA REX, ometent, per tant, la menció d'Aragó.¹⁴ Les lletres són ara menys gòtiques, ja que la T, per exemple, no ho és. Cal remarcar que altres llegendes de tipus excepcional també apareixen en altres valors, com ara el doble ducat amb REGES:ARAGONUM:TRIONFATORES, que omet el nom dels sobirans. També hi ha, però, peces amb separació d'aspes i llegenda normal, inèdites i que descriurem al catàleg.

4-Amb lletra gòtica regular (fora de les T), llegendes normals, manca de la titulació de València i sense que la testa sorgeixi entre els florons de la corona. Hi ha diferents varietats de llegenda i són força abundants. Podrien ésser els més tardans del 1520, però no es pot descartar totalment que se'n fessin també el 1528, o que fossin els darrers de la primera emissió, si les dues etapes varen arribar a enllaçar.

Com hem dit, reservarem al 1528 els diners híbrids que tenen les lletres gòti-

14. SANAHUJA, Reconsideración... op.cit. p. 96. Sanahuja llegeix xREGxDEI-GRACIA, però atesa la forma de llegir els altres diners es veu que el principi de llegenda és a la banda dreta i que cal llegir, per tant, xDEI-GRACI.xREG, que continua la llegenda del revers IOANA ET KAROLUS.

ques en una de les cares, mentre que a l'altra són llatines. També podem adscriure a aquesta emissió els de lletra llatina que mantenen la lletra S. L'emissió del 1528 es caracteritzaria, doncs, per la lletra S i les lletres llatines o híbrides, admetent que això pot ésser més aviat un conveni que no pas una veritable atribució.

Més difícil resulta encara trobar elements per distingir les peces que corresponen al 1547 i les que es feren el 1554. En conjunt, són les que no porten la S i tenen les llegendes de tipus llatí. L'existència de peces a nom de Carles sol fa evident que es bateren en la darrera emissió, mentre que no hi ha seguretat que es fes billó el 1547. Podem observar que, als diners a nom de Carles tot sol, la terminació de l'anvers és sempre ARAGONUN i podem suposar que són de la mateixa emissió els altres diners amb aquesta terminació i a nom de Joana i Carles, però això tampoc és completament segur, perquè també hi ha diners amb ARAGONUN, lletra llatina, però marca S. D'altra banda, també sembla que existeix un diner a nom de Carles tot sol i marca S que no sabem segur si és genuí.¹⁵ En conseqüència, sembla més assenyat considerar aquestes peces en conjunt de les dues emissions, però amb més probabilitat de la del 1554, atès l'estret parentiu amb les de Carles tot sol. Recordem també la notícia negativa de la manca de metall el 1547, que també abona aquesta conclusió.

Cal puntualitzar que el grup de lletres llatines té una factura regular, unes lletres ben traçades i uns bustos no pas inferiors als del grup gòtic. Aquesta consideració és important, perquè ens deixa fora d'atribució una amplíssima població de peces que, forçosament han d'ésser de falsos d'època, tots ells amb lletra llatina.

ELS PROBABLES DINERS FALSOS DE JOANA I CARLES

Acceptant les anteriors hipòtesis de sistematització i d'adscripció dels diferents grups de peces a les quatre (o tres) emissions del regnat, ens resta un ampli grup de peces que cal considerar falses i que classificarem en tres grups:

- 1-Falsos maldestres.
- 2-Falsos d'aram i factura acceptable.
- 3-Falsos intermedis, més dubtosos, alguns de billó.

El grup dels falsos maldestres és perfectament identificable. Són el vessant més ingenu de les falsificacions, ben conegut, amb les habituals característiques de la llei baixa o nul·la, efígies estrafetes i llegendes incoherents. No hi ha dificultat, doncs, a identificar-los.

15. V. FALCO, «Estudio numismático de los hallazgos de la Torre del Rey (Oropesa del Mar, Castellón)», *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellanenses*, núm. 17 (1996), p.505-524.

El grup d'aram i factura acceptable sol portar la llegenda ARAGONVA, però no té les alteracions importants del grup anterior. Són, però, d'un color clarament roig fort, propi de l'aram pur, i solen tenir els fons com tramats. L'acabat de les efígies és força ben fet, però inferior a la dels genuïns. En coneixem bastants exemplars amb els mateixos encunyys, una altra característica sospitosa.

El tercer grup comprèn una munió de peces considerades fins ara com a genuïnes. Les lectures són bastant regulars, però l'art és força inferior. Una característica comuna és la substitució de l'orla de punts rodons per una de traços. També la testa és d'art inferior, essent freqüent que es vegin com uns traços horitzontals a la corona. Descartada la possibilitat d'una immobilització d'emissions en el regnat següent, com comentarem més endavant, i tancada la sèrie amb les peces que tenen les característiques properes als diners a nom de Carles tot sol, aquestes peces del grup tercer resulten sobrerres en el context d'aquestes emissions. Per això i per la seva pitjor qualitat, ens inclinem a considerar-les falses, admetent, però, que la seva factura és força millor del que sol ésser habitual.

CATÀLEG DELS DINERS GENUÏNS

I. Grup plenament gòtic i marca S. Emissió del 1520.

a) Amb titulació de València.

1.	a/ :A(GNV)–:M:VA
r/ +IOA(NA)...KAO
Pes: 0,6 g Ø: 16 mm	Efígie coronada a l'esquerra. Al darrere lletra S. Talla la llegenda per baix
Creu patriarcal
Inèdit
2.	a/ (:A)GNV:–M(:VA)
r/ +IOANA ET KAO
Pes: 0,7 g Ø: 16 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
3.	a/ :ARAGO–NVM:V
r/ IOAN:E KAOVS:(R)
Pes: 0,9 g Ø: 16,5 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
- Aquest grup té les A i les R gòtiques quadrades. Són gòtiques, també, les M, E i T, però no les U ni V. En els exemplars 1 i 2 es veu la testa entre els flocons.

GENUINS**Grup Ia (1520)**

1

2

3

Grup Ib (1520)

4

GENUINS

Grup Ic (1520)

5

6

7

Grup Id (1520)

8

b) Amb llegenda d'anvers abreujada

4. a / -ARA-GON- Efígie com abans, tallant la llegenda per dalt i per baix
 r/ +IOANA ET KA(O)L(la E girada). Creu patriarcal
 Pes : 0,7 g Ø: 15 mm Inèdit
 Les lletres són gòtiques com en el grup anterior i la testa és també visible entre els florons de la corona.

c) Amb separació de paraules per aspes. Llegenda singular.

5. a/ xDEI-GRACIExRE(G) Efígie coronada a l'esquerra. Una S al darrere
 r/ (+)...xET KAROLUS... Creu patriarcal
 Pes: 0,58 g Ø: 16 mm Inèdit
6. a/ xDEI-GRACI:xRE(G) Efígie com abans
 r/ x(IOA)NAXET...LOxD Creu patriarcal
 Pes: 0,7 g Ø: 16 mm Inèdit
7. a/ xDEI-GRACI:xRE(G) Efígie com abans
 r/ x...xET KAOLUS R Creu patriarcal
 Pes: 0,77 g Ø: 16 mm Sanahuja, p. 96

d) Amb separació de paraules per aspes. Llegenda normal.

8. a/ xARA-GONUxR Efígie com abans
 r/ xIOA...-T KAOLUS D Creu patriarcal
 Pes: 0,79 g Ø: 17 mm Inèdit
 Aquests dos darrers grups tenen les lletres A, R, N i U gòtiques quadrades, però les T són llatines. Les aspes de separació tenen els extrems triforcats.

e) Amb lletra gòtica i les llegendes usuals.

9. a/ :ARAG-ONVM:RX Efígie com abans
 r/ +IOANA ET KAROLVS Creu patriarcal
 Pes: 0,76 g Ø: 16 mm Inèdit

Grup Ie (1520)

Es tracta de la varietat més comú i regular. Nosaltres n'hem trobat set amb les mateixes llegendes, però sis eren d'encunys diferents.

10.	a/ :ARA-GONVM:RX
r/ +IOANA:ET KAROLVS
Pes: 0,8 g Ø: 17 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Heiss-II variant
11.	a/ :ARAG-ONVM:RX
r/ +IOAN:ET KAOLVS:RX
Pes: 0,54 g Ø: 16 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
12.	a/ (AR)A-GONVM:RX
r/ +IONA:ET K...
Pes: 0,57 g Ø: 15 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
13.	a/ (:ARA)G-ONVM:R(X)
r/ (IOAN)A:ET KAO(LVS R)X
Pes: 1,09 g Ø: 15 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
14.	a/ :ARA-GONVM:R(X)
r/ +IOANA ET KAOLVS:
Pes: 0,55 g Ø: 18 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
15.	a/ :ARA-GONV:RX
r/ +IOANA KAROL
Pes: 0,67 g Ø: 16 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
16.	a/ .A:GO-NVM:RX
r/ +IOANA:ET:KARL(V)
Pes: 0,6 g Ø: 17 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
17.	a/ :ARA-GONV:RS
r/ +IOANA:ET KAROLVS
Pes: 0,8 g Ø: 16,5 mm (No il·lustrada)	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdita
18.	a/ :ARA-GONV:RS
r/ +IANA:ET KRLVS
Pes: 0,77 g Ø: 16 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
19.	a/ :ARA-GONV:RS
r/ +IOANA:ET KALVS
Pes: 0,7 g Ø: 17 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Heiss-14 variant

GENUINS

Grup Ie (1520)
(continuació)

15

16

18

19

20

20. a/ :ARA-GON.:RS Efígie com abans
 r/ +IOANA:ET:KARLO Creu patriarcal
 Pes: 0,66 g Ø: 17 mm Inèdit
 Les peces d'aquest grup tenen les lletres gòtiques a excepció de les T i les U.

II. Grup amb lletres de tipus llatí o bé amb lletres gòtiques en una de les cares i llatines a l'altra. Totes amb la marca S. Emissió del 1528.

a) Amb lletres gòtiques a una cara i llatines a l'altra.

21. a/ :ARAG-ONVM:RX(gòtic) Efígie coronada a l'esquerra
 Darrere el cap, lletra S
 r/ +IOANA:ET KAROL(llatí) Creu patriarcal
 Pes: 0,61 g Ø: 16 mm Inèdit
22. a/ :ARAG-O(NVM)RX(gòtic) Efígie com abans
 r/ +IOANA:ET KAROLV(llatí) Creu patriarcal
 Pes: 0,62 g Ø: 17 mm Inèdit
23. a/ :ARAG-(ON)VM:RX(gòtic) Efígie com abans
 r/ +IOA(NA):ET KAROLVS(llatí) Creu patriarcal
 Pes: 1,2 g Ø: 16 mm Inèdit

b) Lletres sempre llatines

24. a/ :ARAG-ONVM:XR Efígie com abans
 r/ +IOANA(ET)KAROL Creu patriarcal
 Pes: 0,62 g Ø: 16 mm Inèdit
25. a/ :ARAG-ONVM:RX Efígie com abans
 r/ +IOANA:ET KAROLVS Creu patriarcal
 Pes: 0,8g. Ø: 17 mm Inèdit

GENUINS

Grup IIa (1528)

21

22

23

Grup IIb (1528)

24

25

III. Grup amb lletres llatines i sense la marca S. Emissió del 1547 i, més probablement, dels anys 1554-1555.

a) A nom de Joana i Carles.

26.	a/ :ARAG-ONUN:RX
r/ +IOANA:ET(KAROL)V
Pes: 0,65 g Ø: 15 mm	Efígie coronada a l'esquerra
Creu patriarcal
Inèdit
26a.	a/ :ARA(G)-(ONV)N:RX
r/ +IOANA:ET (KAR)OLV
Pes: 0,85 g Ø: 15,5 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
27.	a/ :ARAG-ONUN:RX
r/ (+)IOANA:ET KAROL
Pes: 1,06 g Ø: 18 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
28.	a/ +ARAG-ONUN
r/ +IOANA ET KAROLV
Pes: – Ø: 16,5 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
28a.	a/ (+A)RAG-ONUN
r/ +IOA...
Pes: – Ø: 18 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit

b) A nom de Carles tot sol.

29.	a/ (+)ARA-GONVN
r/ +KAROLVS: (RE)X
Pes: 0,68 g Ø: 17 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Lastanosa, variant
30.	a/ +ARAG-(ON)VN
r/ +KAROLVS:RX
Pes: 0,97 g Ø: 17 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
30a.	a/ +(AR)AG-ON(VN)
r/ +KAROLVS RX
Pes: 0,72 g Ø: 16 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
30b.	Com l'anterior. Només ampliació a la làmina.
Pes: – Ø: 17 mm Inèdit	

Grup IIIa (1554)

26

26a

27

28

28a

GENUINS

Grup IIIa (1555/56)

29

30

30a

30c

30b

30b

FALSOS

a) Maldestres

30c. Com l'anterior.

Pes: — Ø: 16 mm Inèdit

CATÀLEG DELS DINERS FALSOS*a) Falsos maldestres*

F-1.	a/ +II...VP
r/ ...ANIAxV
Pes: 1,3 g Ø: 14 mm	Efígie coronada a la dreta
Creu patriarcal
Inèdit
F-2.	a/ .ARA...GONVM(A i R capgirades)
r/ +IVA...IIDHNROI
Pes: 0,95 g Ø: 15 mm	Efígie a l'esquerra i marca S
Creu patriarcal
Inèdit
Lletres estafetes i de difícil interpretació.
F-3.	a/ +IANA...
r/ +KRXA...A
Pes: 0,87 g Ø: 15 mm	Efígie coronada a l'esquerra
Creu patriarcal
Inèdit
F-4.	a/ IOAN-A...
r/ ...AGONV...
Pes: 0,80 g Ø: 14 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
F-5.	a/ ...IOA-O...
r/ ARAG...X
Pes: 0,53 g Ø: 14 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
F-6.	a/ +REX A...
r/ +IOAN...S
Pes: — Ø: 14 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
F-7.	a/ xIVA...ET
r/ xRX ARAGON
Pes: 0,65 g Ø: 14 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit
F-8.	a/ ...
r/ ...AROL...
Pes: 0,76 g Ø: 14 mm	Efígie com abans
Creu patriarcal
Inèdit

FALSOS

**a) Maldestres
(continuació)**

F-7

F-8

F-9

F-10

b) D'aram

F-11

- F-9.** a/+...-AGONV Efigie com abans
 r/ REX ARAGONVS Creu patriarcal
 Pes: 0,57 g Ø: 17 mm Inèdit
- F-10.** a/...RX Efigie amb S
 r/ +IOA:RXO... Creu patriarcal
 Pes: 0,53 g Ø: 15 mm Inèdit

b)Falsos d'aram

- F-11.** a/ARAG-ONVA.RX Efigie amb S
 r/ +IOANA.ET.KAROLVS Creu patriarcal
 Pes: 0,65 g Ø: 16 mm Inèdit
 És un fals força comú. Sol tenir el fons com tramat i n'hi ha bastants del mateix encuny. Les lletres i llegendes són força regulars, però l'efígie no té l'art de les bones i el material és clarament rogenc, d'aram pur. N'hem pogut examinar cinc exemplars.

c)Falsos de millor factura.

- F-12.** a/...GON.:RX Efigie a l'esquerra
 r/ +IOAN(AK)AROL Creu patriarcal
 Pes: 0,75 g Ø: 17 mm Inèdit
- F-13.** a/ARAG-R(X) Efigie com abans
 r/ +IVANA.E(T)...O... Creu patriarcal
 Pes: 1,00 g Ø: 15 mm Inèdit
- F-14.** a/:ARAG-RX Efigie com abans
 r/ +IOANA...(retrògrad) Creu patriarcal
 Pes: 1,00 g Ø: 15 mm Inèdit
- F-15.** a/AGON-...R Efigie com abans
 r/ +IOANA.KAR(OL)V Creu patriarcal
 Pes: 0,68 g Ø: 15 mm Inèdit
- F-16.** a/AR...-GON:RX Efigie com abans
 r/ +IOANA KAROL Creu patriarcal
 Pes: 0,69 g Ø: 16 mm Inèdit

FALSOS

c) Millor factura

F-12

F-13

F-14

F-15

F-16

F-17. a/.ARAGO-.RX r/ +(IOAN)A.KARO(L) Pes: 0,9 g Ø: 15 mm	Efígie com abans Creu patriarcal Inèdit
F-18. a/(:)AR-AGON:R r/ IOAN(A) KAROL Pes: 0,88 g Ø: 15 mm	Efígie com abans Creu patriarcal Inèdit
F-19. a/RX:ARAGON(retrògrad) r/ +IOANA KARO Pes: 1,2 g Ø: 17,5 mm	Efígie com abans Creu patriarcal Inèdit
F-20. a/+IOANA.-AR...V r/ +IOANA(:)ET KAROLV Pes: 0,75 g Ø: 16 mm	Efígie com abans Creu patriarcal Inèdit
F-21. a/ +IOANA ET... r/ +IOANA-...ROLV Pes: 0,77 g Ø: 15 mm	Efígie com abans Creu patriarcal Inèdit
F-22. a/+IOA...A...A r/ +I...A ET ...LVS Pes: 0,56 g Ø: 16 mm	Efígie com abans Creu patriarcal Inèdit

Com veiem, el grup final dels falsos, del qual només n'hem donat uns exemples, no sols té un conjunt de detalls que denoten una inferior qualitat de gravat, sinó que presenten també nombroses irregularitats a la llegenda. Moltes més, si més no, que en el grup genuí. Una és, per exemple la reiteració dels noms dels sobirans a les dues cares. D'altra banda, ja hem dit que totes aquestes peces tenen una característica comuna i que no es dona gairebé mai en el grup de peces genuïnes. Ens referim a les orles de punts, que aquí han estat substituïdes per una orla de petits traços. Tot el grup porta, d'altra banda, lletres de tipus llatí. Sembla, doncs, que totes han d'ésser producte d'un taller de fals, per bé que amb una capacitat tècnica considerable i amb un gravat que s'acosta a la correcció, encara que les efígies, més que no pas les lletres, són notablement d'art inferior a les genuïnes.

CONCLUSIONS SOBRE ELS DINERS DE JOANA I CARLES

Hem treballat amb prop d'un centenar d'exemplars, molts, a excepció dels falsos, amb lectures força completes, però això no vol dir que les transcripcions siguin

FALSOS

c) Millor factura (continuació)

F-17

F-18

F-19

F-20

F-21

F-22

sempre fàcils. Caldrà, doncs, anar assegurant aquestes lectures i transcripcions.

D'altra banda, veiem que hi ha una amplíssima família d'encunys i diferents formes de plantejar les llegendes, a més de petites variants de lectura. És clar, doncs, que tampoc en això podem creure que hem arribat al buidat exhaustiu.

Pel que fa a la cronologia de les emissions, podem apuntar unes tendències, però no hi ha tampoc una completa seguretat. Es presenten, a més, algunes peces aparentment inexplicables com el diner, ja mencionat, a nom de Carles sol i marca S publicat per Falcó Fuertes. De tota manera, caldria reexaminar-lo a la vista del material que ara considerem fals i assegurar-nos que es tracta d'una peça genuïna. Si ho fos, tampoc es pot descartar l'aprofitament tardà d'un vell encuny de principi del regnat.

Creiem, doncs, que hem avançat quelcom en el desbrossament d'un tema prou complex, però és evident que som encara lluny de la clarícia total.

ELS DINERS DE FELIP I(II)

Convé incidir en el tema de l'encunyació de diners en temps de Felip I, perquè, si no se n'haguessin batut, podria tenir versemblança que alguns dels diners que hem donat per falsos, especialment els del darrer grup, poguessin ésser una immobilització del tipus general a nom de Joana i Carles i feta en temps del seu successor.

Ja fa temps que vàrem analitzar els diners aragonesos a nom dels reis de nom Felip i vàrem assenyalar l'existència de tres llegendes bàsiques d'anvers: +FILIPVS, +FILIPVS II, +FILIPVS III. A la vista d'aquestes formes de llegenda, atribuïrem aquestes peces, respectivament, a Felip I, Felip II i Felip III, atès sobretot que les peces d'argent o bé d'or d'aquests sobirans no porten ordinal en el primer d'ells i els ordinals dos i tres als altres dos.¹⁶ L'atribució, sobre aquestes bases, sembla, doncs, la cosa més lògica.

Darrerament, però, X. Sanahuja ha posat en dubte l'existència d'emissions en temps de Felip I, al·legant que en un document del segle XVIII deien que les emissions de billó aragoneses del segle XVI i XVII havien estat exclusivament les dels anys 1528, 1607-1614, 1654-1657 i 1677-1680.¹⁷ Tot i relativitzar la capacitat memorística dels redactors del document, intenta donar credibilitat a la font i, com a conseqüència, demostrar que no hi va haver encunyacions en temps de Felip I (II). Els arguments són que les encunyacions del 1607-1614 i 1654-1657 foren efectivament realitzades i que els bustos i factura de tots els diners a nom dels

16. M. CRUSAFONT, «Los dineros jaqueses de la época de los Austrias y de Felipe V», a *La moneda aragonesa. Mesa redonda*. Saragossa, 1983, p. 221-232. En el treball mencionat de X. Sanahuja i a la nota 11 (p.92), diu que només descriu l'ordinal II. El fet és que també aporta l'ordinal III a la p. 229.

17. X. SANAHUJA, *Reconsideración...* op.cit, p. 94-95.

Felip, amb ordinal o sense, són molt semblants. Llavors conclou que la presència o no d'ordinals i el nombre només dependria de la llargada de les llegendes, des de la més curta en la forma FILIPV fins a la més llarga amb FILIPVS III. De tota manera, acaba proposant d'atribuir a Felip II (III) els que no porten ordinal i a Felip III (IV) els que sí que en porten. Alternativament planteja la hipòtesi que en temps de Felip I es seguís emetent a nom de Joana i Carles, adduint la immobilització castellana des de Ferran II fins Felip I (II).

Al nostre entendre, aquesta hipòtesi té nombrosos punts febles. Per començar, els textos aragonesos que menciona obliden les emissions del 1520, 1547 i 1554, la primera perfectament documentada com a emissora de diners i la tercera testimoniada pels diners a nom de Carles sol. Per tant, és clar que havent passat dos segles no disposaven d'informacions prou exactes. D'altra banda, l'emissió de moneda per part de Felip I i sense ordinal ens és perfectament testimoniada per la peça de dos escuts d'or, amb unes característiques molt apropiades a alguns dels dobles ducats de Joana i Carles, en la seva cara comú, que és la que porta l'escut. Finalment, si plantegem la similitud de tots els diners a nom dels Felip, resulta gairebé tant incongruent repartir-los entre els tres sobirans d'aquest nom com entre dos d'ells, com fa Sanahuja.

Hi ha, però, altres raons encara de més pes. L'existència de batiments de billó en temps de Felip I (II) ja va ésser documentada per Pio Beltran i reblada per Mateu i Llopis. Beltran aporta un registre d'actes de la Diputació d'Aragó del 1576, donant-nos fins i tot detalls de la font, folis 92, 109, etc, i es veu clarament que es van batre peces de dos escuts(dues mil peces) i fins a vint mil lliures de diners jaquesos, *en mijas*, és a dir, en mitjos diners. També es va acordar que es batessin peces de plata que, si s'obraren, ens són desconegudes.¹⁸ Mateu i Llopis, per la seva banda, trobà un manuscrit que procedeix dels papers que Lastanosa havia aplegat pels seus estudis de la moneda jaquesa i que data, per tant, del segle XVI. En aquest text d'anotacions de documents de primera mà i de l'època, es donen informacions prou concordants amb les que havia trobat Pio Beltran:

1-Testimoni del diputat Gerónimo Villanueva, que fa referència al fur d'en-cunyació del 1528 i disposa que es bati en aquell mateix any 1576 moneda d'or, d'argent i *mijas*, aquestes darreres fins a quatre mil lliures jaqueses o bé la quantitat que creiessin convenient.

2-Ordre que els mercaders fossin obligats a declarar l'or que havien portat de França per poder batre a la seca.

3-Informe que a la seca hi havia prou or per batre fins a deu mil doblons, referint-se a les peces de dos escuts.

4-Reunió el 17 d'octubre del 1576 del virrei, diferents notables i el mestre de la seca Martín Talayero en la qual es demanen comptes a aquest darrer sobre les

18. BELTRAN, Los dineros... op.cit. p. 458.

monedes que havia encunyat fins llavors i que detallés a compte de qui les havia batut. També se li mana que encunyi dos mil doblons d'or, mil a compte del virrei i mil a compte del consistori de Saragossa.¹⁹

Creiem que tot plegat és més que suficient per considerar l'emissió en temps de Felip I com a indubtable. Que es va fer billó tampoc es pot negar. Finalment, hi ha nombrosos inconvenients per creure que el billó que es va encunyar en aquest moment fos una immobilització. D'una banda, perquè no es coneix cap altre cas d'immobilització entre Carles I i Felip I. Recordem que sí que n'hi ha entre Ferran II i Carles I i l'exemple castellà no és més que un allargament d'aquesta situació, que es trenca, de totes maneres, amb Felip I (II) en establir l'anomenada *nueva estampa*. De l'altra, tenim la peça de dos escuts, amb l'explícita llegenda +PHILIPVS:D:G:REXS:ARAGONU, és a dir, que és clarament a nom del rei i sense ordinal. Sembla incoherent que es fes l'or tant explícit i el billó a nom dels sobirans anteriors. Per la nostra part, admetem que els diners a nom de Felip són de factura molt semblant, però amb les dades actuals i tenint peces sense, amb ordinal II i amb ordinal III, no sembla que hi pugui haver altra solució raonable que repartir-los pels regnats corresponents, atès, a més, que aquests ordinals apareixen també a les peces de plata.

En conseqüència, pensem que és molt aventurat negar les emissions de Felip I de tipus nominatiu i ens inclinem per seguir considerant falsos i no pas de tipus immobilitzats el grup de diners a nom de Carles i Joana del grup de millor factura que abans hem descrit.

19. F. MATEU y LLOPIS, «Un manuscrito referente a moneda aragonesa conservada en el Museo Arqueológico Nacional», *Hispania*, vol. III (1943), p.580-597.

Sistematització dels diners valencians amb data de l'època dels àustries 1610-1706. Presentació del diner de l'arxiduc Carles

JOAN-ANTONI SENDRA

Habitualment, els catàlegs comercials presten poques atencions a la moneda menuda de billó o coure, encara que cada vegada són més preuades pels col·leccionistes i estudiosos amants de la numismàtica més pura... potser perquè sovint aquestes petites peces són les que ens donen més satisfaccions i sorpreses.

D'un temps cap ací, ja investigadors com Crusafont o Sanahuja¹ vénen apuntant la necessitat d'una catalogació fotogràfica de totes les dades encunyades, en la qual no càpiga dubte per a una interpretació més o menys subjectiva de la data, ja que els catàlegs comercials acumulen abusivament dates i més dates d'emissions que ningú no ha vist mai, sense reproduir fotogràficament a penes cap exemplar.

El buidat sistemàtic de col·leccions, així com la gran quantitat de peces que ens ofereix avui dia el mercat, farcit de subhastes, ens ha permès encara aprofundir una mica més en el coneixement de la sèrie dels billons amb data valencians dels austries, ampliant les dades que en un primer moment ens van donar Heiss ² i Mateu i Llopis³ i, més endavant, la gran tasca de recopilació feta per Rafael Petit.⁴ També, anys després d'aquests treballs, Calicó⁵ ens va donar noves dates, sobretot

1. Podeu vore les seves opinions, entre d'altres articles, a l'*Ardit*, núm. 15 i núm. 20.

2. Alois HEISS, *Descripción general de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los árabes*. 1869.

3. Felipe MATEU I LLOPIS, *La ceca de Valencia y las acuñaciones valencianas de los S. XIII al XVIII*, 1929.

4. Rafael PETIT, *Catalogo de las monedas valenciana*, València, 1982. I també Rafael PETIT, *Nuestras monedas, las cecas valencianas*. 1981.

5. X. CALICÓ, *Numismática española, 1474 a 1994*. 1994.

referents al regnat de Carles II. També s'han tingut en compte per a aquest treball les aportacions de Miquel Crusafont⁶ i de Leyda Damia,⁷ fetes a la revista de l'ANE l'any 1990.

Així, doncs, en aquest treball intentarem una posada al dia, presentant noves peces datades, algunes variants de dates conegudes i, finalment, presentaré un primer aplec fotogràfic amb totes les peces amb data conegudes i les seues variants.

LA LLEI DEL METALL

Aquest estudi comprèn les encunyacions de menuts fabricats a la seca de València entre els anys 1610 i 1706.

Segons les disposicions, la llei dels menuts valencians a partir del 1610 fou de dotze grans amb una talla oficial de 17 s. 9 d. per marc i amb un pes de plata de 7 s. 6 d. per marc segons aquesta llei, resultant així una talla de 213 peces per marc.⁸ Durant tot aquest període, la llei es manté invariable.

FALSIFICACIONS D'ÈPOCA

Aquest tipus de monedes foren falsificades en grans quantitats al llarg del segle XVII, tradicionalment atribuïdes als moriscos. Són abundants a les col·leccions estudiades.

Normalment, són fàcils de distingir de les peces legítimes fetes per la seca, ja que les peces falses presenten llegendes il·legibles (signes sense cap sentit), incomplertes o sense cap lletra o signe. Açò era degut, principalment, a les fortes penes imposades pels governants als falsificadors segons la qualitat de la peça —quant més semblant a l'original, major i més forta era la condemna—, així com la facilitat per ser introduïdes al mercat, ja que la seua circulació era més bé en forma de *paquets* o cartutxos, d'una lliura de pes, anomenats *papers de menuts*.

A més a més, una altra de les característiques d'aquestes peces és la forma incorrecta de retallar els cospells, encara que no determinant per ella mateixa, que donava com a resultat peces amb formes força irregulars i que fins i tot s'allunyen molt de la forma circular de la peça original. Açò va ser degut probablement als rudimentaris mitjans de què habitualment disposaven els falsaris.

6. Miquel CRUSAFONT I SABATER, «Regne de València: Quatre peces inèdites (Carles I – Carles II) i presentació del diner de l'arxiduc contramarcats amb C-3 coronat», *Gaceta Numismática*, núm. 57 (juny 1980).

7. José M. LEYDA DAMIA, «Diners del ram valencianos», *Gaceta Numismática*, núm. 99 (desembre 1990).

8. Vegeu nota 1.

Aprofitarem aquest treball per presentar quatre exemplars que no van aplegar a ser retallats de la seua planxa, en els quals podem veure que l'art és molt semblant als diners originals, observant només que la llegenda d'ambdues cares es va posar incompleta o simplement es tracta de signes sense cap sentit.

Aquesta peça (ref. FA1) ens mostra clarament una tècnica de falsificació desconeguda fins ara. Ripollès,⁹ al seu treball sobre la cova de l'Àguila de Picassent (València), ens descriu un mètode de falsificació semblant en gran mesura al funcionament d'una seca, segons el qual primer es tallaven els cospells i se'ls donava forma més o menys rodona per tal de ser després encunyats pels falsaris. En aquest cas, vegem clarament que les peces primer foren encunyades directament sobre la planxa sense retallar i, després, serien retallades amb la forma desitjada.

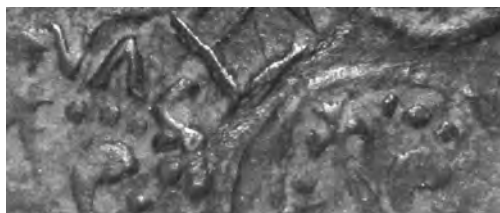
Planxeta de coure amb diners sense retallar. Ref. FA1.

També descobrim alguna cosa més força interessant: als encunys, no hi ha cap lletra gravada, i és després d'encunyar els tipus d'anvers i revers, quan, pareix, es graven amb un altre punxó les lletres soltes, tant de l'anvers com del revers.

Açò ho testimonia el fet que dels quatre reversos encunyats a la planxa, només un porta tres lletres, concretament el començament de la paraula VAL (ENCIA). A l'anvers, ocorre quelcom semblant: entre els espais que queden entre el quatre anversos encunyats, apareixen encunyats aleatòriament símbols semblants a una A sense travessar, no coincidint en la posició en cap de les quatre peces.

De resultes d'açò, quan les monedes foren tallades de la planxa, a mesura que agafés més o menys símbols, la peça semblaria dur més o menys llegenda, però en cap cas seria mai llegible cap nom ni llegenda completa i amb sentit.

9. RIPOLLÈS, «La cova de l'àguila». *Numisma*. 233, 1993, p. 261-294.

En aquesta ampliació al detall del revers, es pot observar clarament com al revers de l'esquerra apareixen gravades les lletres VAL, mentre al dinar de la dreta no hi ha sigut gravada cap lletra.

Passem, doncs, a presentar una sèrie de noves peces i, finalment, un primer intent de catàleg, donant una nova referència per a aquestes peces per tal d'unificar totes les dates publicades fins ara.

Aquesta nova catalogació, de ben segur, haurà de ser modificada amb el temps amb l'aparició de noves peces... Esperem que siga aviat.

FELIP III

En aquest regnat, només tenim diners amb data 1610. Aquesta data fou utilitzada durant el període 1610-1614. Ací he pogut comprovar l'aparició a la llegenda de l'anvers de tres tipus segons el seu desenvolupament:

Tipus 1: +PHILIPPVS·D·G·R

Tipus 2: +PHILIPPVS·D·G

Tipus 3: +PHILIPPVS·DEI·G

FELIP IV

D'aquest rei, en presentem cinc noves peces. La primera datada el 1645 i una segona peça d'aquesta mateixa data amb el 4 al revés. La següent és una peça datada el 1647, amb llegenda del revers també a l'anvers. Una del 1651 amb el 5 al revés i una última corresponent a una varietat del 1655, amb l'últim 5 ajupit.

Mateu i Llopis va publicar l'any 1929 les dates del 1645 i del 1647 com emeses per la seca, encara que no en va veure mai cap exemplar. Petit tampoc degué veure mai cap exemplar d'aquestes dues peces, ja que encara que a l'obra de Mateu i Llopis sí que surten referenciades, ell no les va incloure a la seua.

Diner amb data 1645 amb el 4 girat.

Aquest tipus d'error per part dels obridors d'encunys el trobem prou sovint a les encunyacions de diners i divuitens valencians de Felip III.

Diner amb data 1647.

Aquest diner presenta la particularitat de dur la mateixa llegenda tant a l'anvers com al revers, error conegut en algunes encunyacions de rals valencians a nom de Carles I.

CARLES II

Pel que fa a les encunyacions de billons de Carles II, Mateu ens va remetre a *la enumeración de los años de las libranzas*. Quant a les llegendes d'anvers, no hi trobem cap variant: apareix sempre la llegenda.

+CAROLVS·II·D·G

D'aquest regnat, presentem dues noves variants de dates ja conegudes, així com un error de llegenda al revers.

Diner amb data 8 ·

Rectificació d'encuny: 92 sobre 62.

Repetició de la llegenda d'anvers a totes dues cares (sense data visible).

Emissió amb data 1692.

En aquest diner que presentem es veu clarament una rectificació d'un encuny feta a sobre d'un revers de Felip III de València amb data 1662, veient clarament el 9 sobre d'un 6. A més, al final de la data du punt.

L'ARXIDUC CARLES

Presentem a continuació una peça fins ara desconeguda. Es tracta d'un diner a nom de Carles, amb data 1706.

Mateu i Llopis, a les seues recerques pels arxius, no trobà mai cap document que fera referència a l'encunyació de moneda menuda a nom de l'arxiduc a la seca de València. Només en la seua obra del 1929, donà a conèixer el diner contramarcant amb el C3 coronat i que va atribuir a l'arxiduc, i que posteriorment fou presentat per Miquel Crusafont¹⁰ a la *Gaceta Numismática*.

10. Vegeu nota 6.

Mateu i Llopis, a la seua posterior obra especialitzada en aquest període, *Aportación a la historia monetaria del Reino de Valencia en el S. XVIII* (València, 1955), continua sense aportar cap dada més al respecte, reiterant només el contramarcad de diners valencians de Carles II en aquest període.

D'aquest diner que avui presentem, n'hem pogut veure dos exemplars. El primer pertany a la col·lecció del conegut comerciant i col·leccionista valencià Senyor Carlos Peláez, que el va adquirir dins un lot molt gran de menuts valencians, i va ser publicat per primera vegada l'any 2004 al catàleg comercial de Montaner *Los Borbones*. En aquesta obra se cita la peça, però no en va ser publicada la fotografia.

La segona peça pertany a una col·lecció particular i va ser trobada dins una col·lecció – acumulació formada a València els anys quaranta del passat segle.

La procedència d'ambdues peces, així com l'estudi dels encunys, ens fa pensar en una encunyació oficial de la seca, sempre amb les degudes reserves per la manca de documentació.

La tipologia de les peces

Aquestes peces, tipològicament són iguals als anteriors diners emesos a la seca pels seus antecessors més immediats, encara que, com passa amb els divuitens de l'arxiduc, l'art és una mica diferent i més ben acurat.

A l'anvers, es pot veure el bust del rei coronat mirant cap a l'esquerra, rodejat per doble gràfila de punts, i amb la llegenda +CAROL (VS III? D G).

Al revers, el típic arbre de València, rodejat també per doble gràfila de punts i amb la llegenda + VALENCIA 1706.

A l'exemplar núm. 1 es pot observar com el cabell del rei cau en forma de cabellera, forma amb la qual apareix també representat als seus divuitens.

L'arbre del revers és pràcticament igual al dels diners dels regnats anteriors, destacant també el bon estil i la cura en el traçat de les llegendes.

La comparació d'encunys ens permet observar que els dos exemplars coneguts tenen el mateix encuny de revers, però diferent anvers.

Algunes diferències entre els anversos clarament visibles són:

La separació entre les lletres de la llegenda (a).

L'acabat en la forma de la vestimenta sota el coll (b).

La forma de la cara del rei, encara que molt semblant: la núm. 1 té la barbeta cap avall i la núm. 2 prominent. (c)

Els diàmetres d'aquestes dues peces són:

Ref. AD1: 14 mm

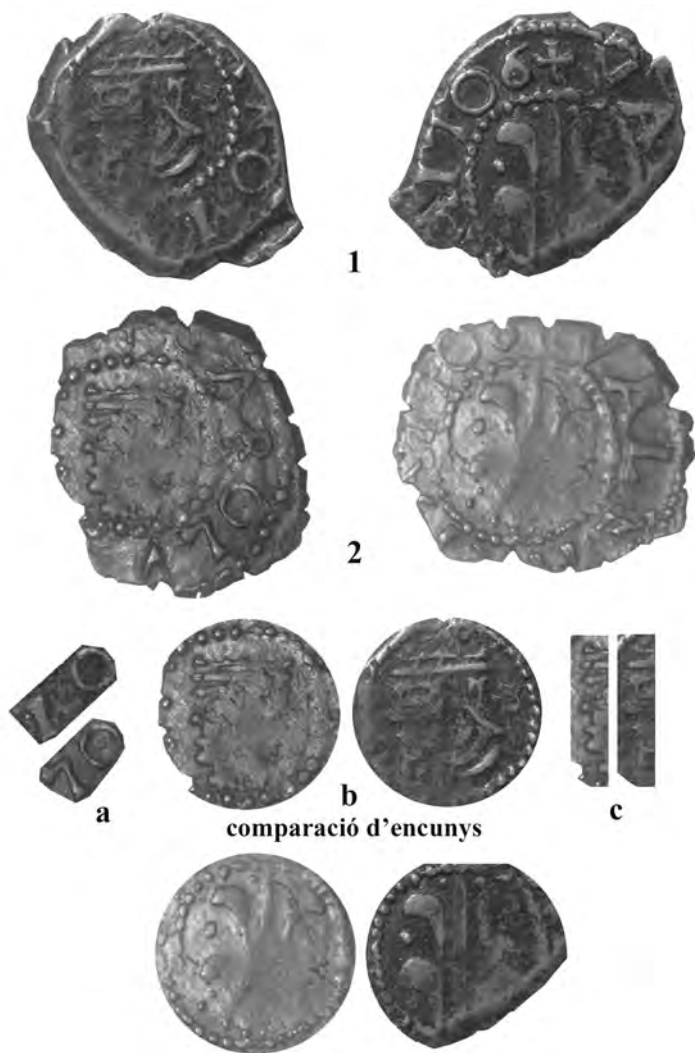
Ref. AD2 (CP): 15 mm

I els pesos:

Ref. AD1: 1.4 g

Ref. AD2: 1.1 g

El descobriment d'aquestes noves peces, i amb les degudes reserves per la manca de documentació (tornem a reiterar), ens reobrí de nou grans preguntes...

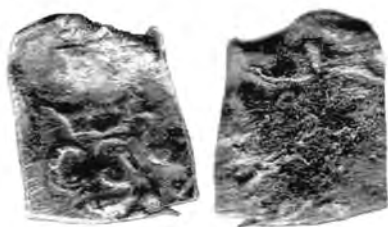
Diner de 1706. Ampliació.

El famós C3 coronat

Quan i per qui es va fer el ressegellat de les peces amb el C3 coronat? La menuda quantitat d'exemplars que ens ha arribat fins avui ens fa pensar en una emissió no oficial i potser propagandística, emmarcada dins un període de conflicte bèl·lic. Mateu ens la va descriure com una emissió valenciana sense més explicacions, afirmant que va ser duta a terme en temps de l'arxiduc a sobre diners del seu predecessor Carles II.

Al llarg del temps, hem pogut observar-ne vuit exemplars, tant directament com en publicacions, i podríem afirmar amb quasi total seguretat que, en dos d'ells, la peça base és un diner fals d'època, per la forma molt descurada de tallar el cospell, un de forma quasi quadrangular (ref. ACF-1), i l'altre de forma també molt irregular (ref. ACF-2). Aquesta forma de tallar els cospells, com hem dit abans, és una de les principals característiques de les falsificacions habituals d'aquesta època.

Dels altres cinc, només en dues peces podem assegurar que la peça de base és un diner de la seca de València. A l'exemplar presentat per Crusafont,¹¹ ens diu que es veu una A a l'anvers, pertanyent a la llegenda CAROLVS, i també ens descriu que es distingeix al revers el tradicional arbre de València i, a l'altre exemplar que avui reproduïm es veu també clarament al revers l'arbre (ref. ACB-1).

ACF-1 Col. particular

ACF-2 Col. particular

ACB-1 Subhasta Cayón

AC-1 Museo Arqueológico Nacional

Diversos diners amb la contramarca C3 coronada. Ampliacions x2.

11. Vegeu nota 6.

Dels quatre exemplars que ens resten, no hem pogut distingir quina va ser la peça base, encara que per la forma del cospell poden correspondre perfectament a diners de la seca de València.

No ens consta que se n'haja trobat cap dels vuit a ninguna excavació arqueològica, i només tenim les dades de sis d'aquests exemplars que hem pogut vore a col·leccions particulars. Segons consta als fitxers, són fruit de troballes aïllades i casuals, les quals són repartides geogràficament de la següent forma: quatre a Catalunya i una a la província de Castelló de la Plana.

El que és clar és que l'emissió, tant dels diners amb data 1706 com dels ressegellats, va ser molt escassa i concreta en el temps, ja que són poquíssims els exemplars que ens han arribat avui dia a les mans... Esperem que la recerca iniciada pels investigadors als arxius ens done algun dia la resposta.

CATÀLEG PROVISIONAL

En aquesta nova catalogació dels diners, hem posat en primer lloc un número de referència, seguit d'una lletra. La primera referència de cada emissió és la que considerem la peça tipus de l'emissió. La següent o següents referències de la mateixa emissió corresponen a les variants trobades.

Felip III

1P Emissió 1608

a/ [+PHILIPPVS D G]	Efígie coronada a l'esquerra
r/ Rev: +VA[LEN] CI	Ramellet
Pes: 0,7 g Ø: 13 mm	Col·lecció particular

2P Emissió 1610-1614

a/ +PHI[LIPPVS] D·G·R	Ídem
r/ Rev: [+VALE]NC[IA]· 1610	Ídem
Pes: 0,9 g Ø: 14 mm	Col·lecció particular

2P.1

a/ +PHILIPPVS·D·G	Ídem
r/ Rev: +VALENCIA 1610	Ídem
Pes: 1,2 g Ø: 15 mm	MAN 2005-84-488

2P.2

a/ +PHI[LIPPVS·DE]I·G·	Ídem
r/ Rev: +VALENCIA 1610	Ídem
Pes: 1,3 g Ø: 16 mm	MAN 2005-84-475

Felip IV

1F Emissió 1634

a/ +PHILIPPVS D·G	Ídem
r/ +VALENCIA 1634	Ídem
Pes: 1 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular

1F.1

a/ +PHILIPPVS DGR	Ídem
r/ [+VALE]NCIA 1634	Ídem
Pes: 1 g Ø: 16 mm	Col·lecció particular

1F.2 Data a l'anvers i al revers

a/ +PHILIPPVS 1634	Ídem
r/ +VALENCIA 1634	Ídem
Pes: 0,7 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular

2F Emissió 1645

a/ +PHILIPVS DG	Ídem
r/ +VALENCIA 1645	Ídem
Pes: 1,1 g Ø: 16 mm	Col·lecció particular

2F.1 El 4 de la data al revés

a/ +P[HILIPPVS D]G	Ídem
r/ [+VALENCIA]1645	Ídem
Pes: 1 g Ø: 14 mm	Col·lecció particular

Emissió 1610-14

FELIP III

2P

2P.1

2P.2

FELIP IV

1F

1F.1

1F.2

2F.1

2F.2

3F

ESCALA 1:2

3F Emissió 1646

a/ +PHILIPV[S D·G]	Ídem
r/ +[VALENCIA 1]646	Ídem
Pes: 1,4 g Ø: 14 mm	Col·lecció particular

4F Emissió 1647

a/ +VALENCIA 1647	Ídem
r/ +[VALENCIA] 1647	Ídem
Pes: 1,5 g Ø: 16 mm	Col·lecció particular

5F Emissió 1651

a/ +PHILIPVS D·G	Ídem
r/ [+VALENCIA] 1651	Ídem
Pes: 0,7 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular

5F.1 El 5 girat al revés.

a/ [+PHILIPPVS D·G]	Ídem
r/ [+VALENCIA 1]651	Ídem
Pes: 1,2 g Ø: 12 mm	Col·lecció particular

6F Emissió 1653

a/ [+PHILIPVS·] D·G	Ídem
r/ +VALENCIA 1653	Ídem
Pes: 1,1 g Ø: 14 mm	Col·lecció particular

7F Emissió 1654

a/ [+PHILIPVS] DEI·G	Ídem
r/ +VA[LENCIA 1]654	Ídem
Pes: 1,2 g Ø: 15 mm	MAN XIV-11 F-73

4F

5F

5F.1

5F.2

6F

7F

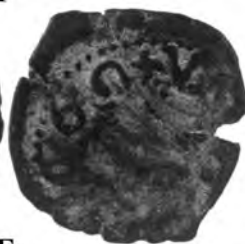
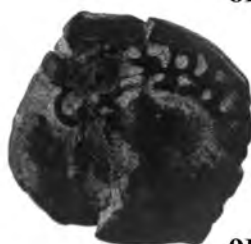
7F.1

7F.2

8F

8F.1

9F

10F

ESCALA 1:2

7F.1

a/ [+PHILIP]PVS·D·[G]	Ídem
r/ +VALE[NCIA 16]54	Ídem
Pes: 1,1 g Ø: 14 mm	Col·lecció particular

7F.2 El 4 de la data al revés

a/ [+PHILIPPVS·D·G]	Ídem
r/ [+VALENCIA 16]54	Ídem
Pes: 0,7 g Ø: 16 mm	Col·lecció particular

8F Emissió 1655

a/ [+P]HILIP[VS D·G]	Ídem
r/ +VA[LENCIA 16]55	Ídem
Pes: 1,1 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular

8F.1 L'últim 5 ajupit

a/ [+PILI]PPVS· D[G]	Ídem
r/ +VAL[ENCIA 1]655	Ídem
Pes: 1,3 g Ø: 17 mm	Col·lecció particular

9F Emissió 1660

a/ +PH[ILIPPVS D·]G	Ídem
r/ +V[ALENCIA 1]660	Ídem
Pes: 0,9 g Ø: 13 mm	Col·lecció particular

10F Emissió 1661

a/ +PHILIPPVS· DEI·G	Ídem
r/ +VALENCIA 1661	Ídem
Pes: 1,3 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular

11F Emissió 1662

a/ +PH[ILIPPVS D·G]	Ídem
r/ +VA[LENCIA 16]62	Ídem
Pes: 1 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular

11F

12F

13F

14F

CARLES II

- A nom de Felip IV, 1666-1667

1PC

2PC

- A nom de Carles II, 1686-1699

1C

2C

12F Emissió 1663

a/ [+PHILIP]PVS DE[I G]	Ídem
r/ [+VALENCIA 1]663	Ídem
Pes: 1 g Ø: 14 mm	Col·lecció particular

13F Emissió 1664

a/ +PHILIPPVS DEI G	Ídem
r/ +VALENCIA 1664	Ídem
Pes: 0,9 g Ø: 14 mm	Col·lecció particular

14F Emissió 1665

a/ +PHILIPPVS DEI G	Ídem
r/ +VALENCIA 1665	Ídem
Pes: 1,1 g Ø: 16 mm	Col·lecció particular

CARLES II

1C Emissió 1668. Descripció al text

Pes: 0,9 g Ø: 17 mm	Col·lecció particular
----------------------------------	-----------------------

2C Emissió 1682. Ídem

Pes: 1,4 g Ø: 13 mm	Col·lecció particular
----------------------------------	-----------------------

3C Emissió 1683. Ídem

Pes: 0,9 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular
----------------------------------	-----------------------

4C Emissió 1686. Ídem

Pes: 1,1 g Ø: 15 mm	MAN IV-41 F-64
----------------------------------	----------------

5C Emissió 1687. Ídem

Pes: 1 g Ø: 14 mm	MAN IV-42 F-7
--------------------------------	---------------

6C Emissió 1688. Ídem

Pes: 0,9 g Ø: 17 mm	Col·lecció particular
----------------------------------	-----------------------

7C Emissió 1690. Ídem

Pes: 1,2 g Ø: 15 mm	Col·lecció particular
----------------------------------	-----------------------

3C

4C

5C

6C

7C

8C

8C.1

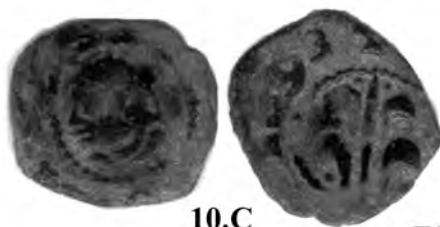
9C

9C.1

9C.2

10.C

11C

ESCALA 1:2

- 8C Emissió 1691. Ídem
Pes: 0,7 g Ø: 14 mm Col·lecció particular
- 8C.1 Data a l'anvers. Revers incús. Ídem
Pes: 1,2 g Ø: 15 mm Col·lecció particular
- 9C Emissió 1692.
Rectificació del 92 a sobre d'un 62. Ídem
a/ (+CAROL) VS II (DG)
r/ +V(ALENCIA 1)692
Pes: 1,1 g Ø: 15 mm Col·lecció particular
- 9C.1 Rectificació del 2 a sobre un 1. Ídem
Pes: 0,6 g Ø: 13 mm MAN IV-42 F-45
- 9C.2 El dos al revés. Ídem
Pes: 1,1 g Ø: 15 mm Col·lecció particular
- 10C Emissió 1693. Ídem
Pes: 0,7 g Ø: 14 mm Col·lecció particular
- 11C Emissió 1694. Ídem
Pes: 0,9gr Ø: 14 mm Col·lecció particular
- 12C Emissió 1695. Ídem
Pes: 1,1 g Ø: 15 mm Col·lecció particular
- 13C Emissió 1696. Ídem
Pes: Ø: MAN IV-41 F-72
- 14C.1 Emissió 1699. Ídem
L'últim 9 de la data rectificat a sobre un 0 Col·lecció particular
Pes: ? Ø: 14 mm
- 15C Emissió 8. Ídem
a/ + CAROLVS (II)
r/ + V(A L) E N C I · A 8 ·
Pes: 1 g Ø: 14 mm Col·lecció particular
- 16C
Llegenda de l'anvers al revers. Ídem
Pes: 0,9 g Ø: 17 mm Col·lecció particular

ARXIDUC CARLES

ESCALA 1:2

Arxiduc Carles

Ref.

Contramarca C3 coronat

AC-1

Pes: 1,1 g

Ø: 15 mm

MAN IV-42 F-58

AD-1 Emissió 1706

a/ +CARLOV[S III D.G]

Efígie coronada a l'esquerra

r/ +VALENCIA 1706

Ramellet

Pes: g

Ø: mm.

Col·lecció particular

AD-2 Emissió 1706

a/ [+CA]ROLV[S III D.G

Ídem

r/ +VA[LENCI]A 1706

Ídem

Pes: 1,6 g

Ø: 16 mm.

Col·lecció particular

Les pellofes de Sant Jaume de Calaf i Santa Maria del Pi. Noves aportacions documentals i monetàries

X. JORBA I SERRA

Com ja vàrem explicar a l'article «Les pellofes d'Olesa de Montserrat. Aportacions documentals», a l'*Acta Numismàtica* 34, la rica i extensa documentació existent als arxius comarcals i parroquials sobre les diferents comunitats de preveres, ens ha permès deixar constància de l'important entrellat econòmic que les citades comunitats de preveres realitzaven sobre els creients per extreure el màxim de diners per mitjà de fundacions de misses, aniversaris, novenes, cap d'anys, etc., i distribuir-los entre els beneficiats.¹ L'abundància pecunària obligava a regular, coordinar i administrar la renda generada, creant una sèrie de càrrecs i una moneda interna anomenada *plom* o *pellofa*.²

LA COMUNITAT DE SANT JAUME DE CALAF. NOVES APORTACIONS DOCUMENTALS

Totes les comunitats de preveres es regien per mitjà d'unes regles o ordinations, les quals eren aprovades pels seus bisbes —en aquest cas el bisbe de Vic— i,

1. «Nota per lo señor bosser: Lo dret del cos es 1 ll., 8 s., 8 d., repartits, sacristà, 8 s., 8d.; campaner 11 s., 2 d.; capiscol, 2 s.; diaca 2 s.. Drets de la novena quals se deposan en arxiu en cas no se celebra 5 s.. Per portar lo cadaver: capiscols 2 s.; diacas 2 s.. Dret de albat, 13 s., 6 d., repartits caritat missa 7 s., 6 d.; capiscol 4 s., orga 2 s., diacas 4 s., campaner, 4 s., 6 d.. Dret de cap de any 4 s.. Nota que en las novenas simples se cantan dos misses quals se asientan als Parrocos se dona de caritat als residents 2 s., 8 d.» Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Calaf. *Llibre en que estan continuats los enterros, novenas y capdeans, que se celebran en la collegiata de Calaf començant en lo any 1773*.

2. Recordem que els ploms o pellofes servien per comptabilitzar la presència dels beneficiats en les tasques diàries de la comunitat. Aquests, una vegada arribat final de mes, havien de bescanviar, per mitjà del bosser de la comunitat, els ploms o pellofes per diners de circulació oficial.

amb el pas dels anys, modificades i ampliades en alguns dels seus articles. Les ordinacions són les fonts més interessants per observar el funcionament de tota aquesta institució. En el cas de Calaf, sabem que el consell de la comunitat de preveres es reunia al cor alt de l'església de Sant Jaume, després de ser avisats a so de campana.³ Un exemple del 1601 ens permet veure quines mesures adoptava la comunitat davant d'un conflicte:

... determinaren que qualsevol prevere, canonge o beneficiat residint en la present església y participant dels fruits e emoluments, aniversaris y distribucions de dita església no gosés ni presumís acceptar ni servir nengun benefici curat axí suffragània com parròquia, diumenges ni festes, loco mersenari ni altro ofici, etien que no sie curat de tal manera que guanys o salari o vicari que en continent lo dit deservint fos privat y expoliat de totes les ganancias axí be de misses com de altres y dels ploms proceint de la bossa del cor fins atant que al boser y a la major part conste haver desistit de dita cura per lo dit acceptada per quant conste resultar gran y notable dany en lo culto divino y contra de tota justícia y gran murmuratio del poble per no trobar-se en los dies més notables com són los dies de diumenge y festes manades apenes ningun sacerdot lo qual cante en lo cor y diga las misses tenen obligació en la església axí de confraria com de estaca.⁴

Per entrar a la comunitat de preveres, aquests havien d'ostentar un benefici, realitzar un examen de cant pla i pagar obligatòriament a la comunitat cinc lliures.⁵

Vuy que comptam als 12 de desembre 1620 mº Joan Philip, beneficiat del benefici de Sant Macari, ordenat de subdiaca suplica a la Rnt. Comunitat fos de són servey de admetre'l a les cotidianes distribucions servades las ordinacions de dita comunitat y la dita comunitat li assenyala hora per a que habie examen de cant al qual se trobareu presents tots los sacerdots residins i aprovarsen per idoneo y suficient de cant pla la Rnt. Comunitat lo admete en la societat y congregatió y confraria del Sant Esperit de lo qual són confreres pagant sinch lliures per lo augment de dita confraria conforme esta consedit per lo bisbe de Vich...⁶

Però no tothom entrava. Fins l'any 1603, hi havia canonges i beneficiats que no havien estat constituïts en ordes sagrats, i participaven amb tota regularitat en els oficis i distribucions de la comunitat de preveres. A partir d'aquesta data, el bisbe de Vic prohibirà a tots aquests individus poder-hi participar, a més d'estar obligats a pagar deu lliures de multa.

3. La comunitat de preveres de Sant Jaume de Calaf era formada al segle XVII i XVIII per vint-i-dos individus. Els càrrecs de la comunitat eren els següents: bolsser, cabiscol, dos síndics, arxiver, dos col·lectors i dos diaques.

4. Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Calaf. *Llibre de distribucions per staca y los ploms se donen en la pnt. Església de Sant Jaume... (1582-1632).*

5. La comunitat de preveres de l'església de Sant Gil de Torà atorgava al beneficiat o fill de la vila el dret a percebre, des del primer dia d'ingrés, els ploms o pellofes. Arxiu parroquial de Torà. *Carpeta d'admissions de beneficiats.*

6. Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Calaf. *Llibre de resolucions y títols dels beneficis de la pnt església.*

Les regles o ordinacions també establíen totes les imposicions pecunàries que s'aplicaven pel seu incompliment. Vegeu-ne aquí alguns exemples:

Item fonch ordenat que ningú de dits Prior, canonges, beneficiats que no seran al principi de tertia fins a la fi de hora, quels sie llevat un diner y si no seran al introit fins a la epístola les sien llevades totes las distribucions de aquelles hores y ofici.

Item fonch ordenat que ningun prevere gos estar en lo cor celebrant-se los officis divinals ab sombrero ni capell ni caputxo ni ab cota curta ni ab armes ni ab altre abric sino ab sobrepellis y cota llarga y barret de capella y si lo contrari faran perden la distribució de aquell dia.

Item fonch ordenat que tot quant serà manat a qualsevol prevere per lo cabiscol per servey del cor o dels oficis aquell tal ho hagi de fer sots pena de privatio de las distribucions quotidianes de aquell dia, les quals seran aplicades y donades en aquell que en defecte seu ho farà.

Item fonch ordenat que tot ora y quant se hagan de cantar introits, antiphonas, y qualsevol altra cosa que toque a cant pla graduals, ofertoris y altres coses que tots los capellans se hagin de alçar davant lo faristol y aço per que se es trobat un o dos hagin de cantar sols y los altres estan ocupats ab altres coses y volem sia servat sots pena de privatio de las distribucions.⁷

A vegades, el bisbe de Vic introduïa modificacions a les regles. Així, per exemple, l'any 1619, concedirà a tots els preveres malalts el dret de cobrar un ral diari a més de les distribucions ordinàries. Altres vegades és el mateix bisbe el que ha de cridar l'atenció a tota la comunitat de preveres per la seva relaxació en general:

Item havent tengut notícia que en lo Chor en lo temps ques cantan las horas canònicas y se celebran los divinos officis se parla ab gran distracció y scandal y no estan ab aquella devoció, atenció y reverencia ques deu a actions tant graves y del servey de Déu Nre. Sr., ordenam y manam al Prior, canonge, beneficiats y demes residents desta Iglésia que de aquí al devant no parlen, confabulen, lligen cartes, ni fassen altres coses indecents y quels puguén distrauer de contemplar y cantar ab tanta devoció les alabanças de Déu ... y prive de las distribucions de aquella hora a tots aquells que no obehiran aquest nostre mandato...⁸

Quan eren qüestions d'ordre interior, el cabiscol s'encarregava de dur a terme les penalitzacions pertinents, com en el cas del 1623, on privarà al canonge Camps la distribució de tertia y ofici per certes coses feu en lo cor.

7. Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Calaf. Llibre de resolucions y títols dels beneficis de la pnt església.

8. Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Calaf. Llibre de varios papers, declaracions dels ordinaris, relacions y altres notícies de esta Coleg^a Iglá.

Les pellofes de Sant Jaume de Calaf

La primera referència a la utilització de ploms o pellofes la trobem l'any 1555:

*Assi appar los ploms y misses se son posats en lo present registre de les distribucions del vi⁹ de la present sglésia de Sant Jaume de Calaf comensant lo primer de juliol del any mil sinch cents sinquanta y sinch fins al darrer de juny del any mil sinch cents sinquanta sis...*¹⁰

El text fa referència a les quantitats de ploms que rep el prior i la resta de beneficiats que formen la comunitat, un total de dotze membres:

<i>Prior: Primo posi ploms per juliol y agost</i>	15 s., 6 d.
<i>Item misses</i>	4 s.
<i>Posa ploms per lo mes de setembre</i>	11 s., 9 d.
<i>Item misses</i>	8 s.
<i>Item possi ploms per octubre</i>	9 s.
<i>Item misses</i>	4 s.
<i>Item possi ploms per novembre y desembre</i>	17 s.
<i>Item misses</i>	6 s.
<i>Item per janer fabrer y mars</i>	2 s.
<i>Item per abril maig y juny ploms</i>	16 s.
<i>Item misses</i>	6 s.
	4 ll., 18 s., 3 d. ¹¹

Quines distribucions de la bossa rebien els preveres per participar en els ofícis? Podien variar amb el temps, però, al llarg del segle XVII, rebien el següent:

Matines i misses cantades	de 8 a 10 diners
Hores menors que canten	6 diners
Aniversaris nocturns de difunts sense cant	2 sous
Aniversaris nocturns i laudes amb cant	4 sous

Miquel Crusafont, en el seu llibre *La moneda catalana local entre els segles XIII i XVIII* (Barcelona, 1990) identifica vuit pellofes de Sant Jaume de Calaf, ba-

9. Cal tenir en compte que, des de molt antic, les distribucions quotidianes es feien de dues maneres: en espècie –pa, vi i carn– i en moneda d'ús privat –ploms o pellofes. Àngel FÀBREGA I GRAU, *La vida quotidiana a la catedral de Barcelona en declinar el renaixement*. Any 1580, Barcelona, 1978, p. 37.

10. Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Calaf. *Llibre de distribucions de misses y ploms 1556-1581*.

11. Relació dels beneficiats: Sacristà, 7 ll., 3 s., 10 d.; Palau, 9 ll., 16 s.; Serra, 11 ll. 5 s., 2 d.; Sala, 8 ll., 6 s.; vicari, 8 ll., 2 s., 6 d.; Argullol, 3 ll.; Riera, 5 ll., 12 s., 2 d.; Albertí, 6 ll., 11 s., 4 d.; Gassó, 5 ll., 5 s., 5 d.; Jordi Fabrer, 3 ll., 4 s., 4 d.; Santasusana, 7 s., 4 d.. Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Calaf. *Llibre de distribucions de misses y ploms 1556-1581*.

sant-se en la classificació de Colomines i del Museu Episcopal de Vic. Nosaltres, en l'article «Les pellofes de Prats de Rei, Igualada i Calaf», a *Acta Numismàtica*, núm. 35, identificarem sis dels encunyats atribuïts per Crusafont a Sant Jaume de Calaf.¹² Aquestes pellofes són llautons incusos sense llegenda marginal excepte la Crus. 1411, que diu *PLOM DE ANIMAS*, amb una lluna i una efígie humana. Les altres tenen elements iconogràfics que al·ludeixen a Sant Jaume, patró de la parròquia, i al ca heràldic de la vila de Calaf.¹³

Podem distingir perfectament tres grups de pellofes. El primer grup format per la pellofa Crus. 1411, amb una tipologia completament diferent a la resta i sense cap valor específic. La seva estampa ens fa pensar en el fet que sigui de les pellofes més antigues de la comunitat. Tal vegada la referència documental de l'any 1712, on el canonge Comas compra *llauna per fer ploms — 2 lliures, 2 sous*,¹⁴ sigui per fer pellofes de llauna de la mateixa tipologia o, si més no, per a algun tipus de pellofa fins ara desconegut.

Un segon grup el formarien la pellofa Crus. 1412, que porta la creu tradicional de Sant Jaume entre dues petxines i les Crus. 1413, 1414 i 1415, que duen una petxina sobre dos bastons de pelegrí amb valors que poden fer referència a diners o sous, 2, 6 i 12. Entre la documentació trobem una referència de l'any 1727, bastant explícita «*als 7 de abril se ha pagat per fer los motllos dels ploms de sisens y cans — 1 lliura, 19 sous*».¹⁵ Recordem que la paraula sisè vol dir moneda de valor de sis diners. Si tenim en compte aquesta dada, els valors de les pellofes 2, 6 i 12 voldrien dir diners. A més a més, el document ens situa la data d'aparició de la Crus. 1414 i de les pellofes del tercer grup.

El tercer grup estaria constituït per les pellofes Crus. 1417 i 1418, les quals porten un gos passant amb la cua aixecada; el primer, corrent a l'esquerra amb una flor sobre el ca i tres brots vegetals en exerg; el segon, corrent cap a la dreta amb una flor a sota i valor 2 a dalt; i el plom Crus. 1419, amb un gos a l'esquerra sobre un brot vegetal i una flor a sobre del ca, de la qual nosaltres no vàrem trobar l'encuny, però per característiques semblants, Crusafont la va identificar com a pròpia de Calaf. Cal recordar que el ca heràldic de Calaf i la seva estampa són idèntics als segells de la vila corresponents al segle XVIII. Això coincidiria amb la dada documental abans mencionada sobre la creació dels motlles dels ploms de

12. Els encunyats conservats al Museu Comarcal de l'Anoia corresponen a les pellofes Crus. 1412, 1413, 1414, 1415, 1417 i 1418. Cal recordar que Miquel Crusafont anul·la la pellofa 1416 en correspondre a Sant Jaume de Barcelona.

13. L'aspecte de les pellofes amb un llautó molt brillant, que sembla daurat, menys en la Crus. 1411, fa pensar sense gaire marge d'equivocació que són reproduccions realitzades durant el segle XX, amb els encunyats conservats al Museu Comarcal de l'Anoia. Aquest daurat brillant també el tenen les pellofes d'Igualada que trobem en els mercats numismàtics i que sorprenentment tenen els encunyats al mateix museu. Les pellofes d'Igualada procedents de la comunitat de preveres de Santa Maria d'Igualada, i conservades al mateix museu, tenen l'aspecte d'un llautó envellit i molt utilitzat i en cap moment daurat.

14. Arxiu Episcopal de Vic (AEV), Calaf K/1.

15. Arxiu Episcopal de Vic (AEV), Calaf K/1.

cans i també amb el document de l'any 1728 en el qual es diu: *se ha pagat per planxa de llautó per fer ploms — 1 lliura, 16 sous*.

Trobem dificultats per esbrinar quina funció tenia cada pellofa —excepte en el cas de la Crus. 1411, que clarament ens indica la seva funció. Sabem que l'any 1731 es varen fer ploms per a les distribucions per un cost de dotze sous; l'any 1734 es varen comprar dos pergamins per fer els llibres del bosser; l'any següent es van pagar catorze sous per la realització del banc del bosser; l'any 1742 es va comprar una bossa per als ploms amb un cost d'una lliura i vuit sous, mentre que l'any 1756 es va pagar al fuster el cost de la reparació del pany, balda i clau de la taula del mateix bosser. L'última dada concerneix al 1760, any en el qual es compra llautó per fer ploms:

Item se ha pagat per una llauna de llautó per fer ploms — 9 sous 3 diners.

Item se ha pagat per fer los ploms — 12 sous

Item se ha pagat al courer per un tros de planxa per fer ploms — 1 sou 10 diners.

LES PELLOFES DE SANTA MARIA DEL PI DE BARCELONA

Les emissions de pellofes de Nostra Senyora del Pi mereixerien un estudi molt més detallat del que exposarem en el present article. La manca de temps ens ha obligat a realitzar-ne només una primera aproximació, però no per això podem deixar de mencionar la riquesa documental de l'arxiu de la comunitat de preveres, que actualment es conserva a la mateixa parròquia del Pi.

Els bossers de les diferents comunitats, davant la necessitat de moneda fraccionada per repartir entre els membres que en formaven part, tindran l'obligació de fabricar, a partir dels segles XIV, ploms, senyals o pellofes. La documentació fins ara consultada ens permet saber que la comunitat del Pi ja encunyava aquesta moneda particular i d'ús intern i exclusiu per als seus membres des de principi del segle XVI. Tenien dret a percebre-les el rector, els vicaris, els beneficiats, els capellans, els conductius, els escolans i els escolanets.

La primera dada trobada que fa referència als ploms correspon a l'any 1502 i es parla dels dipòsits de ploms dels diferents preveres que formen part de la comunitat:

... posi jo Castells de ploms tretze sous e dos diners

Castells posi de ploms dos sous, vuit diners

*Ros posi de ploms vint y sinch sous...*¹⁶

16. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari IX, prestatge VII, volum 278, document dipòsits ploms. Relació dels preveres que formaven part de la comunitat l'any 1502: Ros, Castells, Xetards, Palència, Matoses, Oller, Johan Ferrer, Bas-ter, Gualbes, Serra, Despalau, Sorts, Fornés, Albarells, Villar, Campanya, Sesrovira, Trullolls.

Segell del segle XVIII de la comunitat de preveres de Santa Maria del Pi.

Els llibres de dipòsits de ploms que administrava el bosser ens informen del valor de les pellofes i dels diferents tipus que n'hi havia. Al llarg del segle XVI, les pellofes tenien el valor d'un diner:

—Any 1503— *Possi jo Jaume Vila sis ploms — 6 diners*
*Possi jo Vallès sis ploms — 6 diners...*¹⁷

Els tipus de ploms que hi havia dins de la comunitat eren segons l'any 1545:¹⁸

17. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari IX, prestatge VII, volum 279, document dipòsits ploms. L'any 1503, la comunitat estava formada per vint-i-dos preveres.

18. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari IX, prestatge VII, volum 323, document dipòsits ploms.

- Ploms comuns dels beneficiats
- Ploms blancs del rector i beneficiats
- Ploms comuns dels capellanus i conductius
- Ploms blancs dels capellanus i conductius

Les dades de l'any 1548 ens informen dels següents tipus de ploms:¹⁹

- Ploms vermells dels beneficiats
- Ploms vermells dels conductius
- Ploms blancs dels beneficiats
- Ploms vermells dels capellanus
- Ploms blancs dels capellanus

Hem de suposar que els ploms comuns eren de llautó, els blancs de llauna i els vermells de coure. Si observem el que feia la veïna comunitat, el capítol de la Seu, hem de pensar que els ploms comuns dels beneficiats, capellanus i conductius procedien de la bossa dels aniversaris. Possiblement, igual que a la Seu, tant els capellanus com els conductius tenien unes tarifes una mica més reduïdes que la resta de la comunitat.

L'elevat nombre de pellofes que utilitzaven explica la preocupació per part de la comunitat de tenir a bon recapte tot els ploms. Sovint apareix en la documentació la reparació del pany *per adobar lo pany de l'armari de la bossa*, o el canvi de claus de l'armari on es guardaven els ploms *per fer una clau a l'armari del bosser*. L'alt nombre de pellofes esmerçades feia impossible guardar-les sempre dins de la bossa o bosses. Sabem de la compra l'any 1559 d'una capsa per posar els ploms de la comunitat²⁰ al mestre capser Joan Barnit. Per fer-nos una idea del gran volum de pellofes usades per tota la comunitat, només cal llegir com, entre el maig del 1601 i l'abril del 1602, el bosser havia pagat en ploms el valor de 1711 lliures, 8 sous.²¹

El bosser realitzava una tasca important per al bon funcionament de la comunitat. Això es reflectia en el seu salari. Per exemple, l'any 1579, o l'any 1606, el bosser tenia una retribució de sis lliures anuals; en canvi, l'arxiver només rebia tres lliures.

La importància de les pellofes també es reflecteix en la compra o reparació de les bosses que utilitzava el bosser per distribuir els diferents tipus de ploms segons les funcions religioses realitzades pels preveres en el dia a dia. Vet aquí una relació d'aquestes compres o reparacions:

19. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari IX, prestatge VII, volum 325, document dipòsits ploms.

20. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 71.

21. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari IX, prestatge II, volum 131.

1559. ... una lliura, dos sous per raó de una bossa ha feta per dita Comunitat.

1563. ... m^o Batalla ha pagat per adobar la bossa dels aniversaris, un real...

1566²². ... tinch rebut de m^o Antoni Xdaguer deset reals, dich 1 lliura, XIII sous y són per lo preu de la bossa...

1579. ... Domingo Samboa, guanter ... trenta sis sous per una bossa he feta per lo bosser de dita comunitat...

1607²³. ... set sous y dits són per sinch bosses de cuiro pe posar la moneda...

1609. ... tinch pagat vint y sinch reals a mestre Miquel Cassanyes, guanter per lo preu de una bossa de cor dic dos lliures, deu sous.

1616. ... doni a m^o Palau, passamaner per les mans y seda de una bossa de setí nos feu per la Comunitat, vint reals y per un palm y un quart de setí doni tretze sous y nou diners que és tot dues lliures, tretze sous y nou diners.

1642²⁴. ... a pagat m^o Jaume Saladriga prevere... dos lliures, setze sous a Miquel Cassanyes, guanter, per una bossa de dita Comunitat.

1675²⁵. Item als 28 de juny a Eudalt Gadas, guanter per fer mudas tots los bossies y demes espallat de la bossa dels ploms una lliura setze sous.

1684. Item als 29 de abril 1684 he pagat a m^o Jaume Perpinyà, bosser de la present comunitat divuit sous per los gastos de haver adobat la bossa dels ploms.

1691. Item als 16 de dit a Anton Serarols guanter per una bossa de ploms per lo cor sinch lliures deu sous.

1697²⁶. Item als 25 de abril 1697 he pagat a Francisco Baxeras, mestre passamaner de Barcelona, tres lliures, quinze sous, per lo valor mans y recaptés de una bossa de cor cuberta de satí verd...

1703. Als 3 de janer, per una bossa gran per aportar y distribuir los ploms, lo bolser de dita Rnt. Comunitat — 5 lliures, 10 sous.

1715. Item a 11 de abril 1715, tinch gastat sis lliures pagadas a Josep Langelot per lo import de una bossa nova per la distribució dels ploms de dita Iglésia...

22. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 71.

23. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 63.

24. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 65.

25. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 67.

26. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 68.

Pocs documents ens informen de la fabricació de ploms o pellofes. La primera dada la trobem l'any 1611, quan la comunitat paga catorze sous per la creació del nou motlle per fer sisens, és a dir, pellofes de sis diners.²⁷ Si mirem les pellofes atribuïdes per Crusafont a la citada comunitat, podem identificar la incusa de llautó Crus. 1268. com la corresponent al nou motlle. Les Crus. 1282 i 1283 corresponen a pellofes creades amb encunys del segle XIX.

La necessitat de pellofes és una constant en la comunitat. L'any 1612, l'arxiver compra tisores per tallar ploms i l'any 1616 compra un martell i unes estenalles per l'import de dos sous i sis diners.²⁸ És evident que la finalitat d'aquestes eines era la fabricació de incuses de llautó, de llauna o de coure. L'any 1642, el prevere i procurador major de la comunitat compra al llauner Bernat una dotzena de llau-nes per fer ploms.²⁹ Aquesta compra s'hauria d'identificar amb les pellofes Crus. 1257 i Crus. 1266, que són les incuses de llauna que per tipologia s'han d'identificar amb les corresponents al segle XVII.

L'any 1717, trobem que el prevere Francesc Roig cobrà dues lliures per la fabricació de ploms.³⁰ L'any 1768, la comunitat compra una planxa de llautó que pesa sis lliures per un valor de quatre lliures i quatre sous, per la fabricació de noves pellofes. El mateix any paguen una lliura i dos sous pel valor d'un motlle per *trencar los ploms de ral* i sis sous per adobar el motlle de picar les pellofes. El cost del treball de fer *dits ploms que han exit de dita planxa* va ser de dues lliures i vuit sous.³¹

Les pellofes i els encunys conservats a l'Arxiu de Santa Maria del Pi

L'arxiu de Santa Maria del Pi té quatre caps de cartó plenes de pellofes i una capsa de ferro amb una selecció de les diferents pellofes, fruit d'un intent de classificació anterior al nostre estudi.

La nostra classificació s'ha basat en l'obra ja clàssica de Miquel Crusafont *La Moneda Catalana local entre els segles XIII i XVIII* (Barcelona, 1990). Dels trenta tipus fotografiats en el llibre, només n'hem pogut trobar a l'arxiu vint-i-sis tipus, entre els quals cinc pellofes inèdites. Aquests són els que descriurem, a més d'indicar el nombre existent en aquest arxiu:

Crus. 1256:	Incusa de llautó. I sobre M. Orles lobulada i punts. 1 peça.
Crus. 1257:	Incusa de llauna. Com l'anterior. 1 peça.

27. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 63.

28. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 63.

29. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 65.

30. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 68.

31. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge V, volum 75.

Làmina 1

- Crus. 1260: Incusa de llautó. PI,4 a sota i orles lobulades i de punts. 16 peces.
- Crus. 1263: Incusa de llautó. Una pinya. Orles lineals i punts. 45 peces. Possiblement entre elles hi hauria la varietat Crus. 1261.
- Crus. 1264: Incusa de llautó. Una pinya gran. Orla lineal gruixuda. 3 peces.
- Crus. 1265: Incusa de llautó. Una pinya més petita. Orla lineal gruixuda. 5 peces.
- Crus. 1267: Incusa de llautó. Dues pinyes. Orles lineals i punts. 14 peces.
- Crus. 1268: Pi entre 6-6. Orla lineal. 246 peces.

Encuny conservat a l'Arxiu de Santa Maria del Pi, corresponent a la Crus. 1260, amb una mida d'11 cm. També es conserva un trepant de 17 cm.

- Inèdita: Pi entre 6-6. Orla lineal. Els sisos són més gruixuts i les arrels de l'arbre són més estretes i elevades.
- Crus. 1269: Pi sense valor. Orla lineal
- Crus. 1270: Semblant, altre dibuix arbre. Entre la Crus. 1269 i 1270 hem comptabilitzat 764 peces, predominant en un 75 % la Crus. 1270.
- Crus. 1272: Incusa de llauna. Pi entre 10-sous. Orla de traços. Considero que la present incusa és el resultat del deteriorament i pèrdua de l'estany.
- Crus. 1273: Incusa de llauna estanyada. Pi entre 10-sous. Orla de traços. 81 peces.
- Crus. 1275: Incusa de llauna. Pi entre 10-sous, contramarca ovalada. Orla de traços. Podrien haver estat de llauna estanyada com la Crus. 1272. 2 peces.
- Crus. 1276: Incusa de llautó. Pi entre 3-sous. Orla de punts. Existeixen dues varietats de llautó, el primer corresponent a un llautó envellit com per exemple la Crus. 1268, i el segon corresponent a un llautó brillant. 48 peces.
- Crus. 1277: Incusa de llauna. Pi entre 3-sous. Orla de punts. També la considero fruit del deteriorament i pèrdua de l'estany.
- Crus. 1278: Incusa de llauna estanyada. Pi entre 3-sous. Orla de punts. 141 peces.
- Crus. 1279: Incusa de llautó. Pi entre 2-sous. Orla de traços. També trobem els dos tipus de llautó com la Crus. 1276. 99 peces.
- Crus. 1280: Incusa de llauna. Pi entre 2-sous. Orla de traços. També la considero fruit del deteriorament i pèrdua de l'estany.

Crus. 1278

Crus. 1279

**Crus. 1279
variant llautó**

Inèdita

Crus. 1281

**Inèdita
llauna estanyada**

**Inèdita
llauna**

Crus. 1282

Crus. 1283

Inèdita

Làmina 2

- Inèdita: Incusa de llauna estanyada. Pi entre 2-sous. Orla de traços. 75 peces.
- Crus. 1281: Incusa de llautó. Creu trilobulada entre 1-sou. Orla de punts. 101 peces.
- Inèdita: Incusa de llauna. Creu trilobulada entre 1-sou. Orla de punts. També la considero fruit del deteriorament i pèrdua de l'estany.

Encunys corresponents a les Crus. 1271, 1279 i 1282. Els dos primers mesuren 4,5 cm i el tercer 4 cm. Probablement creats durant el segle XIX, en ser encunys de premsa.

Podrien correspondre al taller Castells de Gràcia.

Inèdita:	Incusa de llauna estanyada. Creu trilobulada entre 1-sou. Orla de punts. 111 peces.
Crus. 1283:	Incusa de llauna. Dalla entre 6-D. Orla de punts. També la considero fruit del deteriorament i pèrdua de l'estany. 323 peces.
Inèdita:	Incusa de llauna estanyada. Dalla enre 6-D. Orla de punts. 266 peces.
Crus. 1284:	P. Orles lineals. 1 peça.

CONCLUSIÓ

Sempre hem comentat que els arxius de les comunitats dels preveres són fonts inesgotables d'informació sobre tot tipus de moneda, tant religiosa com oficial. Només cal llegir, entre altres, els llibres dels dipòsits o dels bacins, per fer-nos una idea de la seva riquesa documental. Així, la comunitat de preveres de Calaf ens deixa anotada la presència de moneda falsa entre els seus dipòsits pecuniaris. Per exemple, l'any 1722, escriuen «*Item per la disminució de 4 lliures, 5 sous de moneda falsa de la qual sols se'n ha tret 1 lliura 6 sous ço resta ———— 2 lliures 8 sous, 2 diners*».³² La comunitat de Santa Maria del Pi també ens aporta documentació d'aquest tipus. Per exemple, l'any 1653, un membre de la comunitat de San-

32. AEV, Calaf, K/1.

ta Maria del Pi, ajudat per un fadrí, va portar a l'argenteria dos cabassos plens de sisens per canviar-los per moneda més estable i valuosa; o, l'any 1713, la mateixa comunitat ens explica la pèrdua monetària que van patir en descobrir, a la caixa de l'arxiu, ardits i rals de vuit falsos.³³ Per últim, crida l'atenció la referència de l'any 1719, en la qual un manyà cobrà set lliures per la fabricació d'un molinet nou «*del sello del pnt. arxiu.*» Tenien un molinet per fer les seves pròpies monedes (en aquest cas, estaríem parlant de falsificació de moneda legal) o faria referència a la creació d'un encuny per fer pellofes? La resposta no la coneixem, tal vegada hauríem de buidar més a fons la documentació per trobar la contestació.

33. Arxiu de Santa Maria del Pi. Armari VIII, prestatge IV, volum 68.

Els bitllets locals paisatgístics (2a part)

A. TURRÓ I MARTÍNEZ

GISCLARENY (Berguedà). Tot el fons de l'anvers dels tres valors emesos el setembre del 1937 està ocupat per una vista panoràmica de la població amb la serralada del Cadí (2.400 m alt.) al fons i, al revers, un dibuix estilitzat representa l'ermita de Sant Martí dalt d'un turó.

GÓSOL (Berguedà). El fons de l'anvers dels bitllets emesos el juliol del 1937 per aquest Ajuntament està ocupat per una vista de la població al peu de la muntanya del Pedraforca, colossal bloc calcari amb dos pics, el Pollegó Superior (2.497 m alt.) i el Pollegó Inferior (2.200 m alt.) separats per la forca que dóna nom a la muntanya.

GUALBA (Vallès Oriental). A l'angle superior esquerre de l'anvers dels bitllets emesos el maig del 1937, s'hi representa el bonic salt d'aigua de 133 m d'altura del riu Gualba, als afores de la població.

GUISSONA (Segarra). Al revers dels tres valors dels bitllets emesos l'agost del 1937, hi figura, dins d'un oval, una escena camperola amb la magnífica font de quatre brocs d'arquitectura renaixentista i una alta torre situada als afores de la població.

HOSTALRIC (Selva). Al revers dels seus bitllets emesos el juny de 1937, s'hi veu una vista de les muralles medievals (segle XIII) que protegien la població, amb una de les seves altes torres cilíndriques fortificades.

HOSTOLES (Garrotxa). A l'anvers dels bitllets locals emesos l'1 de maig de 1937, segons un dibuix de l'artista A. Font, s'hi veu un racó del poble amb un pont sobre el riu Brugent.

La JONQUERA (Alt Empordà). A l'anvers dels bitllets d'aquest municipi s'hi veu un paisatge dels aiguamolls que envolten la població on creixen uns joncs, planta que ha donat el nom a la població.

JUST DESVERN (Barcelonès). El revers dels bitllets emesos el maig del 1937 està totalment ocupat per una vista del paisatge local, d'on sobresurt la fàbrica local de ciments Samson amb les seves dues altes xemeneies.

LLAVANERES (Maresme). Al revers dels bitllets d'aquest municipi, s'hi reprodueix l'edifici de la Casa Consistorial.

LLEIDA (Segrià). Dins d'un medalló, al revers dels tres valors dels bitllets de la capital del Segrià, hi figura l'edifici de la Seu Vella, d'estil gòticobizantí, començada a construir el 1202 i acabada el 1278, amb la seva torre campanar octogonal de 76 m alt. i el que resta del castell de la Suda.

LLEVANTÍ DE MAR (Baix Empordà). Tot l'espai del revers dels seus bitllets està ocupat per una vista panoràmica de la població junt amb un bell racó de la Costa Brava.

MALGRAT (Maresme). A l'anvers de tots els bitllets locals, hi figura, dins un cercle, la fotografia de la famosa estàtua grega de marbre la Victòria de Samotràcia; que data de la fi del segle III aC, obra mestra de l'escultura hel·lenística, que commemora la victòria naval de Demetri I de Macedònia a Salamina (306 aC), estàtua que fou descoberta a Samotràcia l'any 1863 i actualment és conservada al Museu del Louvre de París i que ha esdevingut un símbol genèric de Victòria.

MALLA i MIRAMBERC (Osona). Segons un dibuix de l'artista local Conrad Vi-llarubia i Garet, hi figura, tocant el marge esquerre dels bitllets locals de 50 cèn-tims, la gran masia Ricard, que fou habilitada com Ajuntament durant els anys de la guerra.

La MANRESANA (Segarra). Tot l'espai del revers dels bitllets locals està ocupat per una vista general de la població, segons un dibuix de l'artista Gil.

MARTORELL (Baix Llobregat). En els tres valors dels bitllets locals, s'hi representa, al revers, segons un dibuix de l'artista J. Alès, el famós i llegendari Pont del Diable, d'estil gòtic, construït el 1768 sobre les restes d'un antic pont romà que les aigües s'havien endut. S'hi destaca l'Arc de Triomf que presideix l'entrada del pont. Al fons, s'hi veu la silueta de la muntanya de Montserrat.

MIRAVET (Ribera d'Ebre). Al revers dels seus bitllets, hi figura una vista panoràmica del poble amb el riu Ebre als seus peus i, al fons, el castell bastit pels àrabs dalt d'un tossal de 220 m alt., el qual fou cedit l'any 1153 a l'orde dels Templers que el restaurà.

MOIÀ (Bages). Al revers del bitllet local de 25 cèntims, hi figura el dibuix de l'estàtua de Rafael Casanova i Comes, fill de Moià (1660-1743), erigida a la plaça del seu nom. Casanova fou cap de la capital catalana i dirigí la defensa de Barcelona contra les tropes francoespanyoles en la Guerra de Successió contra Felip V (1705-1715) fins a la caiguda de la ciutat l'11 de setembre de 1714, en que caigué ferit. Amb la derrota, Catalunya perdé la seva llibertat nacional i quedà sotmesa a Espanya.

MOLINS DE LLOBREGAT (Baix Llobregat). Tot l'espai del revers dels bitllets locals de 50 cèntims i 1 pesseta està completament ocupat per la fotografia del pont neoclàssic de 340 m de llargada amb quinze arcades sobre el riu Llobregat, dit de Carles III i construït del 1763 al 1767 per l'enginyer Pedro Martín Cermeño.

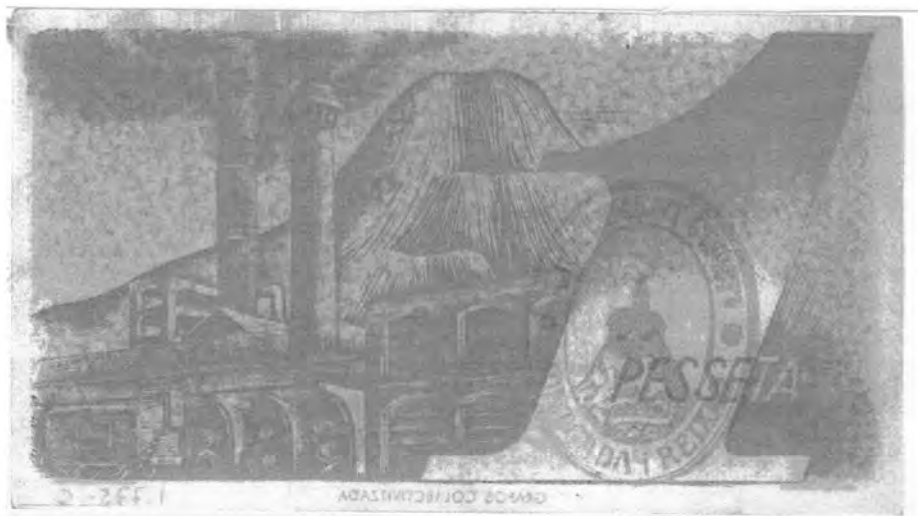
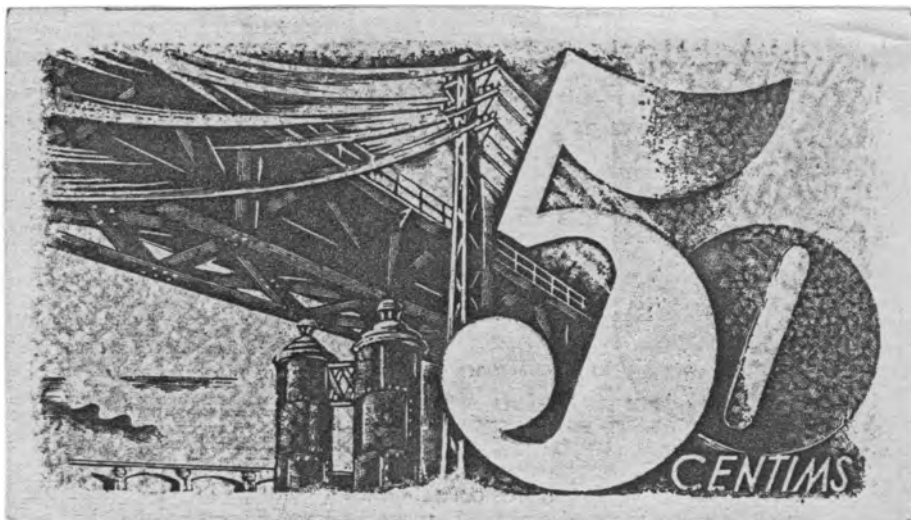
MONISTROL (de Montserrat). Al revers dels bitllets rodons de 10, 15 i 25 cèntims d'aquesta població, s'hi veu, junt amb l'escut català, la silueta de la muntanya de Montserrat.

MONTBLANC (Conca de Barberà). En els primers bitllets locals d'aquesta població, tot l'espai del revers està ocupat per un dibuix representant el conjunt monumental de les muralles del segle XII d'un perímetre de dos quilòmetres, amb algunes de les trenta-quatre torres i portes de què constava. S'hi veu també el portal de Babé i el campanar de Sant Miquel. En els bitllets emesos el juny i el desembre del 1937, s'hi veuen, al fons de l'anvers, diverses vistes parcials de la població i, en el valor de 25 cèntims de l'1 d'octubre del 1937, s'hi veu, també a l'anvers, una vista de la ciutat amb el pont gòtic de tres arcades sobre el riu Francolí.

MONTCADA i REIXAC (Vallès Occidental). Al revers dels bitllets de 50 cèntims emesos el maig del 1937, s'hi veu un dibuix de l'artista barceloní Enric Clusellas representant el pont metàl·lic del ferrocarril sobre el riu Besòs junt amb una línia elèctrica d'alta tensió i, al revers del valor d'1 pesseta, hi figura un detall de la fàbrica de ciment Portland/Asland amb dues grans xemeneies amb; al fons, el turó de Montcada, de 296 m alt.

MONTELLÀ i MARTINET (Cerdanya). A l'anvers dels seus bitllets locals, s'hi veu una magnífica vista panoràmica de la serralada del cadí i, dins d'un cercle, l'antic castell de Montellà. El revers està totalment ocupat per una vista general del poble de Martinet amb el riu Segre.

MONTMANY (FIGARÓ) (Vallès Oriental). Tot l'espai del revers dels tres valors emesos l'abril del 1937 (2a emissió) està ocupat per una vista general del poble del Figueró amb, en primer terme a l'esquerra, l'edifici de l'Hotel Congost. Al fons, s'enlaira el turó de Segué en el massís del Tagamanent.

NAVÀS (Bages). En els bitllets locals emesos l'11 de juny de 1937, hi figura, al revers, una vista panoràmica de la població estesa als peus de la serralada Castelladral.

OLÓ (Bages). Tot l'espai del revers dels bitllets locals està ocupat per una vista panoràmica del poble, encimbellat sobre una muntanyola en la part coneguda pel Cingle del Castell, on es destaca el campanar de l'església parroquial, que data del 1416, i les restes de l'antic castell, que data de final del segle IX, tot segons un dibuix del dibuixant Artigas.

OLOI (Garrotxa). Tot l'espai del revers dels seus bitllets locals està ocupat per la reproducció d'un paisatge local tret d'un quadre del pintor olotí Joaquim Vayreda i Vila, segons un dibuix de l'artista barceloní Xavier Nogués i Casas.

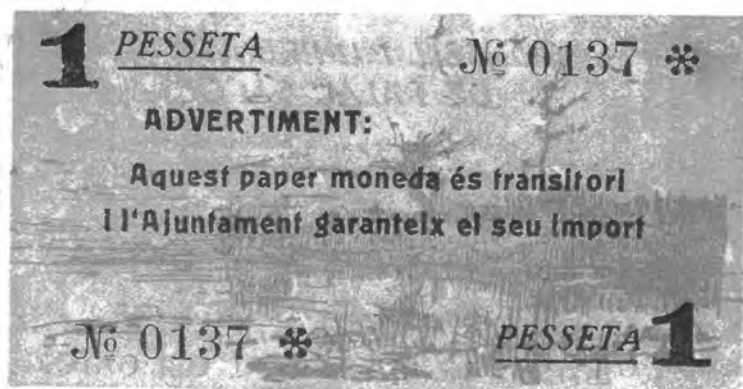
OLVAN (Berguedà). A l'anvers dels seus bitllets locals, s'hi veu un dibuix amb una gran fàbrica amb les xemeneies fumejants, testimoni de la important indústria fabril local.

ORGANYÀ (Alt Urgell). Tot l'espai del revers de la segona emissió de bitllets d'aquest poble està totalment ocupat per la fotografia del grup escolar local Mes-tre Cases.

PALAU SACOSTA (Gironès). En els bitllets locals del sol i únic valor d'1 pesse-
ta emesos el 15 de maig de 1937, tot l'espai del revers està ocupat per la reproduc-
ció d'un paisatge local del pintor olotí Joaquim Vayreda.

La PALMA DE CERVELLÓ (Baix Llobregat). En els bitllets locals emesos el 9
de setembre de 1937, hi figura, a la dreta del revers, la silueta de la península Ibè-
rica suportant una matrona, amb corona mural, simbolitzant la República Espan-
yola i, a la dreta, l'estàtua del popular Manelic, el típic pastor català creat pel dra-
maturg Àngel Guimerà en la seva obra Terra Baixa (1896).

El PAPIOL (Baix Llobregat). En el sol i únic valor d'1 pesseta dels bitllets emesos el 6 de maig de 1937, tot el fons del revers està ocupat per una vista parcial de la famosa curiositat geològica local les Escletxes, esquerdes naturals, algunes de les quals arriben als 15 m de fondària. A l'anvers, dins d'un medalló, s'hi veu el castell medieval del Papiol al puig de Sant Pere, ja citat el 1116, el qual s'enderrocà parcialment en el terratrèmol del 24 de maig de 1948 i que avui és restaurat.

PAU DE SERT (Garrotxa). A l'anvers dels bitllets de 50 cèntims emesos el 25 de maig de 1937, s'hi reproduïx el magnífic finestral gòtic del castell feudal local. En aquests bitllets, i també en els d'1 pesseta, hi veiem, a la dreta del revers, una bonica vista d'un típic carrer porxat d'aquesta medieval població.

PERPÈTUA DE MOGODA (Vallès Oriental). Tot l'espai de l'anvers dels bitllets de 50 cèntims emesos el 2 de maig de 1937, està ocupat per una vista panoràmica de la població en la qual destaca el cementiri dalt d'un turó.

PINEDA DE SEGARRA (Segarra). El revers dels bitllets locals emesos el 2 d'agost de 1937 està ocupat per un detall del paisatge local que representa una bonica pineda segons un dibuix de l'artista Artigas.

El PINELL DE BRAI (Terra Alta). En els quatre valors dels bitllets locals emesos en data que no coneixem exactament del 1937, hi figura, al revers, la fotografia del gran edifici del Cellar Cooperatiu i Sindicat Agrícola local, obra de l'arquitecte Cèsar Martinell i Brunet el 1920.

PINS DEL VALLÈS (Vallès Occidental). L'espai del revers dels bitllets locals emesos el 12 de maig de 1937 està ocupat per una vista panoràmica de la vila amb la muntanya de Sant Llorenç de Munt (1.100 m alt) al fons i, en primer terme, una locomotora dels ferrocarrils de Catalunya que enllacen la vila amb Barcelona.

El PLA DE CABRA (Alt Camp). En els bitllets de 50 cèntims emesos el 10 de setembre de 1937, s'hi veu, a l'anvers, un detall de la població amb un molí paperer mogut per una sínia i, a l'anvers del valor d'1 pesseta, hi veiem una gran fàbrica de lones, principal producció tèxtil local, amb un sol radiant al fons, segons uns dibuixos de P. Domingo.

Les PLANES D'HOSTOLES (Garrotxa). Al revers dels primers bitllets locals d'aquesta població, s'hi veuen unes espigues de blat i una fàbrica amb les xemeneies fumejants, simbolitzant l'agricultura i la indústria local, segons un dibuix de D. C. P. En l'emissió de l'1 de juliol de 1937, s'hi reprenen a l'anvers, els símbols a l'agricultura i la indústria de l'anterior emissió, però en un estil més modernista, dibuixats ara per Juli Pallí i Vilaseca, fill de la vila i que n'era, precisament, l'alcalde.

La POBLA DE CLARAMUNT (Anoia). Al revers dels bitllets locals de 25 cèntims, 50 cèntims i 1 pesseta, s'hi veu, al cim d'una muntanya de 452 m d'altura, el castell de Claramunt ja esmentat el segle X, i que fou derruït i reconstruït el darrer terç del segle XV, i una torre de guaita.

La POBLA DE LILLET (Berguedà). En els seus bitllets de 25 cèntims, 50 cèntims i 1 pesseta, el bonic dibuix del revers representa el vell pont romànic de pedra sobre el riu Llobregat, interessant vestigi de l'edat mitjana (segle XIV).

La POBLA DE SEGUR (Pallars Jussà). En els bitllets locals emesos el 6 de juliol de 1937, tot el revers està ocupat per una invocació a la indústria i a l'agricultura amb unes fàbriques amb les xemeneies fumejants, una línia elèctrica d'alta tensió i un camperol llaurant amb una parella de cavalls.

POBLE DEL LLIERCA (Garrotxa). En tots els bitllets emesos per aquesta població, tot el fons del revers està ocupat per la vista d'un detall del paisatge local amb la presa sobre el riu Fluvià.

Una interessant medalla aragonesa del segle XVII

M. CRUSAFONT I SABATER

Es tracta d'una peça d'aram que no és pas aragonesa per l'artista que la va realitzar ni, ben segur, pel lloc on fou obrada, sinó pel tema que conté.

És dedicada a l'eclesiàstic i teòleg aragonès Miguel de Molinos (Muniesa, 28 de juny de 1628 – Roma, 28 de desembre de 1696). Molinos fou un teòleg de gran relleu. Es traslladà a Roma i publicà *Breve tratado de la comunicación cotidiana i Guía espiritual*. Fou especialment aquesta segona obra, plenament acceptada per l'Església i editada el 1675, la que li donà més renom i la que tingué una difusió més àmplia.¹

Vegem, però, la descripció de la medalla que hi al·ludeix:

Medalla de Miguel de Molinos. Aram.

a/ MICH:MOLINOS HISP:QUIETIST:ANTESIGN. Efigie del prelat a l'esquerra, amb vestits eclesiàstics. Sota el bust: I.SMELTZING

r/ TAMEN ET ADHUC QUIETUS. Figura asseguda que es recolza en una taula, dins d'una presó. Al l'exerg: CONDEMNAT:ROM:/3 SEPT:1687

Pes: 27,7 g Ø: 38 mm Inèdita en part

Aquesta peça és mencionada per Forrer, però sense imatge ni descripció.² També sembla que la menciona Kerkwijk,³ però no sabem si amb dades comple-

1. *Aragón en su historia*, obra col·lectiva dirigida per Ángel Canellas López, Saragossa, 1980. A la p. 318, es donen informacions sobre Miguel de Molinos, que hem complementat amb altres fonts.

2. L. FORRER, *Biographical Dictionary of Medallists*, vol. V, Londres, 1912, p.544-550. Vegeu p. 549.

3. A la p. 540, Forrer dóna una referència Cat., 1393 per a la medalla de Molinos que sembla al·ludir a A. O. Kerkwijk, *Catalogus der Nederlandsche en op Nedreland betrekking habbends Gedengpenningen's*, Gravenhage, 1903, obra que no hem pogut consultar.

tes. De tota manera, no ha estat pas divulgada, que sapiguem, en l'àmbit peninsular.

L'anvers de la peça, amb un excel·lent retrat del teòleg, faria pensar, en primera instància, que es tracta d'una medalla per recordar i enaltir la figura del personatge. La llegenda, però, ja ens diu que fou el cap dels quietistes i, per tant, l'iniciador d'una heretgia. És per això que Solano no dubta a qualificar-lo d'heresiarca.⁴ L'altra cara de la medalla ens acaba de confirmar l'aspecte negatiu de la qüestió en informar-nos per la imatge que Molinos havia estat empresonat. L'exerg ens diu el perquè: havia estat condemnat per Roma l'any 1687.

Què havia succeït? Al llarg dels primers deu anys, la *Guía espiritual* tingué una gran acollida, però aviat trobà també detractors que començaren a presentar denúncies contra Molinos acusant-lo d'herètic. Sembla que entre els contraris a l'autor aragonès hi havia els poderosos jesuïtes. L'any 1685, és a dir, deu anys després de l'aparició de l'obra, hi intervingué la Inquisició romana i el papa Innocenci XI decretà presó perpètua per al prelat aragonès. El judici s'allargà fins al 1687 i Molinos es retractà tot seguit de tot allò que havia estat considerat herètic. De res li valgué, però, la seva rectificació, ja que fou mantingut en presó fins a la seva mort, que ocorregué l'any 1696.

Les doctrines propugnades per Molinos varen ésser definides com a quietisme o heretgia quietista. Defensava que la summa perfecció consistia en la contemplació passiva de Déu i els seus atributs. En aquest sentit, el cristià abandonava tot poder propi i es lliurava a la inacció de l'ànima i a l'amor de Déu. L'abandó total en mans de Déu, en contrast amb la pietat voluntarista, eren, doncs, en el fonament de la doctrina.

Els que la combateren hi trobaren arrels panteistes, jansenistes i fins i tot luteranes, però la qüestió obrí un ampli debat, especialment a França, on sorgiren com a detractors l'arquebisbe de París i el famós orador i bisbe Bossuet i, com a defen-

4. El capítol corresponent al temps de Carles II dins l'obra mencionada, *Aragón en su historia*, és signada per Enri-que Solano Camón.

sors, l'escriptora mística Marie Bouvier de la Motte, més coneguda com a Guyon de Chesnoy (el nom del seu marit), i el prelat, educador, orador i escriptor François Fenelon.

La polèmica ultrapassà, doncs, la vida de Molinos perquè encara el 1699, tres anys més tard de la seva mort, el papa Innocenci XII ratificava la condemna de la doctrina quietista que Fenelon, finalment, abandonà.

En resum, és ben exagerat que es qualifiqui Molinos d'heresiarca, perquè, com hem vist, abdicà tot seguit dels seus plantejaments i els seus seguidors defensaren les seves doctrines al marge d'ell i més enllà de la seva mort. No es pot parlar, doncs, d'un líder d'un grup herètic. Tot fa pensar que fou víctima d'un excés de rigor i potser de l'enveja que creà la seva alta posició. No pretenem amb això jutjar l'ortodòxia de la seves doctrines, sinó més aviat assenyalar l'implacable càstig a un home que, al capdavant, havia abjurat dels seus errors.

La medalla, que en principi semblaria honorar-lo, préten ben bé tot el contrari. La seva humiliant estampa a la presó bé ho demostra i la llegenda del revers jugant amb el nom del quietisme i la situació de *quiet* de Molinos a la presó, un veritable sarcasme. Es tractava, amb aquesta burla, d'exemplaritzar sobre el càstig que esperava els que s'apartaven de l'ortodòxia catòlica.

Quan i on fou feta aquesta medalla? L'autor és l'artista alemany Iohannes Smeltzing, que la signa sota el bust de Molinos. Aquest artista va néixer a Leyden el 1656 i morí a la mateixa ciutat el 1693. Fora d'algunes obres primerenques, que apareixen a partir del 1669, el gruix principal de la seva obra fou fet entre el 1684 i el 1693, per bé que s'ha detectat algun encuny reaprofitat més tardanament pel seu fill, també gravador, o per altres artistes posteriors. Smeltzing, artista prolífic i de gran relleu, treballà al seu país, però també a Anglaterra, a França i a altres llocs. De tota manera, se sap que el 1690 treballà a la seca de París, on obrà diferents medalles satíriques, per bé que aquesta activitat fou de poca durada.

Pel que fa a la intencionalitat de la peça, tot fa pensar que fou obrada pels enemics de Molinos ran de la seva condemna i per exemplaritzar, amb l'exhibició del seu empresonament del 1687, el càstig que esperava els heretges. En aquest sentit, no ens podem apartar gaire de la mateixa data de l'empresonament. De fet, Forrer accepta el 1687 com a data de la medalla. Tampoc podem anar més enllà del 1696, data de la mort de Molinos, perquè la peça expressa una situació present. Igualment ens hem de limitar a una data anterior al 1693, perquè és la data de la mort d'Smeltzing i, en aquest cas, no es pot pensar en un reaprofitament posterior, ja que es tracta d'una peça perfectament personalitzada. La forquilla és, doncs, 1687-1693.

Si analitzam l'aspecte general de la peça, és evident un parentiu amb les medalles franceses d'aquesta època. Tot i que A. O. Kerkwijk la inclou entre les holandeses o relacionades amb Holanda, com hem dit abans, potser seria més lògic pensar en l'estada d'Smeltzing a París, on se sap que féu diferents medalles satíri-

ques durant un temps curt. Seria, llavors, una peça obrada a França, probablement el 1690, una data prou propera al 1687 perquè l'empresonament de Molinos fos encara un fet d'actualitat. Sens decartar, doncs, la possibilitat d'una encunyació el 1687, pensem que el més probable és que la peça fos feta a França, i, més en concret, a la seca de París, el 1690 o molt poc després.

Es tracta, en tot cas, d'una peça d'excel·lent qualitat i dedicada a un prelat aragonès, que bé valia la pena de donar a conèixer.⁵

5. Hem tingut notícia d'aquesta medalla quan ja és en curs d'impressió el nostre *Medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona catalanoaragonesa (segles XV-XX)*, on l'hem inclòs sense il·lustració i amb un comentari molt breu.

Troballes monetàries XXII

Troballes del Segrià

M. CRUSAFONT I SABATER

Núm.: AN-72

Lloc: Indeterminat dins la comarca del Segrià

Composició: 2 monedes locals de Bonifacio (Còrsega)

Dates límit: c. 1420-final del s. XV

Data més probable de la pèrdua: s. XV

Localització: Dispersa

Data de la troballa: Vers el 1980

Circumstàncies de la troballa: Desconegudes, però totes dues monedes foren trobades separatament

Descripció

1. Diner d'aram de Bonifacio amb una B el camp i anellets.

a/ B entre anellets voltada de cercle de punts. Rastres d'una llegenda que a partir d'altres exemplars se sap que diu BONIFAC.

r/ Creu que talla el camp, amb anellets als espais alterns i lletres I com a llegenda, una a cada quarter.

Pes: 0,52 g Ø: 11 mm (mal tallada) Malbrunot

2. Diner semblant a l'anterior.

Pes: 0,39 g Ø: 11 mm (mal tallada) Malbrunot

Comentaris

Es tracta de dues peces molt semblants que formaven part d'una col·lecció lleidatana nodrida amb materials trobats a la zona. Sabem amb seguretat que un dels exemplars fou trobat al Segrià i que és molt probable que l'altre també tingués aquesta procedència. Es tracta, en tot cas, de dues troballes individuals.

Bonifacio és una ciutat del sud de Còrsega que es troba a tocar de Sardenya i en l'estret denominat també de Bonifacio, davant per davant de la ciutat sarda de Santa Teresa de Gallura. Es troba damunt d'uns alterosos penya-segats que li fan de defensa natural i no va poder ésser conquerida per Alfons el Magnànim, tot i que la llegenda diu que va fer tallar uns graons en un dels penya-segats per poder-hi entrar. L'escala, tallada a la roca, existeix, si més no, encara avui.

Les monedes locals de Bonifacio constitueixen un numerari ben poc conegut. De fet, ha estat gràcies a la nostra relació amb l'estudiós Jean Malbrunot que n'hem pogut tenir informació. Aquest contacte es va establir mercès al nostre amic Michel Dhénin, ran del nostre intent per retrobar unes imitacions de peces catalanes de Sicília que afloraven a Còrsega. L'any 1979 Dhénin ens va mostrar unes fotografies d'aquestes peces, que ens varen interessar extraordinàriament. Podrien haver estat, en efecte, el resultat d'encunyacions locals de Vicentello d'Istria, el cabdill sard que, al llarg del s. XV va mantenir a l'illa un partit procatalà, dominant la part central del territori. Malauradament, en aquell moment Dhénin no ens va poder cedir el material perquè tenia el compromís de publicació amb un estudiós cors. Han passat molts anys, la publicació no es va dur a terme i sembla que les fotografies s'han per-

dut. Nosaltres ja havíem fet esment d'aquesta possibilitat en alguna altra ocasió, però ara caldrà esperar que es produeixin noves afloracions. Només podem dir que les peces es trobaren en llocs del centre i nord de l'illa. Malbrunot no coneixia les peces que nosaltres havíem vist, perquè ell va estudiar essencialment les monedes de Bonifacio i, de moment, en aquest lloc no n'han sortit.

Malbrunot ha estudiat diferents tipus de monedes locals que han anat apareixent en diferents excavacions fetes a Bonifacio. Els tipus de la B entre anellets corresponen a emissions més aviat tardanes que considera emeses a partir del 1420 i foren en circulació com a mínim fins a final del s. xv. Hi ha alguns esments que les documenten i sembla que la motivació de les emissions fou la falta d'altre numerari petit.

És la primera vegada, que sapiguem, que aquests tipus de peces apareixen a Catalunya. No són pas monedes que fossin aptes per al comerç mediterrani i, per tant, l'explicació de la seva arribada a l'interior de Catalunya ha d'ésser una altra. Es podria pensar que potser varen passar a la propera Sardenya i que foren portades a Catalunya i perdudes aquí, formant part d'un petit numerari personal que es pogué haver barrejat amb altres tipus locals sards com ara els de l'Alguer o de Bossa, que també són d'aram. Recordem que s'han trobat peces de l'Alguer batudes damunt diners de Menorca. Per tant, el camí invers també és possible, sens que això sembli poder tenir cap significació rellevant des del punt de vista dels intercanvis comercials.

Bibliografia

Jean MALBRUNOT, *Les monnaies médiévales bonfacienes*. Bonifacio, 2003.

Recensions bibliogràfiques

VÀRIA

Ripostigli Monetali in Italia. Milà: Civiche Raccolte Numismatiche.

El sempre actiu centre de la Civiche Raccolte va iniciar l'any 1982 la publicació d'una sèrie de monografies sobre tota mena de troballes monetàries que afloressin en territori italià. La col·lecció ens aporta una acurada descripció i reproducció de totes les monedes i un comentari preliminar, tot plegat degut a diferents especialistes vinculats o no al centre com ara E. Arslan, N. Vismara, R. Martini, A. F. Capone, etc. Fins al moment se n'han publicat una cinquantena, una vintena de les quals han entrat a la biblioteca de la nostra Societat, en base a una interpretació generosa del concepte d'intercanvi. D'aquestes vint que coneixem destacarem les que contenen numerari vinculat amb el territori peninsular. Son les que relacionem a continuació:

Il ripostiglio di Buonalbergo, degut a Fernando Capone i Filippo d'Aloia (2001). Conté un tresoret de peces d'argent de Nàpols i Sicília dels s. XVII i XVIII, amb àmplia representació de moneda napolitana de Carles II, menys copiosa de Felip V i l'Arxiduc i dels borbons descendents de Carles III.

Il ripostiglio di Crotone, degut a Ermano Arslan (2000). Ens aporta un tresoret compost exclusivament per diners del rei Mamfred de Sicília, pare de la Constança que fou esposa de Pere el Gran i hereva del regne. És repartit entre 4 exemplars de Bríndisi, 72 de Messina i 4 de Mamfredònia.

Il ripostiglio di Osio Sotto, degut a Rodolfo Martini, conté sobretot peces italianes i franceses dels segles XVIII i XIX, però també té alguna moneda de vuit rals d'argent de Carles III i Carles IV mexicanes i una de Ferran IV Borbó, de Nàpols.

Il ripostiglio di San Vito dei Normanni, degut a Gian Doménico Auricchio (1999), comprèn exclusivament moneda d'argent napolitana des de Felip I (II) a Felip III (IV), amb ampli predomini de les peces d'aquest darrer.

M. Crusafont

MÓN ANTIC

BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M. L.; FEUGÈRE, M. «Deux dépôts monétaires d'époque républicaine découverts dans l'Aude», *Cahiers Numismatiques*, núm. 167, (març 2006), p. 25-43.

El fet que en un dels dos tresors, el de Lacombe, Lastoures, hagin aparegut quatre denaris ibèrics el fa interessant, puix que la seva presència junt a setze denaris romans permeten una datació.

Els denaris ibèrics són un de Kese, un d'Iltirtasalirban i dos de Sesars. Pertanyen a emissions antigues, els catalans de principi del segle II aC i el de Sesars de mitjan del mateix segle.

Aquesta datació que nosaltres fa temps proposàrem i que darrerament, amb la publicació del tresor del Francolí a *Acta Numismàtica* 32, 2002, s'ha fet evident, ara queda més reforçada amb la datació deduïda d'aquest nou tresor.

Dels denaris romans, nou són anònims; dels altres, el més modern és el Crawford 152/1a, de l'any 189-180 aC que dona la datació *post quem*. Els denaris d'aquets tresors són similars als de Francolí.

Si alguna conseqüència nova es pot deduir seria proposar una datació per als denaris de Sesars d'abans del 150 aC.

La coordinació de la numismàtica francesa amb la nostra és efectiva i esperem que ho sigui encara més.

L. Villaronga

CACCAMO, Maria; COMPAGNA, Lorenzo; PINZONE, Antonino. *Nuove prospettive della ricerca sulla Sicilia del III sec. a. C.* *Archeologia, Numismatica, Storia*. Messina, 2004.

Es tracta de la publicació de les actes d'un congrés realitzat a Messina a mitjan 2002 i dedicat a la Sicília de l'època clàssica. Com a primera aportació positiva, hi hem d'anotar la concurrència d'arqueòlegs, numismàtics i historiadors de síntesi, aplegats entorn d'una temàtica que els és comuna. L'aparent normalitat d'aquesta actuació ens obliga a assenyalar que això no és pas, malauradament, una cosa habitual a casa nostra, on cadascú sembla fer la guerra pel seu compte, com

si es pogués prescindir del treball interdisciplinar. Els numismàtics, no cal dir-ho, son sovint els més sistemàticament marginats.

Després d'uns estudis de tipus introductori, en part amb la intenció de dreçar l'estat de la qüestió de les diferents àrees, el volum es divideix en els tres blocs temàtics, segons les qüestions estudiades. Pel que fa, en concret, a la numismàtica, hi trobem les aportacions següents: Anna CARBÈ, «Il cavaliere di Ierone II: aspetti iconografici», p. 267-276; Benedetto CARROCCIO, «Moneta locale della Sicilia romana», p. 277-292; Daniele CASTRIZIO, «Sicilia e Bruttii nel IV e III sec. A.C.», p. 293-305; Mariangela PUGLIESI, «La circolazione monetale in Sicilia nell'età di Ierone II», p. 305-322.

M. Crusafont

FEUGÈRE, M.; LHERMET, M.; PY, M., «Les petits bronzes longostalètes à la corne d'abondance». *Cahiers Numismatiques*, núm. 165 (Setembre 2005), p. 13-31.

Un grup d'estudiosos ens presenta un treball sobre les monedes dels *Longostalètes*, partint de les rares peces amb cornucòpia que nosaltres publicàrem en estudiar les monedes del British Museum.

A més de les interessants reflexions i comentaris que fan sobre aquestes monedes, creiem que el veritablement important de la seva publicació és el quadre en què s'assenyala el·lloc de provenença de les monedes que estudien. Són, en total, 264, la major part trobades a Montlaurès i Enserune.

No acabem d'entendre que al quadre no hi figurin les monedes amb la cornucòpia, que són les més rares i de les quals resulta més interessant el·lloc de la trobada.

Un cop més agraïm als editors dels *Cahiers Numismatiques* la publicació de les importants col·laboracions dels numismàtics que treballen en el camp.

L. Villaronga

GOZALBES, M. «Las monedas de Turiazu». *Turiaso* [Tarassona], vol. XVII, (2003-2004), p. 135-153.

Mentre esperem l'obra de Gozalbes, la seva tesi doctoral sobre la seca de Turiasu, ens arriba aquest article en què, en síntesi, però de manera completa, ens dona els resultat a què arribà en la seva tesi.

Petita cosa, però que s'ha de remarcar, és la interpretació de la darrera sibilant abans per S i ara per Z: tenim TURIAZU.

Dóna una possible solució al problema de la presència de les abreviatures Ka, S, Tu. Les dues últimes podrien ser abreviatures de SILBIS i TURIASU i quant a la primera, podria ser l'abreviatura del riu Quelis, que els àrabs anomenaren Kales o Kelas.

Classifica les monedes en sis grups. El primer, l'arcaic, sense denari. L'anvers marcat amb una Ka ibèrica i una palma. Al revers, el genet porta una falç.

Segueixen les altres emissions amb moneda de plata, escassa en les sèries antigues i abundant en la moderna, del grup v, corresponent al segle I aC, marcada amb Ka, S i Tu, de la qual arriba a comptar 316 encunys, enfront dels 44 de les antigues.

L'aspecte metrològic és particular, la mitjana de pes dels denaris dels grups II, III i IV és de 3,85 g. En el v, baixa a 3,32 g.

El nombre d'encunys de les monedes de bronze és baix, d'acord amb el seu ús; funcionen com a meitats del sistema romà; en canvi, la producció de moneda de plata és elevada per la seva destinació a finançar l'exèrcit.

El grup IV està format exclusivament per monedes de plata, denaris i quinaris, en tipus diversos, alguns amb revers de cavall.

També s'emeten quinaris en el grup v i, a més, un divisor de bronze particular amb cap femení amb casc. A les unitats evolucionen les marques per acabar amb tres dofins.

Els tresors confirmen que els denaris ibèrics foren els protagonistes de la circulació monetària.

Als aspectes comentats, caldria afegir-ne d'altres que converteixen aquest article en un resum de la tesi doctoral de l'autor, que esperem tenir ben aviat a les mans.

L. Villaronga

La monetazione dei Focei in Occidente, Atti del XI Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici, Napoli 24-27 Ottobre 1996. Roma, 2002, 262 pàgines, xx làmines.

Interessant la publicació de la reunió que va tractar de l'estat actual del coneixement de la moneda dels focs a Occident, que comença per una introducció històrica d'A. Mele, seguida d'una sèrie de treballs sobre l'arribada de la moneda a Massàlia a través de Velia, obres de K. Rutter, G. Gorini, Sclarelli i Taliercio. La situació de l'arqueologia focea i les seves monedes van a càrrec de J. P. Morel i Treziny. I les que a nosaltres ens afecten directament d'A. Furtwängler, «Monnaies grecques en Gaule. Nouvelles trouvailles (6 i 5 s. aJ.C.)»; de C. Brenot, «Marseille et le réseau phocéén. Remarques sur les témoignages des monnaies», i el de M. Campo, «Las emisiones de Emporion y su difusión en el entorno ibérico.»

Furtwängler fa un repàs als seus diversos treballs, especialment al de l'any 1993, a BLESÀ, afegint-hi algunes novetats com la de les monedes del tipus d'Auriol, no presents en el tresor, que han estat trobades a Provença. Ara en podria afegir algunes més, no conegudes quan tingué lloc el *convegno*, com les publicades per nosaltres l'any 1997 i 2003, que no es troben a Auriol, ni han estat trobades a Provença i, en canvi, en coneixem diverses de trobades a Catalunya.

Per la metrologia, les considera batudes amb una unitat de 0,9 g, que resulta ser d'un valor intercanviable: òbol focu de 0,93 g, *tritartemorion* milesi de 0,91 g i l'òbol eginètic de 0,93-0,96 g, corresponents a un octau del *nomos* itàlic. Pes que seguiran les fraccionàries emporitanes més antigues.

Diu de les monedes amb cap de be i revers de creu, que després de la troballa d'Auriol, no se'n ha trobat cap més a Marsella; en canvi, són nombroses a Catalunya, de valors divisionaris diferents.

Per a les monedes amb Lakýdon, insisteix que porten diadema, no acceptant el *corne* dels numismates francesos.

Per a Brenot, Massàlia és el·loc més important de l'amonedació foca a Occident, on arriben influències del sud d'Itàlia i des d'allà es difonen cap a Empòrion, on la seva moneda cobreix un llarg període de temps, del segle V aC fins a l'arribada de Cèsar.

Brenot no ens dona cap informació nova, es mou en el de sempre. Continua amb la introducció de la dracma pesada cap el 390 aC, no traient conseqüències del tresor d'Olliules, on, junt a setze dracmes pesades, es trobaren dues dracmes d'imitació emporitana, batudes a la segona meitat del segle III aC, dient que es tracta de monedes que han estat «successivament amassées», però que quedarien distanciades més de cent cinquanta anys, segons la seva datació.

Del divisors de roda amb MA, que pesen de 0,86 a 0,63 g, diu que són òbols de la dracma de 3,7 g, la qual cosa pot ser-ho per als de pes baix, però els de pes alt deuen correspondre metrològicament al grup anterior.

Accepta la circulació dels òbols de roda i MA de pes baix per a final del segle III aC i pel segle II aC les dracmes lleugeres junt a la moneda de bronze, com a divisionària.

En nota 51, ens diu que presentem un «curieux illogisme», sense comentar res.

Campo ens dona una visió completa de les emissions monetàries emporitanes, des de les fraccionàries de mitjan segle V aC, passant després a la creació de la dracma de Rhode i a la d'Empòrion. Les seves imitacions arriben a la moneda de bronze del segle II aC.

És un repàs complet de la moneda emporitana, ben acceptable, que resumeix amb encert l'activitat del taller emporità, malgrat que no ens doni cap nova informació.

Només comentarem que, quan parla de les monedes procedents de Pont de Molins, diu que, les setze que nosaltres publicàrem, una part poden ser falses. És més, de la del·libre núm. 111, diu que és exacta a la núm. 112 del GNC, publicada per Amorós núm. 9: la qualifica de «falsa con toda seguridad.» Quan publicà el tresor de Pont de Molins, no la hi inclogué sense donar-ne cap raó. Esperem un aclariment sobre aquests supòsits.

De les dracmes finals, sembla que no està prou convençuda de la nostra proposta cronològica.

Per a la resta, una bona visió de l'estat de la qüestió.

A les intervencions, és interessant reproduir les discussions de Campo i Furtwängler.

F. Quina és la datació de les monedes «pseudo-atenienses»?

C. Possiblement del 395-375 aC.

F. Quan foren batudes les primeres monedes a Empòrion?

C. Possiblement a mitjan segle v aC.

F. Què pensa de la moneda amb el cap de be?

C. És difícil que sigui una emissió emporitana. Encara que se n'han trobat moltes a Catalunya, falta trobar el centre emissor.

F. Tenim el problema que ha posat Brenot, per què es bat moneda? Si es bat moneda deu ser en un *nomisma*, deu haver-hi un *nomos*. Ha d'existir la ciutat emissora, que més aviat serà Empòrion que cap altra. Les primeres monedes de Masàlia foren sense llegenda.

C. Crec que la metrologia és del tot diferent.

F. És evident que la majoria de les monedes amb cap de be han estat trobades a Catalunya. No exactament a Catalunya. La notícia diu que han estat fotografiades en una col·lecció a Catalunya. Però de procedència exacta en coneixem molt poques. Crec que cal rellegir l'article de V. i estudiar les monedes, cosa difícil, puix les fotos són molt dolentes.

Continuen les discussions i a la fi Campo, responent Furtwängler, li diu que la documentació arriba de l'estranger, de troballes clandestines. «Allors nous sommes ravis», puix és una documentació que se'ns escapa totalment.

La reunió sobre l'amonedació dels focs a Occident fou molt interessant i va ser una exposició actual de l'estat de la qüestió amb l'estudi dels principals centres emissors.

L. Villaronga

Moneta qua scripta, la moneda como soporte de escritura, Actas del III Encuentro Peninsular de numismática antigua, Osuna (Sevilla), Febrero Marzo, 2003. Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXXIII, CSIC, Sevilla, 2004.

En un volum de 432 pàgines es recullen les aportacions a la trobada sobre la moneda com a suport d'escriptura.

Les nombroses col·laboracions sobre els temes més dispars, en la majoria, són comentaris i especulacions històrics i numismàtics desenvolupats amb un bon suport bibliogràfic, però són poques les aportacions numismàtiques efectives.

Dels temes monogràfics, cal remarcar el de Ripollès i Hurtado, «La emisión bilingüe de Kelse», en què són estudiades 220 monedes pels seus encunys, obtenint-ne 8 d'anvers i 27 de revers. És un estudi modèlic que tots haurem de seguir.

Amb menys profunditat són estudiades les seques de Callet per J. Pascual, Baicipo per E. Ferrer i R. Pliego, Carisa per A. Arévalo.

Suggestiva la teoria de Garcia-Bellido, de la contramarca amb el dofi emporità, que identifica amb la Legio I Adiutrix, seguint el seu pas per la Germània, on s'han trobat algunes monedes. Els testimonis són escassos.

Ripollès ens parla de les primeres emissions monetàries d'Emporion i Arse, presentant la hipòtesi que existeix una primera circulació de plata en brut i que després es baté la plata per substituir-la.

Diu que l'ús de la plata bruta o encunyada feia possible tot tipus d'intercanvi o pagament, i la introducció de la moneda constituí una etapa d'escassa incidència en la vida econòmica quotidiana. Per tant no creu que les primeres monedes tinguessin relació amb el finançament militar i el gran comerç, ja que els petits valors emesos eren insignificants. Les activitats comercials de caràcter local pogueren contribuir al desenvolupament inicial de les primeres fraccionàries.

Aquestes idees no tenen el suport dels tresors, puix no en coneixem cap compost solament de trossos de plata, sense monedes. Al contrari la plata bruta apareix sempre junt a monedes en tots els tresors fins als de la Segona Guerra Púnica. O sigui que l'etapa de l'ús de plata bruta no ha deixat cap testimoni.

Campo, en la seva col·laboració, segueix aquesta idea amb els materials escassos de Mas Castellar de Pontós.

Aconsellem la lectura dels treballs d'aquesta trobada, en la qual cadascú trobarà al·licients a les seves recerques.

El volum amb 35 treballs demostra que l'activitat entre els nostres investigadors és gran i que es mouen entorn dels nostres problemes numismàtics.

L. Villaronga

RIPOLLÈS, P. P. «Spain». A: *Coinage and idendity in the Roman Provinces*. HOWGEGO C.; HEUCHART V.; BRUNETT A, Oxford: University Press, 2005, p. 79-93.

En aquesta obra, s'aplega l'estudi de les emissions de monedes a les províncies romanes, i Ripollès desenvolupa la part d'Hispania.

Fa un bon repàs de la circulació monetària a la Península des de les emissions gregues d'Empòrion, donant una bona visió general, acceptant les opinions particulars de cada autor per la seca presentada, no discutint-la en cap cas.

Això fa que, al grup ben homogeni de les emissions amb noms de magistrats de la segona meitat del segle II aC, no inclogui les emissions de Càstulo, que han estat atribuïdes al segle I aC.

Considera que va ser voluntària l'adopció del retrat d'August a les monedes, i per això algunes seques no l'hi posen, com Emporiae, Carteia, Saguntum, Cartago Nova i Gades.

Per a l'època imperial distingeix entre els *municipia* i les colònies: els primers usen tipologia indígena i les segones tipus romans.

Bona presentació del tema, sense entrar en profunditats.

L. Villaronga

RODRÍGUEZ RAMOS, J. «Okelakom, Sekeida, Bolsken». *Kalathos*, 20-21 (2001-2002).

Es proposa una nova lectura per al signe ibèric Ka per Ke, quan aquest signe no es presenta en agle, sinó rodó.

S'argumenta la interpretació en relació a altres inscripcions, però ens queda un dubte: Com queda el signe Ke? Tindrem dos signes amb el mateix valor fonètic.

L. Villaronga

MEDIEVAL

CRUSAFONT I SABATER, M. «Sardenya: Varietat inèdita de Pere III i possibles emissions rebels», *L'Ardit* [Barcelona] 20, (2004). p. 21-26.

Presentació d'una nova varietat del ral d'argent sard de Pere III, amb les T llatines i una factura millor que la dels exemplars usuals amb T gòtica. Això la fa homologable al grup de les emissions primerenques que segueixen la tradició dels acurats rals d'argent de Jaume II i Alfons III. Atesa l'escassetat d'aquestes peces de bona factura i la relativament alta evidència pel que fa a les peces més descuidades, l'autor es pregunta si aquest grup descuidat no seria obrat pels rebels sards. Recordem que en el regnat de Pere III els rebels varen ocupar la seca de Vila d'Es-glésies i varen tenir sota el seu control les seves mines d'argent molt més temps que no pas el sobirà.

A. N. C.

LHERMET, Michel. «Pierre Ier, évêque de Gérone, comte de Carcassonne (1012-1050): découverte d'une nouvelle émission monétaire». *Cahiers Numismatiques Société d'Études numismatiques et archéologiques*, 155, Paris: (2003), p. 51-52.

L'autor dona a conèixer un interessant nou tipus carcassonès a nom del comte en part i bisbe de Girona, Pere (1012-1050). Es tracta d'un diner que en lloc de dur en el camp de l'anvers les lletres L, V, X (que també es podrien interpretar L, V, creueta), presenta tres anells i una creueta. Les llegendes són bastant apropiades al tipus ja conegut que du PETRUS EPIS/CARCASONA. El pes de la peça, 1,09 g, és prou coherent amb els dels altres exemplars que publicaren a Acta 17/18;

1,19; 1,20. En difereix, però, el tipus de lletra, que en aquest exemplar és força es-
trafeta i de mal·llegir, especialment a l'anvers, tal com ja assenyala l'autor. Al
nostre parer, no s'hauria d'haver llegit PETRVS EPIS, sinó PETRVS PIS, per bé
que això no canviaria pas l'atribució ni la manera de completar la llegenda, que
hauria d'ésser igualment PETRVS (E)PIS (COPVS).

Interessant novetat, doncs, de la numismàtica carcassonesa que reforça la idea
de la variabilitat de les lletres que apareixen en el camp en aquesta complexa sèrie
monetària i que rarament han trobat una interpretació satisfactòria.

M. Crusafont

MOLL, Bernat. «L'Imperi d'Orient a Menorca: El testimoni numismàtic». *Gaceta
Numismática* [Barcelona] 157 (2005), p. 5-44.

Amb un profund coneixement de la sovint esmunyedissa bibliografia menor-
quina i recollint els estudis i troballes més recents, l'autor fa un acurat estudi de la
circulació monetària a Menorca durant el període de la seva pertinença a l'Imperi
bizantí, és a dir, des de Justinià (527-565) fins a l'inici del s. VIII, quan sembla que
aquest domini és perdut, tot i que n'hi ha encara representació fins a Lleó III i
Constantí (720-741). El circulant detectat, amb un total de 80 peces, és format ex-
clusivament per coures en la seva majoria bizantins i amb un predomini clar de la
seca de Cartago. Hi ha també, però, representació dels coures atribuïts al taller lo-
cal bizantí de Cartagena i 10 coures visigots. Amb anterioritat a la conquesta bi-
zantina el numerari circulant era, essencialment, d'origen vàndal.

Entre el numerari bizantí obtingut d'una de les fonts que representa gairebé el
50 % del material, el monetari Ramis, s'hi observa una manca de les peces me-
nors, els *nummi*. L'autor s'inclina a pensar que potser aquestes peces foren volun-
tàriament descartades pel recopilador a causa del fet que són anònimes i que, so-
vint, es troben en molt mal estat. Això potser explicaria també la manca dels petits
coures visigots d'Hispani amb SP i creu sobre graons.

L'amplitud cronològica del conjunt bizantí abraça des d'Anastasi (491-518)
fins a Lleó III (715-741), per bé que, com diu l'autor, caldria segurament conside-
rar que els cinc exemplars anteriors a Justinià eren, en realitat, circulant residual
que corria en temps d'aquest emperador. Per tant, l'amplitud real seria de Justinià
(527-565) a Lleó III (715-741), és a dir, l'espai 527-741 i, més en concret, 534-
741, prenent com a inici la conquesta bizantina de Menorca. Possiblement també
es podria acotar la data final per les mateixes raons.

En què poden afectar aquestes troballes el numerari visigot? Moll es limita a
dir que el numerari seguia fluïnt amb normalitat a l'illa tot i la pèrdua del pont bi-
zantí peninsular, però algú altre ja ha anat més enllà i ha afirmat imprudentment
que les troballes de Menorca desmenteixen l'atribució visigoda dels coures. Això
ens portarà de nou a comentar una mica la qüestió.

Nosaltres vàrem establir una cronologia aproximada per als coures visigots, amb un inici en temps de Leovigild (568-586), que es basava en el parentiu dels coures d'Emèrita amb el bust del primer tipus de trients d'aquest sobirà. El punt final per a l'aparició dels darrers tipus el situàvem amb Vamba (568-586), amb la innovació del bust de perfil amb una creu a la mà. Partíem sempre del fet que era normal que el coure imités els models de l'or, més que no pas que fos a l'inrevés. Al marge d'això, teníem present l'adopció de tipologies bizantines, una constant en aquest període. Independentment de l'adopció d'uns o altres models, una qüestió no pas transcendental, els coures seguirien, naturalment, en circulació durant tot el període visigot. Per tant, el nostre espai és 568-711/714, que encaixa perfectament amb la cronologia del grup paral·lel bizantí que és, com hem dit, 534-741. El decalatge inicial queda explicat amb la nostra hipòtesi que l'aparició del coure visigot fos precisament estimulat per la presència a la Península dels coures d'origen bizantí, introduïts amb motiu de la conquesta de Cartagena i un ampli entorn en temps de Justinià. Per tant, que el punt inicial visigot sigui quelcom més tardà. Pel que fa a l'arribada d'aquest numerari a Menorca, és certament més lògic pensar que aquest transport es féu durant el domini bizantí d'ambdós territoris, Cartagena i Menorca, és a dir, des de Justinià fins a l'entorn del 624. No hi ha raons per negar el possible transport posterior, sinó només cal explicar-lo. De tota manera, si aquest pas fos impossible, l'únic que caldria fer és variar la cronologia de l'aparició dels tipus visigots que nosaltres hem considerat més tardans, però això no invalida en res la seva atribució al període visigot. En concret, caldria sobretot avançar uns cinquanta anys l'aparició dels tipus tardans d'Hispania amb S-P als costats de la creu que nosaltres havíem suposat del temps de Khindasvint/Recesvint (642-672), perquè la presència d'un únic exemplar d'un coure que nosaltres pensem que s'inicià en temps de Vamba tampoc creiem que es pugui considerar significatiu. Amb tot, és possible que ni tan sols això sigui necessari. Pensem que només que es pogués establir un cert contacte entre la monarquia visigoda i el·litoral bizantí nord-africà, en certa manera una constant històrica, n'hi hauria prou per justificar el pas ulterior d'algunes peces visigodes a Menorca.

Segurament hi ha encara molt a dir dels coures visigots i els resultats afloraran a partir del treball pacient i l'estudi responsable, no pas amagant peces com el trient de Cullera de Vamba com s'ha fet recentment, ni llançant afirmacions buides i abusives des del no-res.

M. Crusafont

PELLICER I BRU, J. *Estudios de caligrafía andalusí sobre cuños del año 358 H/969 d. C. Al Hakam II. Madinat al-Zahra*. CD 1. Barcelona: ANE, 2006. [Impressió en suport magnètic.]

De l'estudi en general, que no és de la nostra especialitat, no en podem dir res:

el suposem de la qualitat a què ens té acostumat l'autor. Però, en el que sí podem opinar és quan tracta del nombre original d'encunys de l'emissió.

Ens dona el coeficient de monedes per encuny, que és de 1,46, i, com que és inferior a 2, assenyalava una indeterminació total.

Però, aleshores, es repensa i, amb una simple regla de tres, troba que el nombre acceptable d'encunys és de 224.

No entenem la regla de tres, només veiem que aquest nombre que ens dona és el resultat de multiplicar per quatre el nombre d'encunys assenyalat.

Després d'uns comentaris acaba dient, «Pedimos disculpas por ello y por algun error factible, que puede haber escapado a nuestra dedicación.»

Malgrat la indeterminació, hagués pogut aplicar el mètode breu de Carter, pel qual s'obtenen 141,22 encunys per a l'emissió.

Al nostre coneixement, és la primera obra numismàtica que s'edita a Espanya en impressió magnètica. En celebrem l'originalitat.

L. Villaronga

MEDIEVAL-MODERN

SANAHUJA ANGUERA, Xavier. «Notes d'arxiu sobre senyals.» *L'Ardit* 20, Barcelona (2004), p. 27-35.

En base a recerques d'arxiu, l'autor debat, completa o posa en qüestió temes relatius als amonedaments locals. Es tracta d'una temàtica que, certament, caldrà anar perfilant amb noves informacions i deduccions, perquè fins ara les bases de partença han estat sempre molt febles.

En aquest cas, es discuteix l'atribució dels senyals grans d'aram a Balaguer i es proposa alternativament Tàrraga. Es donen precisions sobre el senyoriu de Castelló de Farfanya, que seria compartit entre el rei i els nobles successius. Això explicaria la presència de les armes reials a la moneda i aparta dificultats d'atribució i sobretot de cronologia. S'aporta un nou document sobre Tarragona i també es discuteix l'atribució dels senyals d'aram de Vilafranca del Penedès, assenyalant-se alternativament la possibilitat d'Aitona.

M. Crusafont

SANAHUJA ANGUERA, Xavier. *La moneda municipal de Reus i el seu entron (s. XV-XVIII)*. Reus: Centre de Lectura de Reus i Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC), 2005.

Ja fa temps que Xavier Sanahuja ha anat estenent la seva recerca, especialment en el camp documental, sobre la moneda catalana local. El·lloc d'origen de cada

persona és sempre un estímul i per això no hem d'estranyar-nos que la moneda de Reus i un entorn força ampli hagi acaparat bona part de la seva atenció. Aquesta anàlisi amb un cert acotament territorial té l'avantatge de donar-nos un panorama coherent d'un conjunt de tallers propers amb problemàtiques semblants i solucions sovint paral·leles.

L'autor ha cregut oportú aplegar en un volum els diferents treballs fets en aquest àmbit, ampliant encara, però, la seva recerca documental. Pel que fa a Reus, per exemple, això ha representat un avenç substancial respecte al primer treball de Vilaseca i ha permès establir una panoràmica pràcticament definitiva de les emissions. D'altra banda, cal assenyalar el cas especial de Reus, que es va mantenir en el seu sistema d'amonedament local sense variacions des de l'inici fins a la Guerra de Successió, sense variacions notables en l'etapa de la Guerra dels Segadors. Fou un taller singularment estable i el de més llarga supervivència de Catalunya.

Com a útil complement, l'autor ha precedit l'estudi d'una part introductòria en que es donen àmplies informacions sobre la moneda en general, el seu paper i els seus usos, sens defugir temes polèmics com ara el col·leccionisme o la recerca de monedes, qüestions que són tractades amb valentia i lucidesa. Aquest complement serà especialment útil als no-numismàtics i una ajuda als historiadors per comprendre millor el gruix del text.

M. Crusafont

MODERN I CONTEMPORANI

SANAHUJA ANGUERA, Xavier. «Els diners de València de 1608-1609». *L'Ardit*, 20, Barcelona (2004), p. 36-41.

En els anys 1608-1609 es va emetre a València una gran quantitat de diners que foren molt mal rebuts a causa de la seva factura mediocre, de manera que s'hagué de fer una nova emissió el 1610, amb una millora essencial de la qualitat. Es batearen llavors els coneguts i abundants diners amb aquesta data. L'autor s'interroga sobre la identificació de l'emissió del 1608-1609 i apunta la possibilitat de reatribuir a aquest moment els diners maldestres que nosaltres vàrem descriure per primer cop i situarem al 1599. Es fa difícil la disjuntiva, perquè l'emissió del 1608-1609, també pogué haver estat refosa massivament a causa del rebuig detectat. En qualsevol cas, potser el camí de la solució passaria per analitzar aquests diners i veure si la llei encaixa amb allò que es disposà per a l'emissió del 1608-1609.

M. Crusafont

BOADA SALOM, Jaume. «Salus Populi; una moneda per a una catàstrofe». *Col·lecciomania*, 20, Palma de Mallorca, (2006), p. 23-25.

En la sempre interessant *Col·lecciomania*, que edita el Grup Filatèlic i de Col·leccionisme de Palma de Mallorca, l'autor dona els resultats més remarcables d'una aprofundida recerca sobre les circumstàncies, procés i curs de la fabricació de les monedes de 30 sous de Mallorca de l'any 1821. Són els coneguts *duros* amb llegenda SALUS POPULI.

Tot i que Campaner ja les havia documentat en part, Boada ha estat capaç de trobar noves dades que donen un altre caire a la qüestió. D'una banda, situa històricament el problema, mostrant com l'epidèmia de febre groga del 1821 s'abaté sobre l'illa només un any després d'una altra epidèmia de febre bubònica que havia fet una gran mortaldat i havia delmat els recursos de les institucions. Això ajuda a entendre el caràcter il·legal, però d'altra banda inel·ludible, de l'emissió, que es féu contra el parer de la Cort. D'altra banda, l'autor ha trobat que la quantitat emesa no fou de 39. 098 peces com diuen els comptes publicats per Campaner, sinó com a mínim 42. 543, xifra segura, però potser encara no definitiva. Són només dos dels aspectes innovadors d'aquesta interessant recerca que esperem veure aviat publicada *in extenso* i amb tot el seu aplec documental.

M. Crusafont

MEDALLÍSTICA

MARÍN SILVESTRE, Maria Isabel. *L'obra medallística de l'escultor Eusebi Arnau*. Barcelona. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC), 2005.

Amb aquest volum, la SCEN enceta una nova col·lecció de monografies dedicades als artistes escultors que han dedicat una part important de la seva obra a la medallística. Aquestes monografies haurien d'haver estat el precedent lògic de tot treball de síntesi, però, malauradament, no ha estat fins ara que tenim el goig de presentar-ne la primera.

L'autora és doctora en història de l'art, grau que va obtenir l'any 1993 amb un complet estudi del conjunt de l'obra escultòrica, inclosa certament la medallística, de l'escultor Eusebi Arnau. Malauradament, aquest treball global no ha trobat encara el seu camí editorial. Fou per aquesta raó que proposàrem a l'autora, i aquesta acceptà, de separar el sector medallístic per ésser publicat per la nostra entitat, que sempre ha considerat la medalla com una part integrant de la numismàtica.

Isabel Marín no s'ha limitat a adaptar el seu text i a separar-ne el conjunt medallístic, sinó que ha dedicat una gran quantitat de temps i esforços a completar i

ampliar aquest sector, fins arribar a assolir un coneixement exhaustiu i difícilment superable d'aquesta parcel·la de l'obra del gran escultor català. També ha tingut la gentilesa d'adaptar-se a la forma de presentació que els numismàtics solem emprar, realitzant, a més de l'estudi, un catàleg sistemàtic de l'obra medallística realment editada, és a dir, la que realment es va arribar a difondre. Això no exclou, certament, les referències a projectes i esboços que l'autora ha pogut tènacament de diverses fonts. Un aprofundit estudi biogràfic i artístic segueix l'itinerari de l'autor i ens ofereix, amb el conjunt de l'obra, un treball de la màxima qualitat.

Felicitem l'autora per aquest treball i l'animem a fer-ne encara d'altres dedicats a d'altres medallistes eminents com ara Parera o Llimona, mancats fins ara d'un estudi sistemàtic. I ens honora la col·laboració d'una historiadora de l'art amb la nostra societat amb uns resultats tan excel·lents.

M. Crusafont

Publicacions de la SCEN

(pròpies o editades en conveni amb altres entitats)

Anuari Acta Numismàtica

Acta I, II i III (1971, 1972, 1973)	Exhaurides
Acta IV a 11 (1974 a 1981)	Pocs exemplars
Acta 12 a 15, 19, 20, 24 a 36 (entre 1982 i 2005)	30 €
Acta 16 i 17/18 (dobles, 1986 i 1987/88)	36 €
Acta 21/22/23 (triple, 1991/92/93)	45 €

Col·lecció Complements d'Acta Numismàtica

1. <i>III Simposi Numismàtic de Barcelona</i> . 1986	15 €
2. VILLARONGA, L. <i>Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC</i> . 1997	30 €
3. VILLARONGA, L. <i>Les dracmes ibèriques i llurs divisors</i> . 1998	30 €
4. CRUSAFONT, M. <i>Pesals monetaris de la Corona catalano aragonesa</i> . 1999	30 €
5. VILLARONGA, L. <i>Les monedes de plata d'Emporion, Rhode i les seves imitacions</i> . 2000	30 €
6. LLORENS, M. M.; AQUILUÉ, X. <i>Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries</i> . 2001	30 €
7. VILLARONGA, L. <i>Les dracmes emporitanes de principi del segle II aC</i> . 2002	30 €
8. VILLARONGA, L. <i>La plata emporitana. De la segona guerra púnica, final del segle III aC</i> . 2003	30 €

Col·lecció Història Monetària Catalana

1. VILLARONGA, L. <i>Numismàtica antiga de la península Ibèrica</i> . 2004	60 €
2. — <i>Els amonedaments visigots i musulmans</i> (en preparació)	
3. BALAGUER, A.M. <i>Història de la moneda dels comtats catalans</i> . 1999	60 €
4. <i>Història de la moneda de la Corona catalanoaragonesa medieval</i> (en preparació)	
5. CRUSAFONT, M. <i>La moneda catalana local</i> . 1990	60 €
6. CRUSAFONT, M. <i>Història de la moneda de la Guerra dels Segadors</i> . 2001	60 €
6. <i>La moneda catalana des dels Àustria fins el 1936</i> (en preparació)	
7. TURRÓ A. <i>El paper moneda català municipal de la Guerra Civil 1936-1939</i> (en premsa)	
8. CRUSAFONT, M. <i>Medalles commemoratives dels Països Catalans</i> . 2006	80 €
9. <i>Catàleg general de la moneda catalana</i> (en preparació)	

Col·lecció Medallistes catalans

1. MARÍN, I. <i>L'obra medallística de l'escultor Eusebi Arnau</i> . 2005	25 €
---	------

Publicacions singulars

<i>I Simposi Numismàtic de Barcelona. I. 1979</i>	20 €
<i>I Simposi Numismàtic de Barcelona. II. 1979</i>	20 €
<i>II Simposi Numismàtic de Barcelona. 1980</i>	20 €
VILLARONGA, L. <i>Les monedes ibèriques de Tàrraco. 1983</i>	30 €
DATZIRA, S. <i>La moneda a la Catalunya central. 1991</i>	Exhaurit
VILLARONGA, L. <i>Tresors monetaris de la península Ibèrica</i> <i>anterior a August. Repertori i anàlisi. 1993</i>	15 €
BALAGUER, A. M. <i>Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania. 1993</i> ..	20 €
BENAGES, J. <i>Les monedes de Tarragona. 1994</i>	60 €
CRUSAFONT, M.; COMAS, R. <i>El florí d'or català. Catalunya,</i> <i>València, Mallorca. 1996</i>	20 €
<i>Obra numismàtica esparsa i inèdita de J. Botet i Sisó.</i> <i>Ed. i capítols introductoris de M. Crusafont. 1997</i>	60 €
LLORENS, M. M.; RIPOLLÈS, P. P. <i>Les encunyacions ibèriques</i> <i>de Lauro. 1998</i>	15 €
SANAHUJA, X. <i>La seca del Principat de Catalunya (1809-1814). 2003</i> ..	25 €
SANAHUJA, X. <i>La moneda municipal a Reus</i> <i>i el seu entorn (s. XV-XVIII). 2005</i>	18 €
